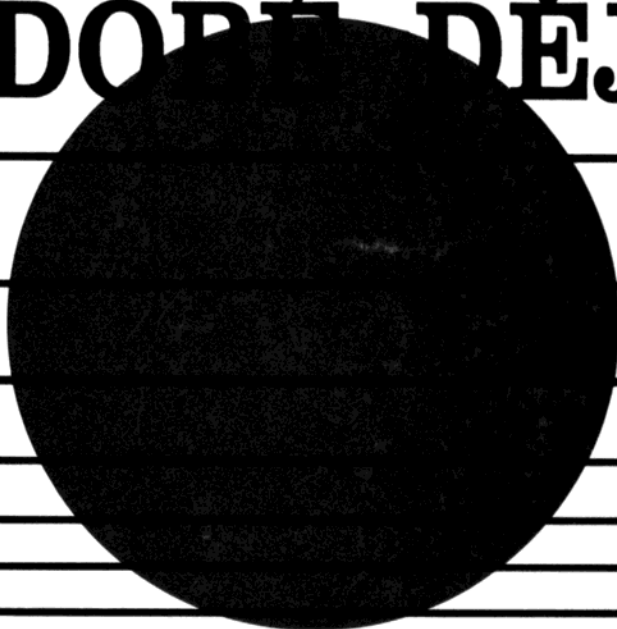

SOUDOBÉ DĚJINY ^{m/1-4} I

Předplatné na ročník VI (1999), tj. 4 čísla:

180,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,

210,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku VI (1999).

Předplatné pro zahraničí:

45 US dolarů (včetně poštovného) pro jednotlivce,

60 US dolarů (včetně poštovného) pro instituce.

Letecký příplatek činí celoročně 26 US dolarů.

Cena 48,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,

Vlašská 9, Praha 1 - Malá Strana, PSČ 118 40, tel.: (02) 575 31 122.

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR
v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.

Obálka Alena Nievaldová.

Resumé přeložil Derek Paton.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR
dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1999

SOUDOBÉ DĚJINY

VI / 1

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

9491188

192

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBE DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Vilém Prečan

REDAKČNÍ KRUH:

Milan Drápala, Jan Měchýř, Derek Paton,
Vilém Prečan, František Svátek, Oldřich Tůma

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Jan Janák, Brno
Karel Kaplan, Praha
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford
Jozef Žatkuliak, Bratislava

KNIHOVNA AV ČR

PE 6387

6 (1999) č. 1-4

1370/01

01370 / 01

REDAKCE:

Ela Nauschová

Autoři čísla

Zdeněk Beneš (1952)

docent českých dějin, působí v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Specializuje se na dějiny dějepisectví a teorii historické vědy.

Milan Drápala (1964)

od roku 1990 pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Hlavní oblastí jeho vědeckého zájmu je politické angažmá českých kulturních elit od třicátých let do současnosti.

Jan Horský (1963)

Absolvent oboru historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, po působení na Pedagogické fakultě UJEP v Ústí nad Labem nyní přednáší na Institutu základů vzdělanosti UK a na Ústavu českých dějin UK. Zabývá se dějinami dějepisectví, historickou demografií a dějinami přírodních věd.

Petr Luňák (1966)

Absolvent oboru historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a oboru mezinárodních vztahů a ekonomiky na School of Advanced International Studies na Univerzitě Johnse Hopkinse ve Washingtonu v USA. Působí na Fakultě sociálních věd UK a od roku 1998 jako zástupce ředitele odboru analýz Ministerstva zahraničních věcí ČR. V roce 1998 se habilitoval v oboru moderních dějin.

Vilém Prečan (1933)

docent Karlovy univerzity, zakladatel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se československými dějinami v evropském kontextu od Mnichova 1938 do současnosti.

František Svátek (1936)

působil jako vědecký pracovník v ÚSD AV ČR, nyní přednáší na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se politickými elitami v Československu v letech 1918–1953, českými a evropskými dějinami 19. a 20. století a dějinami a teorií historiografie.

Jiří Šedivý (1964)

Studoval obor politologie – angličtina na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a absolvoval studium na King's College v Londýně. Přednáší na Institutu politologie FF UK. Od roku 1998 je ředitelem Ústavu mezinárodních vztahů v Praze.

Věra Škvorová (1935)

absolventka Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy, převážně pracovala v technickém oboru, od roku 1993 se věnuje v edičním oddělení ÚSD AV ČR počítačové grafice.

Obsah

Milan Drápala	Zavržení liberalismu v Čechách a Helena Koželuhová. <i>K ideologickému profilu poválečné republiky (1945–1948)</i> . . . 7
Zdeněk Beneš	Dějiny a přítomnost. <i>Zamyšlení nad povahou soudobých dějin</i> 45
Petr Luňák, Jiří Šedivý	Teorie a empirie ve studiu mezinárodních vztahů 55
Jan Horský	Racionalita dějinného jednání. <i>Podněty Weberovy sociologie pro dějzpytné bádání</i> 71
<i>Horizont</i>	
František Svátek	Překračování hranic. <i>Zamyšlení nad životem a dílem českého a evropského intelektuála Bedřicha Loewensteina</i> . . . 91
<i>Recenze</i>	
Věra Škvorová	Oslovení básníkem 98
<i>Diskuse</i>	
Vilém Prečan	K interpretaci Zorinovy pražské korespondence s Moskvou v únoru 1948. <i>Odpověď na dopis Galiny Muraškové</i> 103
<i>Anotace</i> 111
<i>Bibliografie k soudobým dějinám</i>	
Články, recenze a polemiky ze zahraničních časopisů a sborníků vydaných v letech 1996–1999	115
<i>Resumé</i> 132

Zavržení liberalismu v Čechách a Helena Koželuhová

K ideologickému profilu poválečné republiky (1945–1948)

Milan Drápala

Zabývat se osudem liberalismu v mezidobí od května 1945 do února 1948 je v jistém smyslu bagatelní počínání, podobné sledování nenápadných stínů v pozadí dramatického reliéfu doby. Nejenže jsou překryty mnohem nápadnějšími výjevy, odehrávajícími se takřkajíc v prvním plánu; ke zdánlivé bezvýznamnosti je odsuzuje také to, že jsou vzdáleny hlavnímu tahu dějin, který si razí cestu sice před očima všech, avšak chystá se spíše ve skrytu stranických sekretariátů a důvěrných diplomatických rozhovorů a zraje pod povrchem společnosti v její složité vnitřní tkáni. Z pochopitelné touhy vysvětlit příčiny, faktory či souvislosti dějinného pohybu plyne pak menší zaujetí historiků pro jevy, které do něj vstupují jen okrajově nebo působí mimoběžně. Stíny v pozadí však vytvářejí kontrast, prohlubují perspektivu, umožňují zřetelněji vystoupit podstatným tvarům. Průzkum „odvrácené tváře“ uplynulé doby je nepominutelný i lákavý, protože pomáhá zpřítomňovat tuto minulost v plastičtější a celistvější podobě.

Poválečný režim sice lpěl na zachování státoprávní kontinuity s první Československou republikou, snažil se však přestříhnout pupeční šňůru spojující jej s dřívějším liberálně-demokratickým systémem a vymezoval se v distanci, či přímo protikladu vůči němu jako režim lidovědemokratický. Tomuto sémantickému posunu odpovídaly hluboké strukturální změny v politické i ekonomické oblasti, jež se staly determinantami celého údobí a víceméně tabuizovanými tématy pro veřejnou kritiku: redukce stranické plurality spojená s faktickým znemožněním opozice, znárodnění zahrnující tři čtvrtiny průmyslové kapacity státu a orientace na spojenectví se Sovětským svazem jakožto garantem československé bezpečnosti a vůdcem slovanských národů. Tíhnutí k jednotě, fetišizované v otřeseném národním společenství jako spásonosný princip, se projevilo také ve vysídlení Němců, v glajchšaltování skupinových zájmů v jednotných společenských organizacích, v restrikci tisku a podobně. Vzhledem k těmto danostem není překvapující, že téma liberalismu, ať už ve smyslu politicko-ekonomického uspořádání, ideového konceptu,

hodnot nebo životního stylu, bylo ve veřejné komunikaci přítomno až na výjimky negativně, totiž prostřednictvím odsudků a účtování.

Pokud bude v tomto příspěvku – který je ovšem jen dílčím nářtem problematiky – řeč také o oněch pozitivních odchylkách od ducha doby, nejedná se až na jednu či dvě výjimky o nějaké jedinečné myšlenkové výkony, důkladné koncepce nebo promyšlené programy. Ostatně v tomto směru je moderní česká tradice spíše chudá. Liberální témata byla převážně formulována v bezprostřední souvislosti s národní politicko-hospodářskou emancipací, rezonovala v ohlasech žurnalistů, politiků, ekonomů, právníků, spisovatelů na cizí ideové proudy a sloužila praktické strategii úspěchu, opřené o osobní zkušenost selfmademanů. Chtěl bych však alespoň připomenout mizející stopy této tradice v intermezzu před vítězstvím komunistického totalitarismu, stopy, které jsou zároveň svědectvím vzdoru vůči logice dějinného apriorismu a úsilí uchovat spojitost s meziválečnou demokracií.

Rozporné dědictví první republiky

Je ovšem namístě připomenout, že antiliberální syndrom (tento pojem snad v dalším výkladu nabude na oprávněnosti), který zasáhl českou společnost po válce, měl své zdroje už v republice předválečné. Nový společenský řád byl budován na základech, které vykazují strukturální znaky podobné některým komponentám politického a ekonomického systému v první republice, popřípadě které se vytvářely v procesu modifikování tohoto systému nebo hledání alternativ k němu. Častou kritikou si vysloužilo například prorůstání organismu a vlivu politických stran do rozličných oblastí veřejného života první republiky; ačkoli právě nutností vykořenit „hydru stranictví“ byl mimo jiné zdůvodňován zákaz některých stran po roce 1945, tehdejší komentátoři mohli záhy právem poukazovat na to, že stát je v důsledku nebývale se rozmáhajícího partajního egoismu doslova rozčtvrcen. Funkci „pětky“ jako neformálního mocenského centra převzalo s ještě větší důsledností vedení Národní fronty. Přetrvávalo nezřetelné oddělení výkonné a zákonodárné moci, neboť parlament ani v poválečných letech nedorostl do úlohy svrchovaného orgánu tvorby politické vůle, naopak se nechával ještě těsněji sešňorovat pokyny stranických vůdců. Podle vzoru zmocňovacího zákona z roku 1933 si nechali někteří ministři vlády Národní fronty schválit zvláštní zmocnění k výkonu rozšířených pravomocí. Z politického jeviště nezmizela neblahá praxe vázaných kandidátních listin.

Hospodářská krize třicátých let vedla v celosvětovém měřítku k výraznému odklonu od ideálů volné soutěže. Vina za krizi byla přičítána nezřízenému konkurenčnímu boji, a tak se stále razantněji prosazoval státní intervencionismus a monopolizace ekonomiky. V Československu za zmocňovacím zákonem následoval kartelový zákon, legalizující už existující soukromé kartely, jež stanovovaly ceny a rozdělovaly si výrobní a prodejní kvóty i územní odbyty. V odvětvích, kde se neustavily kartely, stát zřizoval nucené syndikáty, v nichž dosazení ministerští úředníci zaváděli *numerus clausus*, zabraňující otevírání nových podniků a provozů, rozšiřování a transformaci výroby. Hrozba nucené syndikalizace pak vytvářela tlak na vznikání nových kartelů, například uhelného a cementového. Stát, respektive stranické mocenské skupiny přímo ovládaly některé oblasti ekonomiky prostřednictvím státních monopolů. Od poloviny dvacátých let, kdy byla zavedena cla na

dovoz zemědělských produktů, sílil hospodářský protekcionismus. Na stále těžší překážky konkurenční i byrokratické naráželo drobné podnikání a tento trend vyvrcholil za druhé republiky na podzim 1938, kdy bylo zcela zakázáno povolování nových živností. Koncem třicátých let tak byl téměř celý československý průmysl ovládnán soukromými kartely, nucenými syndikáty a státními monopoly, které vytvářely skleníkové prostředí s podvázanou konkurencí a vyššími cenami než na světových trzích.¹ Půda pro poválečné postátnění ekonomiky tak byla již zčásti připravena, což kupříkladu s uspokojením kvitoval Edvard Beneš ve svých válečných úvahách shrnutých do svazku *Demokracie dnes a zítra*. Důrazná kritika postupující etatizace, motivované nejen snahou odstranit nadbytečnou výrobu, ale i úzce stranickými zájmy, se ozývala nejsilněji z kruhů národní demokracie (respektive Národního sjednocení), byla však odbývána jako myšlenková zpozdilost, křečovitý pokus o vlastní zviditelnění či výraz třídního sobectví.

Ovzduší první republiky bylo také zamořováno výpary extrémních ideologií, jež pod vlivem určitých katalyzátorů vytvářely třaskavou směs, avšak v otevřeném politickém prostoru se zase rozředovaly a sublimovaly do méně nebezpečných projevů, takže se nikdy nestaly určující složkou systému. Prestiž těchto ideologií ovšem zvyšovaly početné složky inteligence, zejména umělecké, které chovaly k „měšťácké“ demokracii s jejími „přízemními“ hodnotami poměr pohrdavý až nepřátelský. Obě strany demokratického socialismu i lidová strana rozpracovaly programy dalekosáhlých společenských přeměn, různou formou směřujících k potlačení vlivu kapitalistů a nastolení vztahů v souladu s ideály sociální rovnosti. Tyto záměry ve své době našly jen velmi omezenou příležitost k uplatnění, a to hlavně v oblasti sociálního zákonodárství, jejich důsledné realizaci či radikalizaci po válce však nestály dosavadní překážky v cestě. Noviny, knižní publikace i veřejné projevy byly plné úvah o slabosti demokracie, krizi parlamentarismu a neodvratnosti změny, v nichž se dychtivost příštího mířila s obavami. Pocit neskutečnosti, fantomatickosti, nezakotvenosti v půdě současnosti, rozkolísané tušenými tektonickými otřesy a jakoby zrádně uhýbající pod nohama, naplňoval s působivostí literární i výtvarná díla. Jak se tyto pocity zračily ve střízlivějším jazyku politiků, může demonstrovat například krátký citát z dopisu Václava Klofáče tajemníkovi Nejvyššího správního soudu Josefu Klimentovi ze září 1933: „Prožíváme velmi zajímavou dobu, kdy končí stará epocha se všemi svými starými Bohy a objevuje se nová, ve které vlastně děláme pokusy, hledáme, když celá stará civilizace ocitla se v krizi. I ten parlamentarismus a všechno, co s ním souvisí, potřebuje ohromné revize, protože je pozůstatkem starých kapitalisticko-liberalistických tendencí.“² Demokratičtí politikové sice nechtěli věřit, že by budoucnost přicházela s dupotem okovaných holínek, naslouchající jejím výzvám byli nicméně ochotni v pravou chvíli zavelet národnímu společenství k semknutí a vyrovnání řad, v nichž každý nalezne jemu odpovídající a celku prospívající místo.

Přes to všechno byla první republika liberální demokracií. I když liberalismus nezanechal v její historii zřetelně ohraničenou, výraznou stopu jako myšlenkový směr, jeho

1 Viz například FALTUS, Jozef: Nútená syndikalizácia československého priemyslu v 30. rokoch. In: *Hospodářské dějiny*, roč. 20 (1992), s. 167–178; *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti*, 3: Období první Československé republiky a německé okupace 1918–1945. Red. Vlastislav Lacina a Jaroslav Pátek. Praha, Univerzita Karlova 1995.

2 Cit. podle: KLÍMEK, Antonín: *Boj o Hrad*, 2. Praha, Panevropa 1998, s. 338.

hodnoty byly korelátém ústřední ideje masarykovského demokratického humanismu, v jehož rámci se uplatňovaly s proměnlivou intenzitou i akcenty. Prosákl do demokratických institucí, a hlavně do každodennosti a životního stylu. Tvořil spíše celkové pozadí prvorepublikového světa než jeho nápadnou a zdůrazňovanou dominantu, byl v něm rozpuštěn jako kyslík, který vdechujeme, aniž jej vnímáme. Toto klima se ovšem naprosto změnilo po mnichovské katastrofě. Jak napsal znalec období druhé republiky Jan Rataj, „dezorientovaná česká společnost prožívala pocit naprostého selhání dosavadních liberálních a demokratických norem a jistot. Nebývale nesmlouvavě byly vnímány všechny nedostatky a problémy uplynulých dvaceti let. Třicáté září 1938 pohřbilo v české politice na dlouhou dobu ideu liberalismu.“³ Moci se chopily a prostor veřejné komunikace ovládly totalizující síly konzervativní a k fašismu inklinující pravice, zatímco smýšlení do defenzivy zahnaného demokratického středu a umírněné levice se přimykalo k socializujícími a socializujícím představám budoucího společenského řádu. Pozoruhodným tématem pro samostatný rozbor by byla kontinuita, respektive inverzní charakter období druhé a „třetí“ republiky, jak se projevovaly v politice, ideologii, kultuře, ale také ve schématech myšlení, interpretace skutečnosti a komunikace, vtělených do „jazyka doby“.⁴

Jednotná fronta proti liberalismu

V odsouzení liberalismu byly po válce vzácně zajedno odlišné intelektuální proudy a osobnosti. Za tímto účelem byly snášeny „důkazy“ filozofické, historické, politické, ekonomické, sociální, kulturní, morální i psychologické. Obvykle vágní argumentace nebyla přitom nikterak na újmu přikrostiti soudů a dalekosáhlosti generalizací. Katalog hříchů liberalismu byl široký a stačil k věčnému zatracení. Liberálním idejím a jejich nositelům byla přičítána zodpovědnost za všemožná zla: za úpadek moderní společnosti, relativizaci či perverzi hodnot, zrod totalitarismu, sociální nespravedlnost a vykořisťování, zničení autentických sociálních vazeb, odcizení či degradaci člověka a pokřivení jeho charakteru, sociálně patologické procesy (korupci, kriminalitu, prostituci), a také za dvě největší traumata první republiky – hospodářskou krizi a „Mnichov“ s následnou ztrátou národní samostatnosti.⁵ Společným rysem těchto žalob bylo také to, že prakticky neroz-

3 RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 229. – Je logické, že editoři obsáhlé antologie *Český liberalismus: Texty a osobnosti* (Praha, Torst 1995) Milan Znoj, Jan Havránek a Martin Sekera při výběru textů až na výjimky nepřekročili časový rámec konce první republiky (z doby pozdější zařadili jen dva poválečné články Peroutkovy a dvě ukázky z prací Edvarda Beneše a Josefa Macka vzniklých za války a publikovaných po osvobození).

4 Příkladem takové promluvy-vzorce s potenciálními proměnnými může být následující pasáž z *Poledního listu* z listopadu 1938: „Tedy rozlučme se se starou demokracií bez lítosti. Napáchala příliš mnoho škod. Dělála to špatně. Přivítáme s nadějí novou demokracii autoritativní. Ona znamená čin. (...) Bude dělat třiletky, čtyřletky, pětiletky. A bude dodržovat slovo.“ (Cit. podle Ratajovy práce *O autoritativní národní stát*, s. 86–87.) V citátu stačí nahradit adverbium „autoritativní“ slůvkem „lidovou“, a ocitáme se o sedm let později. Je nasnadě, že zaměnitelnost obou přívlastků v tomto „vzorci“ vypovídá o povaze denotátu substantiva, k němuž se váží, tedy o povaze oné nové „demokracie“ a jí vlastního diskurzu.

5 Určující vliv frustrujícího zážitku hospodářské krize nebyl kupodivu příliš reflektován (na rozdíl od

lišovaly mezi rozdílnými historicky vzniklými a geograficky ukotvenými verzemi liberalismu. Jejich kontrastní paletu obvykle automaticky redukovaly na šedivou (pseudo)realitu industriálního kapitalismu, fungujícího podle neúprosného zákona *laissez faire, laissez passer*. V konkrétní historické projekci liberalismus nejčastěji asocioval s dobou první republiky, aniž si kdo kladl otázky po přiměřenosti a přesnějším určení tohoto spojení. Téměř všeobecná shoda panovala v mínění, že na liberalismu založený společenský řád je historickým vývojem překonaný a není k němu návratu. Ať už byl datován v širším smyslu od počátku novověku nebo úžeji od roku buržoazních revolucí 1848, v převratném poválečném kvasu měl definitivně zaniknout. Požadavkům „obecného blaha“ nebo „veřejného zájmu“ byl přiznán primát před zájmy individuálními, na soukromý zisk byla uvalena klatba jako na ďábelský nástroj zotročování. Označovat se za liberála bylo společensky neúnosné a vcelku nikdo to ani nečinil. Karel Schwarzenberg (píšící pod pseudonymem Jindřich Středa) v lednu 1946 v časopise *Katolík* se zadostiučiněním poznamenal: „Kde dneska naleznete liberála? Snad v úzkém kruhu šuškalů, kteří si krátí čas anekdotami o krasnoarmějcích a ‘časech’; ale z veřejného života jsou liberálové vykázáni.“ A když prorocky dodával: „Kdož ví! přijde snad doba, která bude jen z citátů katolické apologetiky vědět, co psali Voltaire, Mill, Riccardo,“ jako by tím liberalismu vyhrazoval historický osud kacírského, naštěstí do kořenů vymýceného manicheismu.⁶

Samo slovo „liberalismus“ se ocitlo ve zvláštní kategorii pojmů, které byly v dominantní linii politického diskurzu transmutovány do podoby zaklínadel, jež měla posloužit k záměně skutečnosti za ideologický konstrukt, umožňující diskreditovat odpůrce a urovnat cestu novým nápadníkům moci. K označení „liberál“ byly v této metajazykové šalbě komplementární nálepky „reakcionář“ a „fašista“. Nejvíce ideologické munice bylo přitom vystřeleno v papírové válce s vsudypřítomným fantomem „reakce“, pod níž si čtenáři s odpoutanější obrazností mohli představit jakousi hybridní bytost z fantastické zoologie. Tento dojem alespoň sugeroval popis jejich typických vlastností, jak byly odhalovány a diagnostikovány v radikálně levicovém tisku. V obraze-příběhu sestaveném z autentických obrátů dobové publicistiky se „reakce“ nejprve „skrývá“, „zakukluje“ nebo „zahnízdí“, pak „číhá na svou příležitost“, přičemž „našlapuje měkce jako liška“ a „mění barvu jako chameleon“, a posléze „vylézá z děr“, „cení zuby“ a „větrí vlčí svobodu“, v níž bude moci „vysávat znovu krev bezbranného proletariátu“. (Příspěvek české komunistické publicistiky k démonologii a vampyrologii dosud nebyl doceněn!) Liberálovi v tomto hrůzostrašném příběhu připadla role *advocata diaboli*. Zkrátka, zatímco údajný reakcionář cílevědomě pracuje k návratu liberalistických pořádků, liberál svým staromilstvím a blahovůlí takovému černému dílu napomáhá, přičemž z výsledku se bude nakonec radovat fašista, lačníci po nové krutovládě. Pojem liberála ovšem postrádal emotivně působivou sémantickou složku odkazující ke zločinům německých okupantů, díky čemuž paradoxně disponoval menší elasticitou pro účely ideologického ping-pongu. Nebylo možno obrátit jeho ostří proti komunistům a jejich přísluhovacům s poukazem na jejich

mnichovského komplexu), byl však nesporný. Velký kus pravdy vystihl ekonom a publicista působící v lidové straně Vojtěch Mixa, když napsal: „A třeba se to nevylovovalo jasně, zdá se, že úsilí všech, kdo budují znovu stát, je ve svém jádru péče o to, aby se již podobná krize u nás pokud možno neopakovala.“ (MIXA, Vojtěch: Úkol z nejmávnějších. In: *Svobodné noviny*, (30.12.1945), s. 1.)

6 STŘEDA, Jindřich: Dědictví po liberalismu. In: *Katolík*, roč. 9, č. 2 (1946), s. 3.

násilnické sklony, tak jak to občas činili polemizující demokraté s výrazy „fašista“ a „reakcionář“, takže zůstal vyhrazen jako jedna z ideologických škatulek pouze pro demokraty.

Pryč s hrobaři republiky!

Komunisté odvozovali svůj vztah k liberální demokracii jednoznačně z doktríny třídního boje, přičemž ze smutného konce první republiky vytěžili aktuálně pádné argumenty. Ve výboru z článků předních politiků KSČ publikujících v moskevském exilu *Cesty k svobodě* je „Mnichov“ vylíčen jako důsledek národního, politického a morálního rozkladu buržoazie, která zradila národ, aby zachránila své třídní panství.⁷ Klement Gottwald v projevu na konferenci KSS v dubnu 1945 v Košicích z této směrodatné teze vyvodil strategii mocenského tažení komunistů, když na ni aplikoval paragrafy zákona o stíhání zrádců a kolaborantů, jenž poslouží jako „velmi ostrá zbraň, kterou můžeme buržoazii osekát tolik výhonků, že z ní zůstane pahýl“.⁸ Když pak generální tajemník strany Rudolf Slánský mluvil na osmém sjezdu KSČ v březnu 1946 o těchto „hrobařích republiky“, jejichž velezrada, spočívající v „protisovětských a protikomunistických machinacích“, bude přísně potrestána,⁹ korespondovalo to zásluhou retribučních procesů už s reálným stavem věcí. Za exponenta této zločinné politiky byl mnohokrát označen bývalý ředitel Živnobanky Jaroslav Preiss, jehož poválečný osud se stal téměř symbolem celonárodního zúčtování s údajnými kapitalistickými zrádci.

Československá sociální demokracie jako strana hlásící se k marxismu taktéž přijímala za svůj axiom střídání společensko-ekonomických soustav a její představitelé si v radikalismu prohlášení na adresu „buržoazního řádu“ někdy nezadali s komunisty. Své úsilí ovšem plně napřela k budování beztřídní socialistické společnosti, která „bude od každého svého člena přísně požadovat, aby pro obecné blaho vnesl ve společnou pokladnici národní vše, co je s to na společném díle vytvořit svými schopnostmi a silami“, a tak na ohlížení za „smrtnými křečemi liberalismu“ jí nezbylo tolik slov.¹⁰ ČSDS také nezneužívala motiv „zúčtování s vykořisťovateli“ tak demagogicky jako komunisté v politickém zápase o moc.¹¹

7 *Cesty k svobodě*. Londýn, Nové Československo 1944.

8 GOTTWALD, Klement: Projev na konferenci funkcionářů KSS. In: *Spisy*, 12: 1945–1946. Praha, SNPL 1955, s. 15.

9 SLÁNSKÝ, Rudolf: Činnost KSČ v letech 1936–1946. In: *Protokol VIII. sjezdu Komunistické strany Československa*. Praha, ÚV KSČ b.r., s. 44.

10 Prohlášení zásad. In: *Cíl*, roč. 2, č. 11 (1946), s. 163.

11 Dokladem dobových iluzí je svým tématem ojedinělá kniha Oldřicha Procházky *Mezi liberalismem a komunismem* (Praha 1946), dovozující na základě ekonomické analýzy historickou nevyhnutelnost vývoje od prvního společenského systému k druhému. Autor, marxisticky orientovaný ekonom, který se ve 30. letech inspiroval též keynesiánstvím, euforicky tvrdil, že po přemožení nereformovatelného liberalismu socialismem „splní se všechny naděje proroků a utopistů“ (s. 9). Dobu k tomu potřebnou autor odhadoval maximálně na sto let.

Revue Naše doba

Odstup od ideologie ČSDS si zachovávala pozoruhodná Revue pro umění, vědu a život sociální *Naše doba*. Šéfredaktorem tohoto časopisu s více než půlstoletou tradicí a vysokou profesionální úrovní byl významný sociálnědemokratický ekonom a politik nemarxistického zaměření Josef Macek, jeho vydavatelem pak Jan Laichter. V ideově-politické orientaci *Naší doby* se spojovala představa o vlastní cestě k socialismu s masarykovským humanismem a protestantským smýšlením některých autorů, tento trojí pramen se však nesléval v myšlenkově vágní amalgám (jak tomu často bylo například u Hromádkovy *Křesťanské revue*), naopak vytvářel úrodnou půdu pro věcné a podnětné úvahy zejména o různých aspektech fungování systému politické demokracie. Osobitým rysem časopisu byla inspirace anglickým socialismem jako myšlenkovou tradicí i aktuálně politickým programem.

Jako aktuální poselství opřené o nevšední mravní kredit vyznívala hned v prvních poválečných číslech otištěná úvaha Jaroslava Šimsy o československé kulturně-politické orientaci, kterou tento evangelický bohoslovec naskicoval měsíc před svou smrtí v únoru 1945 v koncentračním táboře Dachau. Autor se zmínil, jak byl pro své anglofilství tupen od nacistických vězňů i komunistických spoluvězňů, a vyznal se z obdivu k anglickému pojetí demokracie, preferujícímu svobodu před rovností, a k odpovědnému individualismu, zakládajícímu příkladnou politickou kulturu. Anglii složil poklonu, že je nejsvobodnější zemí světa, a vyjádřil přesvědčení, že „co je velkého a životaschopného v demokracii, přišlo z prostředí anglosaského“.¹² Taková slova v poválečném Československu vskutku nezaznívala často! Josef Macek se v souvislosti s utvářením nového ústavního pořádku republiky zamýšlel na stránkách *Nové doby* nad neudržitelností limitované demokracie a nad nutností legalizovat politickou opozici, přičemž doporučoval obrátit pozornost k prezidentskému modelu ve Spojených státech.¹³ Zdeněk Peška, který působil jako právní expert sociální demokracie v komisi pro přípravu ústavy, zase plédoval pro ničím neomezaný vznik politických stran a zcela liberální volební zákon a dožadoval se zrušení praxe poslaneckých reverzů.¹⁴

Kulturní elity

Sympatiemi k liberalismu rozhodně neoplývaly kulturní elity. Z velké většiny spojovaly své naděje a ambice s novým společenským řádem, který nesl jednoznačné pojmenování „socialismus“, ať už si pod ním jeho věrozvěstové a zastánci představovali cokoli. Bylo by možné uvádět zde řadu ilustrativních citátů. Budiž připomenuta alespoň rezoluce ze sjezdu českých spisovatelů v červnu 1946, v níž příslušníci literární obce horovali proti „netečnému a pouze abstraktnímu humanismu liberalistickému“ za „humanismus nový,

12 ŠIMSA, Jaroslav: Lednový traktát o naší národní orientaci. In: *Naše doba*, roč. 52, č. 2 (1946), s. 53–88 a č. 3, s. 107–113; citát s. 108. Traktát vyšel také v knize J. Šimsy *V duchu TGM*. – Autorkou stejného duchovního rodokmenu protestantského liberalismu byla Božena Komárková, která tehdy začínala publikovat.

13 MACEK, Josef: Problémy naší ústavy. In: *Tamtéž*, č. 8, s. 337–340.

14 PEŠKA, Zdeněk: Rozdělení státních mocí a skutečnost. In: *Tamtéž*, roč. 53, č. 4 (1947), s. 149–156.

socialistický, bojující o osvobození živého člověka i lidské pospolitosti“.¹⁵ V podobném duchu vyznělo společné prohlášení zástupců demokratického Kulturního svazu a prokomunistické Kulturní obce počátkem listopadu téhož roku, jež mělo přihlášením obou skupin k „čínorodému humanismu ve smyslu socialistického vývoje“ demonstrovat překlenutí politických rozporů v kultuře podle vzoru Národní fronty.¹⁶ Ideové pojítko beztrždní společnosti (jakožto protikladu liberálního kapitalismu) mezi socialisty demokratickými a marxistickými pak vyzdvihl literární a výtvarný kritik František Kovárna v zásadním projevu na ustavující schůzi Kulturní jednoty 27. dubna 1947.¹⁷ Pod povrchem ideových kompromisů pochopitelně probublávaly vážné spory o svobodu umělecké tvorby. Málokdo ovšem prokázal takovou vnímavost vůči výstražným znamením doby a odvahu přiznat se k rozporu mezi ideálem a skutečností jako právě Kovárna, který v rozhořčení nad privilegovanými nároky držitelů komunistických legitimací i nad potlačováním kulturní svobody plížícím se ze Sovětského svazu otevřeně napsal, že by nechtěl žít a vychovávat své děti „v takovém socialismu, který by se honosně nazýval socialismem, a přitom urážel člověka“, a že je mu milejší, je-li nazýván reakcionářem, než kdyby se měl stát „akcionářem, podílníkem toho, s čím se v socialismu nechci smířit a nesmírím, i kdybych to musil zaplatit jakkoliv draho“.¹⁸

Katoličtí literáti, kteří byli „dějinetvornými silami“ odsunuti do postavení tolerované menšiny a kypění doby sledovali zpovzdálí se skeptickou nevolí, pohlíželi i na liberální poměry s dřívější nevráživostí, srovnatelnou s postoji svých levicových kolegů. Například literární kritik Miloš Dvořák shledával kořeny současné krize v tom, že se rozmohl „buržoazní typ člověka“, pošlapávající ve jménu zisku duchovní hodnoty, a socialismus zavrhoval jako dědice a pokračovatele kapitalismu, jenž proměnil člověka ve „výrobní a spotřební mechanismus“.¹⁹ Timotheus Vodička v obraně proti rekriminacím oživovaným *Kulturní politikou* připomínal společné antiliberální zaujetí, jež zvláště v první polovině třicátých let sblížovalo katolické spisovatele s kulturní levicí.²⁰ Aloys Skoumal pak ze stanoviska křesťanského personalismu Emanuela Mouniera učinil ze syntézy křesťanství a socialismu dějinný úkol, jehož podílníci vztyčí nad marasmem „zkomírající, odkřesťanštěné a odbožštěné společnosti buržoazní“ nový řád, jenž jako dokonalejší

15 Rezoluce sjezdu českých spisovatelů. In: *Účtování a výhledy: Sborník prvního sjezdu českých spisovatelů*. Red. Jan Kopecký. Praha, Syndikát českých spisovatelů 1948, s. 265. Nově in: *Antologie textů s kulturně politickou problematikou k období 1945–1948: 1. díl (1945–1946)*. Ed. Jiří Staněk. Plzeň, Západočeská univerzita 1997, s. 154.

16 Prohlášení České kulturní veřejnosti vyšlo po čtvrtém listopadu 1946 v různých periodikách. Nově in: *Antologie textů s kulturně politickou problematikou...*, 1, s. 238–239; dále v článku *Mezi Kulturní obcí a Kulturním svazem*, in: ČERNÝ, Václav: *Skutečnost svoboda*. Ed. Jan Šulc a Jaroslav Kabiček. Praha, Český spisovatel 1995, s. 143.

17 KOVÁRNA, František: *Dva socialismy*. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 5 (1947–1948), s. 69–71.

18 Týž: *Potřebujeme Quijoty, či Sancho Panzy?* In: *Svobodný zítřek*, roč. 2, č. 39 (1946), s. 1. Pod názvem *Don Quijot nebo Sancho Panza* přetištěno ve výboru z Kovárnových statí *O kulturu v socialismu*. Praha, Melantrich 1946, s. 57 a 59.

19 DVOŘÁK, Miloš: *Ke kořenům kulturní krize*. In: *Akord*, roč. 13, č. 2 (1946–1947), s. 121–126; týž: *Co říká F. X. Šalda dnešku*. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 281–285. Poplatnost těchto názorů tradicionalistické kritice katolické církve a myšlenkám křesťanského solidarismu je evidentní.

20 VODIČKA, Timotheus: *Tažení proti katolickým spisovatelům*. In: *Tamtéž*, č. 3, s. 177–185.

protipól zřízení feudálního harmonicky integruje spirituální potřeby osobnosti se zájmy kolektiva.²¹

Jako kvintesence zašlých časů působil asi dramatik a režisér Jaroslav Kvapil, úctyhodný, téměř slepý kmet, který pro své dílo umělecké i neohroženou účast v protirakouském i protiněmeckém odboji požíval všeobecné autority. Autor *Manifestu českých spisovatelů* z roku 1917 se ve svých o třicet let později publikovaných vzpomínkách *O čem vím* i ve vzácných veřejných vystoupeních s hrdostí hlásil k první republice a neváhal přítomným poměrům, od nichž si zachovával odmítavý odstup, klást před oči morální vzor jejich státotvorných elit, zejména Aloise Rašína.

Na dvou židlích

Demokratické politické síly a osobnosti tak trochu připomínaly stavitele, kteří z rumiště starého řádu hledí vybrat několik zachovalých cihel, aby je mohli použít do základů nové budovy. Z liberálního dědictví se vesměs snažily převzít pro budoucnost alespoň občanské svobody, rovnost před zákonem, právní stát a omezený soukromopodnikatelský sektor a naroubovat je na více či méně kolektivisticky pojatý režim, v němž starost o distribuci statků měla mít přednost před ohledy k podmínkám jejich vytváření. Z toho plynula určitá dvojnásobnost ve vyjádřeních na adresu liberalismu podle toho, jestli mluvčí zdůrazňovali spíše jeho protikladnost vůči novému řádu a jeho ideologii (lidové demokracii, socialismu, křesťanskému solidarismu), nebo vyzdvihovali právě ony prvky, které by bylo možné či žádoucí jako odkaz překonané liberální éry v nastupující epoše integrovat. Ty či ony postoje a formulace byly podmíněny ideologickými odstíny, situačně, politicky instrumentálně, avšak obecněji lze konstatovat, že akcent na syntézu vystupoval do popředí, pokud byla řeč o některých hodnotách proklamovaných v liberální éře („volnost, rovnost, bratrství“), zatímco (častější) odmítání se týkalo hlavně společenské organizace, která údajně tyto hodnoty zneužila nebo potlačila. Pregnantně řečeno: liberalismus je sice mrtev, ale to neznamená, že s ním odumřely všechny jeho zásady. Mezinárodněpoliticky koncepci „lidové demokracie“ či socialismu s demokratickou tváří odpovídala sebereflexe Československa jako mostu mezi Východem a Západem, respektive západního předmostí Východu. Minulost s budoucností si tak v myslích architektů nového řádu zvolily jako privilegované místo setkání právě malý stát uprostřed Evropy, který tím měl nabýt světodějněho významu. Pro demokraty typická snaha slučovat hodnoty a cíle, které svou podstatou jevily tendenci se spíše odpuzovat, měla ovšem mnoho společného s touhou usednout na dvě židle současně.

Prezident Beneš své představy o přebudování politické demokracie na principech demokracie hospodářské a sociální formuloval už za války v úvahách vydaných pod názvem *Demokracie dnes a zítra*. Vyjádřil v nich naději, že vývoj, pojímaný jako pokračování světové revoluce z let 1914–1918, „může vésti velmi daleko v budování beztrždní společnosti, kde ... výrobní prostředky a podnikatelský zisk by jednotlivcům nenáležely a kde by kapitalistická 'volná hra hospodářských sil' ve výrobě i v distribuci statků byla

21 *Účtování a výhledy*, s. 47–51.

nahrazena vědeckým hospodářským plánováním“.²² Ve vánočním rozhlasovém projevu v prosinci 1945 o tomto vývoji mluvil jako o „nové fatalitě“, kterou je třeba přijímat s porozuměním a optimismem.²³ Její součástí bylo ovšem také vyloučení veřejné diskuse o některých tématech, především o oddaném spojenectví se Sovětským svazem, které je „otázkou celonárodní“, a proto „není a nebude prostě předmětem žádného sporu“.²⁴ Šťastné vyústění osudového pohybu československého bylo dle Beneše pojištěno kompletním protipohybem právě v zemi Sovětů, kde „půjde *automaticky* vývoj k postupné svobodě politické, náboženské, duchovní“ jako důsledek hospodářské konsolidace „společnosti beztrždní, založené na zespolečnění výrobních prostředků, a tudíž sociálně naprosto rovné“.²⁵

Za prvorozené dědice Benešových idejí se považovali národní socialisté. Také soudili, že upadající liberální morálka, sociální nespravedlnost kapitalismu a „hrůzy, k nimž vedly jeho důsledky, přirozeně vedou člověka k socialismu“.²⁶ Trpěli ovšem také stejným optickým klamem – jako pozorovatelé upírající pohled ke vzdálenému horizontu jsou ochotni věřit, že rovnoběžky se stýkají, sdíleli přesvědčení, že neustálý pohyb vpřed překlene vzdálenost mezi cestami označenými hesly „svoboda“ a „rovnost“. V jejich představách byli právě Češi v probíhající socialistické revoluci povoláni dopomoci k završení velkých historických procesů odvíjejících se od francouzské a sovětské revoluce tím, že ideály svobody a rovnosti propojí v „řádu sociálního bratrství“.²⁷ Pokud by přece jen nastal nesoulad, musela by činit ústupky spíše svoboda. „Budoucí socialistická společnost bude pěstovati silný pocit povinnosti vůči celku, povinnosti pracovati pro celek, sdíleti jeho zájmy, zařadit svůj osud harmonicky k potřebám celku. Titánské osobní cíle, které si vytýkali jedinci v liberalistické době, zvláště na poli hospodářském, nebudou mít

22 BENEŠ, Edvard: *Demokracie dnes a zítra*. Praha, Čin 1946, s. 256. (4. vydání.)

23 „Ušetřme si mravních utrpení, pocházejících z přehnané kritiky nad pádem poměrů předválečných a tvořením nových poměrů poválečných – hořkne nám z těchto kritik jen život a mizí chuť k práci a k tvoření nových hodnot.“ (Usilovnou prací tvořit lepší budoucnost: Vánoční projev presidenta republiky dr. Edvarda Beneše. In: *Svobodné slovo*, (27.12.1945), s. 1–2; přetištěno in: *Nezveřejněné projevy prezidenta Beneše: Rok 1946*, 1. část. Ed. Jiří Kocian a Jana Váchová. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 17–23.) Prezidentova slova sí vzal k srdci Ferdinand Peroutka, který argumentoval podobně, když v úvodníku prvního čísla *Dneška* charakterizoval směřování tohoto týdeníku (PEROUTKA, Ferdinand: Když spáče procitne. In: *Dnešek*, roč. 1, č. 1 (1946–1947), s. 1–2; přetištěno ve výboru z Peroutkovy politické publicistiky *Tak nebo tak*, Praha, Fr. Borový 1947, s. 7–17).

24 Usilovnou prací tvořit lepší budoucnost.

25 BENEŠ, Edvard: *Demokracie dnes a zítra*, s. 259. (Zvýrazněno autorem.) Toto přesvědčení spolu se zdůvodněním nevyhnutelného střídání liberální demokracie vývojově vyšším stupněm demokracie socializující Beneš souhrnně formuloval v projevu u příležitosti udělení čestného doktorátu Právnické fakulty Karlovy univerzity 15. prosince 1945. S odvoláním na Masarykovu analýzu fenoménu sebevraždy v souvislosti s moderním individualismem charakterizoval na něm založenou společnost jako chorobnou, nejistou, zmítající se v osidlech neřešitelných rozporů. (Světová krize, kontinuita práva a nové právo revoluční. In: Týž: *Přednášky na Univerzitě Karlově 1913–1948*. Ed. Věra Olivová. Praha, Společnost Edvarda Beneše 1998, s. 85–95.)

26 *Návrh Československé strany národně socialistické pro XIV. valný sjezd*. Praha, Ústřední výkonný výbor ČSNS – Melantrich 1947, s. 20.

27 Například projev Huberta Ripky na slavnostním shromáždění v Lucerně k výročí říjnové revoluce – viz článek *Naše učitelka – ruská revoluce*. In: *Svobodné slovo*, (7.11.1945), s. 2; *Návrh Československé strany národně socialistické...*, s. 2.

místa u skutečných socialistů.²⁸ Takový imperativ byl zcela konsekventní, neboť jestliže z této syntézy se v nejvyšším stupni měla zrodit beztrždní společnost, byla tím na piedestal vyzdvížena rovnost, respektive osvobození od (sociální) nerovnosti jako nejvznešenější ideál. Tato perspektiva přitom byla puncována na jedinou, univerzálně platnou alternativu, která se prosadí nejdříve zřejmě v Československu (provedené znárodnění a demokratické tradice k tomu vytvořily nejlepší předpoklady), poté v Evropě a nakonec v celém světě. Vývoj zůstával otevřený jedině v tom, zda převládne marxistický, poručnický model socialismu, nebo model údajně demokratický, humanistický.²⁹

Úryvky ze dvou projevů předsedy ČSNS Petra Zenkla týkající se tématu článku mohou naznačit proměnlivost v rysech této strany. V programovém projevu 9. prosince 1945 prohlásil: „Socialismus je protikladem liberalismu a kapitalismu. (...) Liberalistická zásada tzv. volné soutěže, ponechávající osud pracujícího národa v rukou náhodné souhře soukromopodnikatelských zájmů, dohrála v Evropě i v ostatním světě...“³⁰ O dvacet měsíců později na řečnickém turné v Pošumaví takto zdůvodňoval obranu zbytků svobodného podnikání v Československu: „Vím, že mi lze namítnout, že volná soutěž je typický zjev hospodářskoliberalistický a že tedy nepatří do socialismu. Ale přiznávám se, že *milejší než teorie je mi praktická stránka věci*.“³¹ Uvedené výroky odrážejí jednak časový posun v postojích strany vůči stále citelnějším mocenským tlakům komunistů (ze spojenců se stali protihráči), jednak nesoulad mezi mnohými ideologickými proklamacemi a praktickou politikou. Ideologická rétorika národních socialistů, mísicí triumfalistický patos s imperativní naléhavostí, se nekontrolovatelně odpoutávala od reality k omamujícím utopickým vidinám. Jejich předáci a teoretikové si s udivující prostořekostí neukládali menší cíle než stvořit království boží nebo ráj na zemi.³² Aby však zdárně převedli československý lid přes nástrahy dvouletky do země zaslíbené, bylo třeba na něj apelovat, že jen „bezvýhradná jednota dovede nás k cíli“.³³ A vzhledem k vznešenosti, posvátnosti tohoto cíle mělo být každému zřejmé, že „by bylo zločinem bojovat proti socialismu“, jak upozorňoval Hubert Ripka kladenské dělníky vpředvečer stranického sjezdu.³⁴

Nelze podezírat národněsocialistického ministra, že by měl v úmyslu žalářovat třeba redaktory *Obzorů*, nebo dokonce svého kolegu ve vládě Jana Šrámka, logicky vzato však nebyl rozdíl mezi tímto jeho výrokem a slovy komunistického ministra informací Václava Kopeckého, který v prosinci 1947 označil za zločin boj proti komunismu. Nejasnost

28 *Tamtéž*, s. 40.

29 „...socialismus je v Evropě a dříve či později na celém světě řádem budoucnosti... Nikdy už nebude otázka znít, zda bude socialismus, nebo nesocialismus, nýbrž zda bude socialismus lepší, nebo horší.“ (BUŠEK, Vratislav: O socialismus slušný a rozumný. In: *Svobodný zítřek*, roč. 3, č. 25 (1947), s. 3.) Občas národněsocialističtí politikové cítili potřebu poučit o této pravdě „méně vyspělé“ západní demokracie: „Na evropské pevnině lze s komunismem soutěžit, ale nikoliv liberalismem a kapitalismem, nýbrž jen a jedině demokratickým potřebám jednotlivých národních celků vyhovujícím socialismem.“ (STRÁNSKÝ, Jaroslav: Přátelům na Západě zcela upřímně. In: *Tamtéž*, č. 12, s. 2.)

30 ZENKL, Petr: Národní socialismus věčně živý. In: *Svobodné slovo*, (11.12.1945), s. 1.

31 Týž: Žít svobodně a beze strachu. In: *Tamtéž*, (11.8.1947), s. 2.

32 Viz např. Petr Zenkl v projevu v Národním domě v Praze-Smíchově – *Svobodné slovo*, (25.4.1946), s. 2; Otakar Machotka na sjezdu strany na přelomu února a března 1947 – *Tamtéž*, (1.3.1947), s. 2.

33 Pod tímto titulkem 3. září 1946 *Svobodné slovo* referovalo o projevu Petra Zenkla předešlého dne na národopisných slavnostech v Brně.

34 *Tamtéž*, (27.1.1947), s. 2.

a konfuze pojmů, mlhavé teze a bezobsažné fráze, lehkovážná a populistická vyhlášení, která se politikům této strany, pasující se na prvního ochránce demokracie, až příliš často drala na rty, to vše vnášelo zmatek do myslí občanů a přispívalo k jejich ideově-politické dezorientaci. Národní socialisté měli nemalý podíl na tom, že nánosy ideologického bahna umrtvovaly přirozený tok svobodného, kritického myšlení v poválečné republice, a znehodnocovali tím do jisté míry i své praktické politické kroky stavějící se na odpor komunistickému panství. Socialismus vštěpovaný národu jako jediný lék na všechny problémy a jediná myslitelná perspektiva ubíjel myšlenkovou pluralitu a duchovně připravoval půdu pro nástup totality.

Fetišizace socialismu se někdy dokonce odívala religiózním hávem. Někteří nenábožensky založení ideologové národního socialismu, ale i radikálně „pokrokové“ (či spíše pokrokářské) skupiny evangelíků, zejména z řad Církve československé husitské a kolem její revue *Český zápas*, prohlašovaly socialismus za náboženství dnešní doby, za historicky aktuální formu křesťanství. (Umírněnější postoje v duchu zapojení křesťanství jako samostatné duchovní síly do budování socialismu coby jediného perspektivního společenského řádu zastávala skupina *Křesťanské revue* s vůdčí osobností Josefem Luklem Hromádkou.) Z křesťanského názoru na svět byly preparovány „sekulární“ hodnoty, jako úcta a láska k bližnímu, vzájemná nezištná služba, ochrana slabých, sociální spravedlnost a podobně, které měly společně utvořit jádro socialistického humanismu. Z tohoto pojetí byla odvozována nutná změna ve způsobu vyznání i v poslání církvi. Spolu s liberálním kapitalismem prý odplynula epocha, kdy náboženské přesvědčení bylo považováno za soukromou záležitost. Socialismus se měl stát namísto něj veřejným, celospolečenským vyznáním a církvím pak bylo přisouzeno aktivně podporovat radikální sociální změny.³⁵ Žádné posvátno, natož náboženství se neobejde bez kultu, a tak bylo docela přirozené, že se s jeho projevy mohli setkat například účastníci nejvýznamnějšího poválečného podniku národněsocialistické strany, sjezdu na přelomu února a března 1947: „Bezpočtukrát zvedlo se šest tisíc dlaní k bouři potlesku, kdykoli bylo vysloveno slovo socialismus, náš socialismus národní, pokrokový a vývojový.“³⁶

Národněsocialistická strana ovšem nebyla monolitem. Pod nátlakem ideologie a proklamací o jednotě v ní koexistoval Davidův směr, náchylný k těsné spolupráci s komunisty, s antikomunisticky naladěným Zenklovým křídlem, a také složky „reakční“, tvořené především podnikatelskou vrstvou, technickou inteligencí a příslušníky zrušených stran, které nacházely na „lidové demokracii“ mnohem více kazů než na první republice. Tak například živnostensko-obchodní odbor, v jehož čele stál bývalý předák strany živnostníků František Přeučil, vydal před volbami v květnu 1946 výjimečně otevřené svolání, v němž bylo možno číst i následující větu: „Košícký vládní program je programem východním a nehodí se pro naše poměry.“³⁷ V technicko-hospodářské komisi měl významné slovo ekonom Jirí Hejda, který na sebe přivolal hromy a blesky komunistů svým projektem transformace znárodněných podniků na akciové společnosti s jednapadesáti-

35 Viz například HNÍK, František M.: O základy nového humanismu. In: *Svobodný zítřek*, roč. 3, č. 15 (1947), s. 3.

36 HERBEN, Ivan: Polibek. In: *Svobodné slovo*, (2.3.1947), s. 1.

37 Cit. dle ANDRŠ, Josef – TULEŠKOV, Oğhan: *Cesta ČSL od osvobození*. Praha, Vyšehrad 1988, s. 43. Autoři neuvádějí pramen.

procentní účastí státu, do nichž by mohl vstupovat zahraniční kapitál, stejně jako návrhem na zachování pražské burzy jako indikátoru ekonomické výkonnosti podniků a tržní hodnoty jejich výrobků. Vedení strany se ovšem k těmto plánům postavilo rezervovaně, takže se nestaly součástí jejího programu. Na ještě větší překážky narážel bývalý agrární politik Ladislav Feierabend, který na tehdejší politickou realitu pohlížel s krajní skepsí, nicméně pro účely předvolební kampaně se musel vydat se socialistickou rétorikou, aby nakonec v důsledku tlaku uvnitř strany i mimo ni svou poslaneckou kandidaturu stáhl.

S duchem „lidové demokracie“ se snažili souznít také publicisté kolem nadstranických listů *Dnešek* a *Svobodné noviny*, kteří se zčásti rekrutovali z dřívějšího „prohradního“ intelektuálního *milieu* a cítili většinou nejsilnější sympatie právě k národním socialistům. S minulou epochou se v programovém úvodníku prvního čísla *Svobodných novin* rozloučil jejich první šéfredaktor Eduard Bass: „Ty tam jsou doby pohodlného liberalismu, kdy svoboda byla jako nehájený les, kde si mohl každý nalámat nejkrásnějšího dříví, kdo jen měl k tomu silné, nevybíravé ruce, a kde více vytěžil, kdo vyvinul větší chamtivost.“ Národ se poučil, že svoboda potřebuje „moudré pěstitele a prozíravé strážce“, kteréžto úlohy mají v obnoveném státě zastávat novináři a úředníci.³⁸ Příchod nového věku na troskách měšťanského řádu vrcholícího kapitalismem oznamoval čtenářům v prvním čísle *Dneška* také Ferdinand Peroutka.³⁹ Celkově tento týdeník i výše zmíněný deník zaujímaly k liberalismu indiferentní postoj, neboť jej považovaly za odbytou záležitost.⁴⁰

Do starého železa?

Duší obou „nezávislých“ listů, které se zrodily jako pováleční pohrobci prvorepublikové *Přítomnosti* a *Lidových novin*, byl Ferdinand Peroutka. K tématu liberalismu se vracel převážně z pedagogických důvodů, aby ne dosti pohotově zorientovaným čtenářům objasnil (a snad i sám sebe navzdory pochybnostem přesvědčil), že „není návratu“. Jeho názory i argumenty přitom příliš nevybočovaly z dobového kontextu. Peroutka nicméně byl profilující osobností první republiky a patřil k liberální linii českého politického myšlení, v důsledku čehož se po válce ocitl v poněkud překérním postavení.⁴¹ S předvídavostí tuto situaci vystihl Josef L. Hromádka, když v roce 1943 s nostalgii psal o osudu intelektuálů Peroutkova a Čapkova duchovního typu ve světě zachváceném převratnými změnami: „Zdálo se mi, že s epochou, která odešla v roce 1938, odešlo také kus jejich

38 BASS, Eduard: Nová svoboda. In: *Svobodné noviny*, (23.5.1945), s. 1. Bass po dvou měsících přestal vykonávat funkci pro nemoc, od 2. srpna 1945 je v tiráži jako šéfredaktor uveden Ferdinand Peroutka.

39 PEROUTKA, F.: Když spáče procitne.

40 Ideový půdorys *Dneška* zachytila z ostře kritického úhlu, avšak velmi přesvědčivě, Eva Hartmannová ve studii „My“ a „oni“: Hledání české národní identity na stránkách *Dneška* z roku 1946. In: *Stránkami soudobých dějin*: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 93–109. Téma zpracoval též Bohumil Doležal v článku *Ideologie třetí republiky v zrcadle Peroutkova Dneška*. In: *Střední Evropa*, č. 67 (1997), s. 93–102.

41 Počátkem devadesátých let se v českých „intelektuálních“ časopisech odehrála efemérní diskuse na téma „Peroutka a liberalismus“. Viz FIDELIUS, Petr: Byl Peroutka liberál? In: *Kritický sborník*, roč. 11, č. 3 (1991), s. 26–33; HARTMANNOVÁ, Eva: Místo doslovu. In: *Tvar*, roč. 3, č. 4 (1992), s. 4–5; HAVELKA, Miloš: „Jaký byl“ Ferdinand Peroutka. In: *Přítomnost*, roč. 3, č. 5 (1992), s. 28–29.

bytostné podstaty. Myšlenková a citová stavba jejich typu bude stát v nové porevoluční době jaksi bez pevných základů. Jejich životní filozofie ... nebude se cítit doma ve víru poválečného světa, uprostřed nových kolektivních sil, které se povalí našimi kraji. A oni sami se budou cítit cizinci, i když rozumem pochopí, že se musíme nějak moudře a kladně zařídit pod střechou socialistického státu. Budou ušlechtilé a moudře radit, jak se uvarovat mravních škod, jak zachraňovat lidství ... ale bude jim patrně scházet tvořivá radost.⁴² Toto psychické naladění nelze dost dobře pustit ze zřetele, hodnotíme-li Peroutkovy poválečné názory, jak je vyjadřoval ve svých publicistických komentářích.⁴³

Podle Peroutky liberální kapitalismus sice přinesl efektivní způsob výroby, ve třicátých letech však žalostně selhal sociálně i politicky, a tudíž nemá nárok na svou renesanci. Důvod zavržení je ovšem hlubší než špatná zkušenost; kolaps systému nastal účinkem jeho vnitřních nevladatelných sil, jak to nahlédli již socialističtí kritikové. Lidstvo se nachází na prahu dějinné epochy „vlády širších lidových mas“⁴⁴ a s ní odchází ze scény měšťanská třída, jíž patřil novověk. Tato změna se děje se stejnou objektivní nutností jako před staletími překonání feudalismu kapitalismem, je „zakotvena ... v duchu dějin“.⁴⁵ „Cesta do budoucnosti vede jen branou socialismu“,⁴⁶ který neznamená pouze zespolečenštění výrobních prostředků, ale také převrácení hodnotové hierarchie kapitalismu, kdy se namísto „barbarské přednosti bažení po zisku“ prosadí rozum, humanita a kultura.⁴⁷ Peroutka se dovolává proslulého Masarykova výroku z roku 1924, že vývoj jde nalevo, aby těm, kteří toto poznání ignorovali, připomněl marnost jejich počínání stejně efektivní jako povrchní metaforou – „byli to lidé, kteří šli napravo po palubě lodi, jež plula nalevo“.⁴⁸ A tvrdošíjným příznivcům starých časů mezi současníky adresuje varování: „Kdo se s trvalou nevráživostí staví proti toku času, odsuzuje se k trvalému vnitřnímu neštěstí.“⁴⁹

Peroutkovo přijímání metafyziky dějinné zákonitosti jistě kotвило v historismu 19. století, mělo však i psychologizující podtext. Podle jeho mínění vzkličilo v lidských duších sémě ideje svobody tak mohutně, že moderní člověk už nesnese nejen politický útlak a dědičné výsady, ale ani nadvládu soukromého kapitálu. I kdyby snad podnikatelé zázrakem zajistili sociální blahobyt, praví Peroutka, nikdo už by si od nich nechtěl nechat

42 Cit. podle: HAVELKA, M.: „Jaký byl“ Ferdinand Peroutka, s. 29.

43 Publikované Peroutkovy deníkové záznamy z oněch let prozrazují, s jakou nechtí se vydával na novinářské kolbiště, aby usiloval o zkultivování doby, jejíž duch byl bytostně cizí jeho individualistickému naturelu. Uváděné citáty ani články, z nichž pocházejí, nereflektují průvodní pocity odcizení, znechucení a frustrace, jež zřejmě naplňovaly autorovu duši, mezi řádky se však občas dají vytušit. Promítly se i do Peroutkova stylu, ze kterého se vytratila ona požitkářská, někdy až samoučelná virtuozita, kterou tento mistr pera proslul jako vskutku svobodný kritik poměrů za první republiky.

44 Když spáček procitne. (*Tak nebo tak*, s. 11.)

45 PEROUTKA, F.: Není návratu. In: *Svobodné noviny*, (25.11.1945), s. 1. (*Tak nebo tak*, s. 20.) Těž přetištěno ve výboru z politické publicistiky F. Peroutky *O věcech obecných*, 2. Ed. Daniel Bohdan. Praha, SPN 1991, s. 480.

46 Týž: „Nesrozumitelný dnešek“. In: *Svobodné noviny*, (27.1.1946), s. 1. (*Tak nebo tak*, s. 52; *O věcech obecných*, s. 537.)

47 Týž: Odpověď pravici. In: *Svobodné noviny*, (10.2.1946), s. 2. (*Tak nebo tak*, s. 121; *O věcech obecných*, s. 489.)

48 Není návratu. (*Tak nebo tak*, s. 19; *O věcech obecných*, s. 479.)

49 Když spáček procitne. (*Tak nebo tak*, s. 11.)

poroučet. Psychické založení lidských bytostí, jejich probuzená touha po všeobecné rovnoprávnosti v souzvuku s pohybem dějin kupředu tak tvoří jeden pramen Peroutkova historického optimismu. Jeho druhým zdrojem je osvícensko-pozitivistická víra v racionalitu jako formativní princip společnosti, zvláště v jejích „substanciálních“ sférách. Peroutka díky ní podléhal pokušení zaměňovat společnost s laboratoří, v níž lze provádět intelektuální experimenty. Soudil, že „teorie o neregulovatelnosti hospodářského života je atentátem na představy o síle inteligence“, a proto musí být odmítnuta.⁵⁰

Peroutka se od liberalismu odkláněl (respektive spatřoval jeho vyhlídky ve spojení se socialismem) už ve třicátých letech a po roce 1945 jej odložil do starého železa, přesto tím však nepopřel svá myšlenková východiska. Už v roce 1924 napsal větu, která obdivuhodně vystihuje zejména jeho postoje za druhé a „třetí“ republiky: „Podstata liberalismu je právě v tom, dát ve volné konkurenci rozhodovat silám doby.“⁵¹ Toto stanovisko vyjadřuje meze Peroutkova metodologického individualismu a spolu s jistým podceněním významu ekonomických záležitostí bylo určující pro jeho vztah k „lidovědemokratickému“ režimu. Plynuly z něj ovšem i velmi praktické důsledky. Před volbami v květnu 1946 Peroutka předpovídal vítězství komunistů, přičemž představy, že by tento vývoj bylo možné zvrátit, odbýval jako falešné iluze. Před svými nespokojenými čtenáři se potom musel hájit proti celkem pochopitelnému obvinění z defetismu.⁵² Na druhé straně se Peroutkovi přes urputnou snahu nepodařilo zbavit se psí hlavy „liberála“, kterou mu neustále nasazovali komunističtí oponenti.⁵³

O Peroutkovi bylo nejednou řečeno, že byl „mužem přítomnosti“ v tom smyslu, že v ní byl cele zakotven a poměřoval jí smysluplnost životních aktivit. Jakmile jeho pragmatický liberalismus ztratil oporu v dosavadní realitě, hledal cesty, jak se nové skutečnosti přizpůsobit a uchovat v ní alespoň ony principy slušnosti a lidskosti. Myšlenkový relativismus tohoto druhu, který se neprojevoval zdaleka jen u Peroutky, se i v poválečném čase, byť zřídka, stával terčem kritiky zprava. Snad nejdále v ní zašel konzervativní katolický filozof, právník a publicista Miloslav Skácel v článku Česká otázka, kde napsal: „Kdo sledoval psaní Svobodných novin a též Dnešku po květnu 1945, musil dospěti

50 „Jakže, vše na světě lze uspořádat rozumem mimo děje výrobní a konzumní? Tomu by skutečně živá inteligence mohla uvěřit, teprve až by prohrála sto pokusů.“ Viz Odpověď pravici (*Tak nebo tak*, s. 121; *O věcech obecných*, s. 489). S tezemi vyslovenými v tomto článku polemizovala Helena Koželuhová v komentáři Král „Sloužím“ v *Lidové demokracii*, (16.2.1946), s. 1–2.

51 PEROUTKA, F.: O ohavnosti liberalismu. In: *Český liberalismus*, s. 423. (Článek vyšel poprvé v časopise *Tribuna* v prosinci 1924.) Ačkoli Peroutka nikdy neabdikoval na svrchovanost mravního úsudku a nepřestal vášnivě popírat platnost komunistické zásady, že „když se kácí les, létají třísky“, uvedená teze byla v morálním ohledu dosti cynická. Vyplývalo z ní totiž právě, že úspěch jako dějnotvorný činitel ospravedlňuje cestu dlážděnou jeho obětmi. „Není dnes v Evropě státu, který by se mohl silou vyrovnat Sovětskému svazu. Jestliže toto se stalo za revolučního režimu, jestli revoluce toto dovedla, je zbytečno debatovat o tom, zda se revoluce osvědčila,“ psal Peroutka v článku Po osmadvaceti letech – necelé desetiletí poté, co na stránkách *Přítomnosti* odsuzoval barbarství stalinských procesů (*Svobodné noviny*, (7.11.1945), s. 1; pod názvem Ruské jubileum in: *Tak nebo tak*, s. 37).

52 Viz týž: Volby – a co po nich. In: *Svobodné noviny*, (26.3.1946), s. 1 (*Tak nebo tak*, s. 78–83); týž: Tři místo jednoho – a co z toho. In: *Dnešek*, roč. 1, č. 2 (1946–1947), s. 29–33 (pod názvem Komunisté mezi námi in: *Tak nebo tak*, s. 84–90; *O věcech obecných*, s. 497–503).

53 Viz například BAREŠ, Gustav: *Rozhovor s Ferdinandem Peroutkou o svobodě a demokracii*. Praha, Svoboda 1947.

k názoru, že tato inteligence nemá národu v kritické době co říci, poněvadž je sama žalostně dezorientovaná. Málo znamenají statečná slova Ferdinanda Peroutky a jiných proti některým komunistickým praktikám, nezmohou-li se tito mluvčí české liberálně pokrokové inteligence na zásadní odsouzení marxistických bludů. (...) Český pokrokový inteligent nemůže být zásadně proti komunismu, poněvadž by tak podřezával větev, na níž sám sedí. Jeho liberální světový názor je vlastně skeptický a indiferentistický a jeho hlavním dogmatem je víra v automatický pokrok. Nemůže tedy popřít, že komunismus je 'pokrokový', poněvadž je poměrně nový, a musí se tedy omezit na nářky nad jistými praktickými výstřelky radikálně pokrokové teorie a zatvrzele optimistické očekávání, že se všechno nějak upraví." Z provedeného hodnocení autor vyvodil závěr, že „tato část inteligence ztratila schopnost rozeznávat, a tedy i věsti“.⁵⁴

Skácelova kritika byla ovšem dvojsečná. Na jedné straně výstižně odhalila slabiny uvažování valné části demokratů, kteří kladli hlavu na špalek svým budoucím katům, utěšujíc veřejnost i sebe, že popravčí nástroje jsou snad jenom makety a nebudou použity. Na druhé straně celkové ladění článku mohlo v uších jeho adresátů znít ozvěnou neblahých časů druhé republiky, kdy byli „mluvčí české liberálně pokrokové inteligence“ postaveni na pranýř a častováni zuřivými výpady jako údajní kryptobolševici a „svůdci z cesty pravé“. Sám autor svým přesvědčením náležel do řad integrálních katolíků, v inkriminovaných měsících si ovšem pero v jedovatém inkoustu nesmočil. (To již ale nebylo možné říci třeba o jeho publicistickém kolegovi Ladislavu Jehličkovi.) V katolicismu založená konzervativní kritika demokratického socialismu či mělkého liberalismu, která se ozývala z okruhů blízkých lidové straně (ještě o ní bude řeč), se v mnohém třefovala do černého a zaslouhuje uznání. Když občas nerozlišovala mezi jednotlivými směry socialismu a házela je do jednoho pytle jako v různých tóninách rozezvučené vábničky totality, zajisté poněkud zjednodušovala, avšak idelogicky zúženým průzorem zahlédla podstatnější „pravdu doby“ – osudový spád dění, v němž tři řeky ubírající se různými cestami k témuž cíli ve skutečnosti pomáhají hloubit koryto té nejdravější a nejmohutnější z nich, jež je nakonec smete spolu se vším, co stojí v cestě. Byla to prozíravá prorocství, pronášená tentokrát z odsluní politické moci, z pozice slabosti. Když však po pádu první republiky podobně zahrocená (ovšemže nesrovnatelně hlučnější) kritika, čerpající neochvějnost z údajně naplněných chmurných prorocství, mohla využít otěží moci, projevil se její ničivý potenciál a hrozivé důsledky, k nimž může vést ideologicky zúžený či zaslepený pohled. A sama svou nerozlišující útočností přispívala k tomu, že „pokrokoví liberálové“ a demokratičtí socialisté ztráceli vnímavost vůči nebezpečí, že se ve změněném poválečném politickém prostoru zdánlivě jen malým nebo taktickým úkrokem nepozorovaně ocitnou v gravitačním poli zhoubné ideologie a jejích manipulátorů.

Prostě řečeno, jak demokraticky socialističtí, tak konzervativně katoličtí odpůrci komunistů trpěli určitými nezanedbatelnými handicapy. V této souvislosti si lze položit otázku, zda jedním z faktorů oslabené intelektuální rezistence vůči komunismu před únorem 1948 nebyla absence propracovanější a fundovanější koncepce liberalismu, než jakou reprezentovala linie „peroutkovsko-čapkovská“, založená na víře v kompromis

54 SKÁCEL, Miloslav: Česká otázka. In: *Nové prúdy*, roč. 3, č. 1 (1947), s. 5–6.

a kooperaci jako úhelny kameny demokracie a traktující v duchu pragmatismu hodnotu svobody především ve spojitosti s otázkou jejího pozitivního určení, totiž jako svobodu použitelnou „k něčemu“. Opodstatněnost nadhozeného problému se snad ukáže zřetelněji, bude-li uveden do kontextu s tradicí či hodnotovým komplexem, jejichž vliv se v české společnosti rozprostíral mnohem širěji a zčásti do sebe zahrnoval či prolínal i pragmaticky liberální myšlenkový okruh.

Univerzální politická značka TGM

Jak už bylo připomenuto, poválečná republika zaujímalá ke své prvorepublikové předchůdkyni vztah poněkud macešský. K její ideové výbavě přistupovala velmi selektivně, a pokud něco z ní shledávala nosným pro budoucnost, šlo především o její nenaplněné intence. V tomto smyslu byla také převážně interpretována teze o návaznosti „lidovědemokratické“ revoluce roku 1945 na národní revoluci roku 1918. Jediným ideovým svorníkem spojujícím nový systém s režimem první republiky zůstával (kromě nacionalismu) masarykovský humanismus. Vehementně se k němu hlásily všechny demokratické složky společnosti, skutečnou či předstíranou úctu mu prokazovali téměř bez výjimky i jejich ideoví odpůrci a jako jeho personifikace byl všeobecně vnímán prezident Edvard Beneš. Už za první republiky se ovšem proměnil v široký proud, který se rozléval do myšlenkově stojatých mělčin a byl zanášen sedimenty různorodých ideologií. Po válce se navíc na jeho vlnách snažili občas nést levicoví demagogové, kteří ve skutečnosti kormidlovali k cílům naprosto neslučitelným s jeho vlastním směřováním. Využívali totiž implicitně ústřední myšlenky Masarykovy filozofie dějin, podle níž v souladu s plánem Prozřetelnosti směřuje vývoj společnosti ke stále dokonalejší demokracii. Z logiky věci pak bylo možné sugerovat, že jestliže ze zkoušky druhé světové války vyšel jako nejprogresivnější dějinný činitel Sovětský svaz namísto západních velmocí a levice namísto občanských stran, Masaryk by nepochybně stanul po jejich boku. Posun v Benešových názorech za války, zaštiťující se také dějinnou nutností, byl ostatně konkrétním dokladem problematické reinterpretace a aktualizace masarykovské ideologie.

Sám Masaryk byl většinou svých vykladačů vyzván jako středobod moderních českých dějin, v němž se protíná jejich horizontální a vertikální rozměr. Reprezentoval tak jejich vývoj ke stále dokonalejší spravedlnosti politické, hospodářské a sociální, a zároveň ztělesňoval neměnné souhvězdí mravních ideálů, jež měly tuto cestu osvětlovat. Jako nebetyčná mravní autorita a vizionářský průkopník zítřku byl ve dvojím smyslu proměněn v transcendentální bytost a objekt (skoro by se chtělo říci oběť) úcty a odhmotněn od své reálné existence politického a mocenského činitele. Nad neklidnou historií první republiky se buď vznášel jako anděl strážný, jehož vyzařující moudrost a prozíravost vedla národ po mostu z idejí přes toto slzavé údolí k světlé přítomnosti a kynoucí rajské budoucnosti, nebo ji s trpkoucími usebráním pozoroval ze svého prezidentského výminku, znechucen marnými boji s politickými čachráři a měšťáckými kořistníky, rozchvacujícími jeho státnické dílo a ubíjejícími vznešené ideály (obojí se spíše doplňovalo, než vylučovalo). Bylo pozoruhodné, jak důkladně byl Masaryk – i svými skutečnými stoupenci – umrtvován coby živý (a vlivný) představitel liberálnědemokratické minulosti Českoslo-

venska, a uváděn v čilý posmrtný život jako spoluvůrce jeho socializujícího dneška.⁵⁵ Svědčí o hluboké vnitřní nejistotě a nezakotvenosti poválečného režimu, že příslušníky různých ideologických táborů byl prezident Osvoboditel přivoláván jako zdroj legitimacy, že mu bylo souzeno fundovat stavbu nového systému a že jeho jménem byly posvěcovány leckdy protichůdné politické kroky. Studium recepcy Masaryka v letech 1945–1948 by mohlo přinést velmi zajímavý průhled do myšlení a psychologie (i psychopatologie) tehdejší české společnosti. Vzhledem ke zde sledovanému tématu bude užitečné alespoň na několika příkladech ilustrovat účelové zacházení s Masarykem v podání *demokratických* činitelů, využívajících k tomu legitimizační potenciál teleologické složky jeho pojetí dějin.

Nejčastějším záměrem bylo s odkazem na Masaryka zdůvodnit „lidovou“ či „socializující“ demokracii jako nutnou fázi dějin, vyšší vývojový stupeň společnosti, usilující o naplnění ideálů humanity. Tak například Hubert Ripka to vystihl slovy, že „Masaryk jako největší státník své doby předjal svým pochopením historického vývoje i naší dobu“.⁵⁶ Josef L. Hromádka prorockého génia TGM vyjádřil emotivnějším seismologickým přirovnáním, že slyšel, „jak se chvěla země pod pochodem dělnické třídy, sedláků a živnostníků“.⁵⁷ Prezident Beneš zdůrazňoval více jeho zásluhu inspirátorskou než pouze zvěstovatelskou, když v rozhlasovém projevu k desátému výročí úmrtí připomínal, že „Masaryk je upravovatelem našich dnešních cest“, protože díky němu „můžeme jíti v prvních řadách evropského a světového pochodu“. Dovolával se přitom nepochybného souhlasu svého zvěčnělého předchůdce s provedeným znárodněním, vysídlením Němců, vyřazením politických stran a prohloubením demokracie národními výbory, neboť právě těmito opatřeními „jdeme v duchu, v němž by šel Masaryk ... pokračujeme a doplňujeme jeho program a jeho ideje ... domýšlíme jeho názory“.⁵⁸ Masarykova historická velikost bývala demonstrována (s oblibou při oslavách sovětské revoluce) srovnáváním s jiným neobyčejně uctívaným „velikánem“, totiž generalissem Stalinem. Radikálnější interpreti z řad demokratických socialistů nacházeli v tomto spojení inspiraci pro ještě předjímavější vzhled do probíhajících dějinných procesů. Publicista Josef Vondráček například dovozoval, že „*my se k soustavné vývojové revolučnosti Masarykově musíme vracet, neboť nemůžeme zůstat v politické vyspělosti za revolucionismem Stalinovým*“.⁵⁹ Ve *Svobod-*

55 Frapantní rozpor mezi všudypřítomným blahořečením Masaryka a zatracováním nebo ignorováním první republiky byl v dobové publicistice přehlížen. Na neudržitelnost a pokrytectví takového postoje poukázal jako jeden z mála publicista Jan Kolár v článku *Do vlastního hnízda... ve Svobodných novinách* (7.4.1946), s. 1. Komentářů pozitivně připomínajících první republiku bylo vůbec v tisku jako šafránu. Na Kolárův článek navázal v podobném duchu František Weyr (*Co to má znamenat?* In: *Tamtéž*, (16.4.1946), s. 1), vřelou sympatií nezapřely jubilejní články Ferdinanda Peroutky k 28. říjnu (*Děk minulosti*. In: *Tamtéž*, (28.10.1945), s. 1–2). V *Lidové demokracii* se dvakrát v tomto směru vyznamenal publicista Bedřich Bobek, bývalý agrárník a ve 30. letech sekční šéf ministerstva vnitra (Československo, srdce Evropy – 22.5.1946, s. 1–2; *O věcech zásadních* – 25.2.1947, s. 1). Tím by výčet mohl končit, pomineme-li apologie zahalené rouškou ideologizování nebo kuse vpletené do komentování jiných témat. Předvolební amplitudu hrdého ztotožňování s první republikou lze zaznamenat u národních socialistů (viz níže v textu).

56 RIPKA, Hubert: V každém z nás je kus Masaryka. In: *Svobodné slovo*, (5.3.1946), s. 1.

57 HROMÁDKA, Josef Lukl: Masaryk a pochod dějin. In: *Tamtéž*, (14.9.1947), s. 2.

58 BENEŠ, Edvard: Důsledně všude – Ježíš, ne Caesar! In: *Tamtéž*, s. 1–2.

59 VONDRÁČEK, Josef: V přátelství s Moskvou. In: *Tamtéž*, (8.11.1945), s. 1.

ných novinách si jiný publicista odpovídal na řečnickou otázku, co by Masaryk viděl v dnešním Československu: „Že i u nás byl bez třídního boje skutečněn jeho starý ideál, státem řízený socialismus, podle vzoru sovětského, ale po způsobu našich potřeb.“⁶⁰ Na takovýchto cestách už ovšem „pochodujícímu“ národu svítila mnohem spíše rudá hvězda z Kremlu než hvězdné ideály TGM.

Naproti tomu konzervativní katolíci interpreti hledali někdy v Masarykovi (více méně účelově) záštitu proti socialismu, přičemž ho vyzvedávali jako nekompromisního kritika liberalismu.⁶¹ Hodnocení Masaryka a jeho významu pro současnost bez ideologických předznamenání byla v dobové publicistice vzácností, tu a tam se s nimi bylo možné setkat nejspíše na stránkách periodik vydávaných lidovou stranou. Čas od času se vyskytovala také v projevech některých národních socialistů; nejžřetelnější to bylo v předvolební kampani v květnu 1946, kdy se tato strana v sebevědomém svolání přihlásila k první republice jako dílu Masaryka a Beneše.⁶² Pohřichu národní socialisté si z volebních výsledků, které jim připravily zklamání, vyvodili poučení, že vsadili na nepravou kartu a že ohlížením do minulosti ztrácejí tempo v závodech se svými konkurenty o socialistickou budoucnost.

Masarykovský humanismus i se svým tvůrcem se stal po roce 1945 bitevním polem ideologií, které si z něj vybíraly exempla a hesla, aby se jimi mohly honosit na svých praporech. Nápadníci moci jeho štítem kryli své skutečné záměry a roubovali na něj cizorodé štěpy, které jej proměňovaly v neživotný hybrid. Ve své rozplzlé a moralisticky vyprázdněné podobě tento humanismus představoval příliš vratkou základnu pro politicky účinnou kritiku poměrů, a zejména pro program důsledné antitotalitní rezistence. Národní společenství s imunitou vážně oslabenou po prodělaných útrapách si jej ordinovalo spíše jako sedativum, uklidňující rozrušenou mysl a potlačující úzkostné stavy. „Národ Masarykův“, zhlížející se v povznášejícím obraze svého zbožštělého prezidenta Osvoboditele, sotva mohl vážně připustit, že jej zevnitř rozhlašuje těžká choroba, která v příznivém geopolitickém klimatu brzy propukne s plnou silou.

60 ŠILHA, Milan: T. G. Masaryk a Karel Marx. In: *Svobodné noviny*, (7.3.1946), s. 1.

61 Například HABÁŇ, Metoděj: Masarykovo pojetí buržoasie. In: *Filosofická revue*, roč. 14, č. 4–5 (1946), s. 122; SKÁCEL, Miloslav: Filosofická pravda a politická praxe. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 88–91.

62 Pro republiku Masarykovu a Benešovu. In: *Svobodné slovo*, (5.5.1946), s. 1–2. V svolání se národní socialisté ohradili proti pomluvám první ČSR „jako státu prý reakčního, nespravedlivého a nesnášenlivého“ a zdůraznili, že přes všechny nedostatky to byl „stát demokratický, spořádaný, spravedlivý, mírumilovný a sociálně pokrokový“, který byl právem považován za „výspu evropské kultury“. Ústy ministra Jaroslava Stránského (v projevu v Národním domě v Praze-Vinohradech) pak vzkázali komunistům, že „lidé, kteří dvacet let stáli za plotem a republiku rozvraceli, nemají právo mluvit o první republice špatně“. (Nedovolíme nikomu, aby nám omezoval svobodu. In: *Tamtéž*, (24.5.1946), s. 1) Mimořádně vše se haněné meziválečné republiky zastal ministr spravedlnosti Prokop Drtina, když v úvodníku ústředního stranického týdeníku napsal, že „září nad vši nedokonalostí lidského díla jako památný rodinný klenot a drahokam, který se s pýchou a hrdostí, něžností a láskou dědí z pokolení na pokolení“. (DRTINA, Prokop: První republika a my. In: *Svobodný zítřek*, roč. 2, č. 17 (1946), s. 1.)

Křesťanské projekty třetí cesty

Odmítavý vztah k liberalismu zaujímal také Československá strana lidová jako jediná česká nesocialistická strana v poválečné republice, její působení však – i proti její vůli – vytvářelo určitý prostor pro alespoň periferní přežívání a formování postojů vstřícnějších. Strana vyznávala principy křesťanského solidarismu, formulované v papežských encyklikách *Rerum novarum* (1891) a *Quadragesimo anno* (1931), které nejméně do poloviny dvacátého století měly pro (katolické) křesťanské politické strany a odbory podobně fundamentální význam jako *Komunistický manifest* pro hnutí revolučního socialismu: inspirovaly samotný jejich vznik a definovaly jejich dalekosáhlé sociálněreformní cíle i prostředky k jejich dosažení. Křesťanští sociologové, kteří myšlenky encyklik rozvíjeli do podoby systematického učení, důrazně oponovali právě teoretikům marxismu. Křesťanský solidarismus představoval alternativní model uspořádání společnosti, „třetí cestu“ mezi kapitalismem a socialismem. Jeho stoupenci vycházeli z přesvědčení, že „liberalismus se ukázal naprosto neschopným k řádnému rozřešení sociální otázky, socialismus pak přicházel s lékem, který byl ještě daleko horší než choroba sama“,⁶³ neboť namísto nerovnosti bídy a přepychu přinášel rovnost v bídě. Cestu nápravy spatřovali v sociálních reformách, směřujících k vyrovnání příkrých majetkových rozdílů a harmonizaci vztahů mezi společenskými vrstvami a skupinami. Inspiraci přitom nacházeli v ideálu feudální společnosti, s hospodářstvím založeným na organických vazbách cechovních sdružení.

Programová stanoviska lidové strany se po roce 1945 oproti období předválečnému příliš nezměnila a setkáváme se v nich s hlavními pojmy, jak je – značně vágně – vymezilo učení encyklik. Požadavek *spravedlivé mzdy* vycházel z premisy, že práce není v první řadě kategorie ekonomická (zboží), ale sociálně-etická. Její hodnotu tudíž neměly určovat tržní vztahy, nýbrž měla být stanovena tak, aby celé rodině pracovníka zajistila živobytí a pořízení přiměřeného majetku. Spravedlivá či rodinná mzda se měla stát významným nástrojem *odproletarizování proletariátu* a nastolení *sociální spravedlnosti*. Zásahy do jinak-nedotknutelné sféry osobního vlastnictví strana připouštěla (a v případě provedeního znárodnění posvětila) v zájmu *obecného blaha*. *Princip subsidiarity* směřoval k omezení kompetencí státu v těch oblastech, kde by jeho funkce mohly účelněji vykonávat nižší správní jednotky. Pouze vůči značně zdiskreditované vizi *stavovského státu* byla lidová strana zdrženlivá, v oficiálních prohlášeních mluvila jen o pracovním společenství zaměstnanců a zaměstnavatelů, které mělo spolu s rodinou žijící podle křesťanských hodnot tvořit základní pilíře společnosti.⁶⁴ V přejímání těchto východisek interpretu křesťanského solidarismu se diferencovala poměrně široká škála přístupů, na jejichž krajních pólech se setkáme s nejprudšími výpady proti liberalismu i s jeho poměrně vstřícným přijímáním. Podobná variabilita, ovšem zhruba v obrácené úměře, se projevovala v poměru těchto autorů k socialismu.

Nejdůkladněji rozpracovával koncepci křesťanské politiky historik a překladatel Bohdan Chudoba,⁶⁵ jehož tehdy vydaná první velká díla – *Španěle na Bílé hoře* (1945) a nástin

63 *Quadragesimo anno*: Encyklika Pia XI. o vybudování společenského řádu a jeho zdokonalení podle zásad evangelia. Olomouc, Lidové knihkupectví 1934, s. 7.

64 Stranické zásady byly nejsoustavněji formulovány v programu přijatém na sjezdu ČSL 1.–3. dubna 1946 pod názvem *Co chce Československá strana lidová*. Praha, Ústřední výbor ČSL 1946.

65 Viz hlavně CHUDOBA, Bohdan: *Majetek, práce a sociální úkoly*. Praha, Universum 1946; týž:

českých dějin *Jindy a nyní* (1946) – se svým vyhraněně katolickým pojetím nápadně mýjela s laděním doby. Brilantní, nicméně také konfliktní intelektuál, který po osvobození vstoupil do lidové strany, byl zvolen poslancem Ústavodárného národního shromáždění a od června 1947 do února 1948 zastával i funkci předsedy její mládežnické organizace, vystupoval jako jeden z nejdůležitějších odpůrců komunistů v poválečné politice. Druhou stranou mince jeho ryzí katolicity bylo antiliberální, antimodernistické zaujetí, které dával zřetelně najevo už v časech první republiky v esejích a komentářích na stránkách *Akordu* i jinde. Komunismus a nacismus, dvě radikální varianty socialismu, Chudoba interpretoval v podstatě jako levobočky liberalismu, zrozené z jeho vnitřních zmatků a křečí. Liberalismus podle něj svým mravním relativismem, popírajícím tradiční hodnotový řád, otevřel stavidla hospodářské anarchii kapitalismu jako institucionalizovanému sobectví, jež proměnilo lidskou bytost v bezduchý článek výrobního mechanismu. Socialismus neboli státní kapitalismus pak prý konzervuje a rozvíjí právě nejhorsí vlastnosti liberálního kapitalismu. Protože Chudoba politiku chápal jako realizaci univerzálně platných zásad křesťanství, pociťoval značnou averzi vůči samotnému principu demokracie jako vlády lidu, uskutečňující se na základě svobodného hlasování, a jako vzor dokonalosti se mu jevila hierarchicky uspořádaná středověká říše s „přirozenou“ distribucí autority. Historik Chudoba si – na rozdíl od některých fantastů ve své straně – uvědomoval, že minulost vzkrýt nelze, nicméně v odlesku jejího ideálu stylizoval svůj projekt budoucího řádu.

Základ jeho ekonomiky měly tvořit drobné, „rodinné“ soukromé podniky, jejichž velikost měla být omezena zásadou, aby je stačil obhospodařovat majitel se svou rodinou, případně s osobně kontrolovatelným počtem zaměstnanců (jako horní mez uváděl autor asi 25 osob). Větší podniky měly být organizovány jako samosprávná hierarchie majetkových a pracovních křesťanských společenství (*communio*) na principu vztahů *face to face*. Výrobní prostředky v určitém provozu by byly společným vlastnictvím pracovníků (nesměli by s nimi však volně disponovat, tedy je prodat, zastavit a podobně!), kteří se osobně znají a kteří by rozhodovali o všech věcech týkajících se jejich úseku. Ze svého středu by si volili zástupce, kteří by spolu s delegáty jiných provozů vytvořili radu řídicí podnik; podle stejného principu by pak byly postupovány kompetence na vyšší hospodářské útvary až po ústřední hospodářskou radu, která by rozhodovala o fungování celé ekonomiky. Navrhovaný systém podle Chudoby odstraňoval kapitalistické odcizení dělníka od výsledků jeho práce a od korporativního státu fašistického typu se lišil tím, že měl vzniknout na základě dobrovolného předávání pravomocí zdola nahoru (jeho zárodky autor spatřoval v aktuálně ustavovaných závodních radách). Obce, kraje a v nejnnutnějším případě stát měly převzít kontrolu nad některými klíčovými odvětvími, jako je energetika a finančnictví, aby úvěry mohly být poskytovány podle „skutečných potřeb“, a nikoli podle zisku. Chudobův projekt vůbec neřešil takové závažné ekonomické problémy jako neschopnost konkurence a úpadek podniků, nezaměstnanost a podobně. V tomto směru se spokojil s obecným konstatováním, že „mravní zásada má mít vždycky přednost před hospodářským zájmem“.⁶⁶

Humanismus a dějiny. Humanismus a společnost. In: PECKA, Dominik – PAVELKA, Artur – CHUDOBA, Bohdan: *Otázky dneška: Křesťanský realismus a dialektický materialismus*. Brno, Akord 1946, s. 117–154, 155–186; týž: *Co je to křesťanská politika?* Praha, Universum 1947.

66 Humanismus a společnost, s. 184.

Tři modely hospodářské organizace – liberální, socialistický a křesťanský – popisoval Chudoba pomocí metafory křižovatky. Zatímco na „liberální křižovatce“ prý dopravu nikdo neřídí, takže auta se chaoticky předjíždějí, střetávají, ženou po chodnicích a porážejí chodce, dokud jedinými účastníky provozu nezůstanou největší a nejrychlejší vozidla, „socialistickou křižovatku“ naproti tomu hlídají stovky strážníků, kteří řidičům podle formulářů prikazují dobu, směr a cíl jízdy, na všechno vystavují potvrzení a dávají razítka, až se doprava zastaví v beznadějně zácpě. Jedině na „křesťanské křižovatce“ panuje plynulý provoz, protože jediný strážník pouze kontroluje dodržování dopravních předpisů.⁶⁷ Chudobova metafora, dosazující za realitu liberálního kapitalismu absolutizovanou zásadu *laissez faire, laissez passer*, působí jistě přitaženě za vlasy, na současníky s živou vzpomínkou na léta hospodářské krize však mohla činit podobně věrohodný dojem jako na dnešního čtenáře předvídaté líčení „vymoženosti“ centrálního plánování. Autor se ovšem při prosazování myšlenek, o jejichž správnosti byl přesvědčen, nespolehal jen na sugestivní argumentaci a výmluvnost brilantního řečníka. Diskutovat s těmi, kteří by pochybovali o naprosté zavrženosti liberalismu, kategoricky odmítal: „Aby skutečný křesťan smýšlel jinak, je vyloučeno. Jen reakcionář, který křesťanství užívá jako roušky pro své sobectví, může postupovat opačně.“⁶⁸ Svá slova také dotvrdil skutkem, když v létě 1946 s plným nasazením obhajoval autoritativní vyloučení Heleny Koželuhové z lidové strany, které v jejích řadách vyvolalo bouři nevole. Přesto si sám vysloužil řádku od mladého publicisty v revui *Katolík*, že pod rouškou křesťanské sociální nauky hlásá „program nějakého reformovaného liberalismu“.⁶⁹ Šlo jen částečně o nedorozumění, neboť publicisté tohoto „listu pro kulturu a život z víry“ (jak zněl podtitul) zaujímali vcelku velmi vstřícná stanoviska vůči vládnoucímu režimu. Jejich ostře antiliberálně vypjatý konzervativismus, spatřující kořen všeho lidského zla v myšlenkách Smitha, Milla a Voltaira, je přivedl až na pozice křesťanského socialismu. Tak se polemicky obraceli spíše proti konzervativně-liberálním *Obzorům* než třeba proti revoluční *Tvorbě*, přesně v intencích morality šéfredaktora Adolfa Kajpra (vyslovené týden před únorovým převratem), že „je Sysifovou prací proti komunismu bojovat, dokud se nepřemůže onen zrádný liberalismus...“⁷⁰

Levicově křesťanská orientace *Katolika* souzněla s názory některých vlivných ideologů a politických funkcionářů v lidové straně. Tak například její místopředseda Josef Novák pateticky brojil proti „bezduchému světoběžnictví“ a „liberálnímu mamonismu, který nám desítky let kazil venkov“, a namísto přijímání západních vzorů vychvaloval „sociální ethos ruský“ spolu s „ideou slovanského sbratření“.⁷¹ Snil přitom o „vytváření feudálního

67 Týž: Hospodářské podnikání. In: *Obzory*, roč. 3, č. 17 (1947), s. 222–223. Článek vyšel i jako samostatná kapitola v autorově pojednání *Co je to křesťanská politika?*

68 Týž: *Majetek, práce a sociální úkoly*, s. 21.

69 ŽOR, Pavel: O hospodářský řád. In: *Katolík*, roč. 10, č. 19 (1947), s. 3. Autor pokračoval ve svých vývodech v číslech 25, 27, 28 a 36.

70 ak: Kořeny komunismu. In: *Tamtéž*, roč. 11, č. 7 (1948), s. 2. Adolfovi Kajprovi ale rozhodně nelze upíť charakter. V době, kdy v celém lidoveckém tisku včetně *Obzorů* vládlo trapné mlčení k případu stranické „disidentky“ Koželuhové, poskytl ve svém listu prostor pro nekonformní stanovisko profesorce Růženě Vackové, která odsoudila nemorální postup ČSL, zbavující se bez skrupulí této ženy, poté co jí využila jako předvolebního trumfu.

71 NOVÁK, Josef: *Těm, jimž národ svěřil vedení*. Praha, Ústřední sekretariát ČSL b. r., s. 13–14.

řádu nového typu“, jehož zárodky spatřoval v hospodářském plánování, postátňování ekonomiky a zřizování závodních rad, které se mu jevily jako oživení středověkých cechovních řádů. Své přesvědčení o budoucím vývoji vyjádřil slovy: „Po odchylce od zákona přirozeného a božského, jak to provedl liberalismus, přichýliv se k pohanství, vrací se lidstvo zpět ke křesťanským zásadám, byť by to nechtělo přiznati.“⁷² Podobné vize prezentoval také v části lidoveckého prostředí velmi uznávaný teoretik, ruský emigrant Simeon Ghelfand, jehož diabolizace kapitalismu vedla až k tvrzení, že tento systém „se od otrockého státu starověkého liší pouze větší bezohledností a surovostí vůči pracujícímu člověku“.⁷³ Se vzpomínkou na „jedinečně harmonický“ feudální řád proklamoval cíl, k němuž se upínaly také touhy většiny socialistů: „Chceme uskutečnit národní beztrždní společnost, prostou všech protikladů a zájmových bojů.“⁷⁴

V ideologii a politice lidové strany se neprojevovalo jen napětí mezi pravicí a levicí, ale existovala zde také polarita v jiných rovinách hodnot a jejich instrumentalizace: mezi tradicionalismem a modernismem, klerikalismem a sekularismem, respektive ideologickým fundamentalismem a pragmatismem.⁷⁵ V tomto rozdělení na „neklasických“ škálách dosud zmíněné osobnosti reprezentovaly první typ postojů, společně utvářejících konzervativní hodnotový komplex. Zvláště výrazné bylo jejich tradicionalistické vnímání sociální skutečnosti ve smyslu pospolitosti (*Gemeinschaft*), skloubené organickými vazbami autority, loajality a kooperace, proti níž v jejich očích vyvstala smrtelná hrozba v podobě nepřírozeně „atomizované“ společnosti (*Gesellschaft*), definované vztahy kompetence a konkurence na základě priority individuálních zájmů. Podobný, i když třeba méně vyostřený pohled převládal jak v ideovém klimatu ČSL, tak v jejím vedení a členské základně, přestože se strana vnitřně proměňovala s přílivem nových členů (na podzim 1945 jich byla asi třetina z celkového počtu, z toho mnoho bývalých členů zakázaných pravicových stran).

Následující „dvojrozměrný“ modelový náčrt, kombinující pravolevé hledisko s měřítkem vztahu k tradičním, respektive „moderním“ hodnotám, je jistě zjednodušující, dovolí však snad učinit si představu o ideově-politické diferenciaci uvnitř lidové strany. Patří přitom k historickému *geniu loci*, že hodnotové komplexy odpovídající těmto dvěma rovinám pohledu nebyly vždy vzájemně koherentní, tak jak jsme tomu zvyklí u současných zavedených demokracií (například „konzervativnost“ bývá spjata s „pravivostí“), což vedlo někdy ke zdánlivě paradoxním důsledkům.

Na vrcholu stranické hierarchie ztělesňoval všeobjímající a sjednocující autoritu Jan Šrámek. Postavení muže, který stranu vybudoval, učinil z ní (navzdory silným antiklerikálním náladám) nepostradatelnou součást vládních koalic první republiky, po „Mnichovu“ ji z obav před totalitní nákazou oficiálně rozpustil a sám usedl do křesla předsedy londýnské vlády, bylo v osvobozené republice nezpochybnitelné. Stáří a pokročilá skle-

72 *Tamtéž*, s. 25.

73 GHEL FAND, Simeon S.: *Marxismus a křesťanský sociální reformismus*. Praha, Ústřední sekretariát ČSL 1946, s. 5.

74 *Tamtéž*, s. 44.

75 Obdobné napětí a z něj pocházející konflikty byly příznačné i pro situaci křesťanských stran v jiných evropských státech v polovině dvacátého století. ČSL svou vyhlášenou programovou blízkostí k francouzskému Lidovému republikánskému hnutí (MPR) signalizovala zájem o modernější trendy v křesťanské politice, sama však zůstávala spíše na tradičních pozicích.

roza však již podvazovaly jeho aktivitu, takže například absentoval při většině vládních jednáních a stranických akcí. Zastupoval ho a vedení strany fakticky přebíral dosti neoblíbený první místopředseda a ministr pošt, páter František Hála, který v ČSL reprezentoval levý střed. S ohledem na jeho smířlivost (v některých případech i důvěrné vztahy) vůči komunistům i na jeho politické schopnosti by bylo možné ho označit jako Šrámkovu „levou ruku“. Neměl šanci vystoupit z jeho stínu, avšak poháněn vlastní ambicí se snažil být v popředí postavou co nejviditelnější. Rozdíly mezi oběma muži byly ve straně kriticky vnímány, „vůdcovský“ systém jejího řízení však umožňoval prezentovat učiněná rozhodnutí jako dvojjediná a nacházet pro ně loajální podporu v nejdůležitějších stranických grémiích, což bylo předsednictvo a výkonný výbor. K významným zastáncům této linie patřil též (od února 1946) generální tajemník Adolf Klimek, ve výkonném výboru například Jaroslav Řehulka, Josef Vičánek, páter František Světlík, páter Alois Tylínek nebo předseda odboru mládeže Jindřich Synek. Na levém křídle ČSL figurovaly dvě poněkud odlišné skupiny. Na první pohled paradoxního označení „konzervativní“, či „feudální socialisté“ je možné užít pro osobnosti typu místopředsedy Josefa Nováka, předsedy krajské organizace ČSL a místopředsedy Zemského národního výboru v Brně pátera Karla Fanfrdly, jednatele výkonného výboru Františka M. Žampacha nebo teoretika Simeona Ghelfanda, kteří nahlíželi současné revoluční procesy jako svého druhu renesanci předkapitalistického řádu. Prokomunistickou levici představoval ve straně dřívější předseda katolických odborů, aktuálně místopředseda národního shromáždění Alois Petr, a postupně se tímto směrem přikláněl krajský předseda v Českých Budějovicích, páter Josef Plojhar. V prostoru od středu doleva nedocházelo v lidové straně k vážnějším konfliktům; pouze Petrovo křídlo bylo jejím vedením rozeznáno jako potenciálně nebezpečné a potichu takticky izolováno. Celá tato převažující a určující část vnitrostranického spektra tvořila křesťanskosociální směr politiky, který byl tradicionalistický, klerikální, zřetelně prosovětsky orientovaný (rezervovanější postoj zaujímal Šrámek), spoléhal na kompromisy až vstřícnost vůči KSČ, zdůrazňoval sociální poslání strany a opíral se o tradiční, především venkovské a moravské členy a voliče.

Pravý střed v ČSL reprezentoval předseda její pražské krajské organizace a ministr zdravotnictví Adolf Procházka. Názorově měl k němu poměrně blízko sotva pětatřicetiletý předseda zahraničního výboru parlamentu a šéfredaktor *Obzorů* Ivo Ducháček, jako Šrámkův důvěrník však zachovával plnou loajalitu. Procházkův směr byl křesťanskodemokratický, opatrně prozápadní, pragmatický (avšak méně oportunistický), důrazněji čelil komunistům (aniž vyhrocoval spory do krajnosti), nelpěl tolik na ideologii, odděloval náboženství od politiky a namísto sociálního vyrovnání zdůrazňoval spíše svobodu a právní řád. Inklinovala k němu část dřívějších voličů z Čech, noví voliči, pocházející většinou ze zrušených stran, část inteligence a zvláštěním sympatiím se těšil mezi akademickou mládeží. Ve výkonném výboru byl však Procházka osamocen, napjaté byly zejména jeho vztahy s Hálou. Před válkou silná konzervativní pravice, v osobě předsedy české zemské organizace Bohumila Staška představující Šrámkovu vnitrostranickou opozici, se značně zdiskreditovala podílem na režimu druhé republiky a po roce 1945 byla mocensky eliminována. Vyhraněným konzervativcem antisocialistického ražení byl Bohdan Chudoba, vystupoval však spíše jako solitér a projevoval oddanost ke Šrámkovi. Kolem Heleny Koželuhové se pak vytvářel liberálně pravicový proud, jasně prozápadní, antikomunistic-

ký a odmítající klerikalismus, který nacházel podobné zázemí jako Procházkova orientace a byl posléze označen za viníka rozbrojů uvnitř strany.

Svou pozicí v politickém spektru se lidová strana ocitla v poněkud schizofrenní situaci. Snažila se zůstat věrná svému předválečnému programu jako strana středu, vyrazením pravicových stran z politického kolbiště a přílivem jejich členů byla vysunuta doprava, přijetím Košického vládního programu a koaliční spoluprací v Národní frontě však byla tlačena doleva. Toto dilema, které přesně vystihl Adolf Procházka v projevu na stranickém sjezdu 2. dubna 1946,⁷⁶ ji částečně ochromovalo a vyvolávalo někdy dojem, že není ani ryba, ani rak. Zdůrazňovala sice při každé příležitosti svůj nesocialistický charakter, ale nedokázala se například odhodlat k jasné sázce na pravicové voliče, když projevila neochotu vůči nabídkám některých bývalých agrárních i národnědemokratických politiků (například Ladislava Feierabenda, Vlastimila Klímy a dalších) na jejich vstup do strany a podporu ve volební kampani. Přijímání nových členů ztěžovala zásada individuálního posuzování jejich přihlášek, a ústřední sekretariát dokonce rozpouštěl místní organizace, jež se ustavily bez jeho svolení a kontroly. Novopečení straníci se navíc mnohdy setkávali v lidoveckém prostředí s nedůvěrou, přehlížením až ostrakizací, pramenícími zčásti z bývalých animozit (boj agrárníků s lidovci o venkovské voliče), a projevovali nespokojenost se systematickými pokusy vymanévrovat je z účasti v řídicích funkcích. Navzdory agitaci také lidovci příliš neuspěli ve snaze prolomit svou pověst konfesijní katolické strany, evangelíci a lidé bez vyznání tvořili zanedbatelný zlomek členstva.

Liberální ostrůvky

Lidová strana, jejíž „imunitní systém“ instinktivně potlačoval tendence k vnitřním změnám, však přece jen nemohla zůstat zcela inertní vůči neortodoxním názorům a novým myšlenkám. Nápadný je v tomto ohledu příklad výše zmíněného publicisty Miloslava Skácela. Tento bytostný konzervatívec měl ve svých názorech na křesťanskou politiku blízko k Chudobovi,⁷⁷ avšak po seznámení s dílem německého ekonoma a sociálního filozofa Wilhelma Röpkeho, předního představitele neoliberalismu a konceptu sociálně-tržního hospodářství (a pozdějšího poradce Konrada Adenauera), Skácel svá rigidní východiska podstatně modifikoval. Přejal jeho výklad hospodářské krize třicátých let (nenastala v důsledku zásad volné soutěže, nýbrž jejich opuštěním v autarkizaci hospodářství podřízeného politickým zájmům) a zdůraznil prospěšnost návratu k zdravému jádru ekonomického liberalismu – soukromému podnikání, konkurenci a trhu s volnou tvorbou cen – tvořícímu podloží politické demokracie tím, že umožňuje každodenní demokratické hlasování spotřebitelů o druhu, kvalitě, množství i ceně zboží a svobodné uplatnění pracovních sil a schopností.⁷⁸ A když v červenci 1947 referoval o Röpkeho dílech a knize Friedricha von Hayeka *Cesta do otroctví*, připustil, že jejich myšlenky jsou

76 Viz PROCHÁZKA, Adolf: *Lidová strana v Národní frontě*. Praha, Ústřední sekretariát ČSL 1946. Procházkova charakteristika se na sjezdu setkala s málo souhlasnou odezvou, neboť údajně zveličovala význam a odlišnost nových členů, kteří měli v ČSL jednoduše přijmout novou identitu a splynout.

77 Viz Skácelovy práce *Člověk a společnost, Demokracie a politické stranictví a Socialismus a sociální reforma*. Všechny vyšly v roce 1946 v pražském lidoveckém nakladatelství Universum.

78 SKÁCEL, M.: *Hospodářství a politika*. Praha, Universum 1947.

slučitelné se sociálními encyklikami, a svolával všechny „upřímné liberály“ pod prapor boje na obranu svobody před nastupujícím totalitarismem.⁷⁹ Takovýto posun akcentů ve vztahu k liberalismu nebyl v sedmačtyřicátém roce úplně ojedinělý (na sklonku roku se například projevil v *Obzorech*).

V řadách ČSL nebo v její blízkosti stáli někteří odborníci a žurnalisté liberálního smýšlení, kteří nebyli svázáni s ideologií strany. O zachování kontinuity se svými dřívějšími názory ve změněných podmínkách usiloval předválečný šéfredaktor národnědemokratického deníku *Národní listy* Antonín Pimper, který se uchýlil jako ekonomický redaktor ústředního deníku ČSL *Lidová demokracie*. V první části své informativní knížky *Křesťanský solidarismus* podal nezaujatý přehled vývoje liberalismu a připomněl jeho inspirativní význam.⁸⁰ V další publikaci, napsané společně s již zmíněným předsedou živnostensko-obchodního odboru ČSNS Františkem Přeučilem, důrazně obhajoval soukromý obchod a vůbec osobní iniciativu proti zásahům státu a vyzdvihl duch podnikavosti, jímž se vyznačovala měšťanská éra. Dovolával se dokonce příkladu Tomáše Bati a rezolutně odmítl tendence společné feudalismu a socialismu (a značně živě i v ČSL) vidět v obchodu „něco odíozního, co je společné s lichvou a co lze ... nazvat vykořisťováním“.⁸¹ Na místě hlavního ekonomického redaktora *Lidové demokracie* působil předválečný vrchní ředitel Živnobanky Vojtěch Mixa, který posléze zastupoval lidovce v Ústřední plánovací komisi společně s ekonomem Jaromírem Berákem, bývalým členem Ústředního svazu československých průmyslníků, nejdůležitější podnikatelské organizace první republiky. Parlamentním zpravodajem *Lidové demokracie* se stal dlouholetý vedoucí redaktor zahraniční rubriky *Národních listů* Vladimír Sís, podobně publicisticky se uplatnil výše zmíněný Bedřich Bobek.

Lidová strana získala pro spolupráci vynikající právnícké kapacity Františka Weyra a Jiřího Hoetzela, kteří se svého času významně podíleli na tvorbě ústavy první republiky. Jako její zástupci v komisi expertů pro přípravu nové, poválečné ústavy prosazovali formulace směřující k ústavnímu zakotvení principů právního státu a k zamezení dalších „revolučních“ změn. Jejich návrhy, jako například liberální zásadu, že občan může činit vše, co není zakázáno, zatímco stát smí činit jen to, co mu výslovně povoluje zákon, stejně jako užívání pojmu „demokracie“ namísto „lidová demokracie“, přijala lidová strana za své stanovisko. Zejména zakladatel proslulé brněnské normativněprávní školy Weyr, který po válce dokonce vstoupil do řad ČSL, v tisku zřetelně upozorňoval na totalizující tendence režimu. Jako přesvědčený liberál poukazoval na disparátnost ideálů svobody a rovnosti, varoval před rezignací na individuální odpovědnost, projevující se obecně sdílenými sklony dožadovat se na státu zdánlivých práv (právo na práci), jejichž rubem by byly ujařmující povinnosti, a vyjadřoval obavy ze zakonzervování systému Národní fronty, ignorujícího odlišnosti politického mínění občanů. V takto laděné kritice mu v lidoveckém tisku bryskně sekundoval pražský advokát Karel Kornel, mimo jiné právní zástupce předsedy ČSL Jana Šrámka, který se po únorovém převratu podílel na jeho

79 Týž: *Obroda liberalismu*. In: *Nové prúdy*, roč. 3, č. 16 (1947), s. 311–313.

80 PIMPER, Antonín: *Křesťanský solidarismus*. Praha, Universum 1946.

81 PIMPER, Antonín – PŘEUČIL, František: *Obchod soukromý, či postátněný?* Praha, Tiskařské a vydavatelské družstvo čs. obchodnictva 1946, s. 12.

nezdařeném útěku do ciziny, byl odsouzen a po propuštění na amnestii v pařížském exilu přispíval do pravicového časopisu *Návrat*, který redigovala Helena Koželuhová.

Tribunou svobodomyšlných názorů se staly týdeníky *Obzory* a *Vývoj*, vycházející pod patronátem lidové strany, jejichž redaktoři a spolupracovníci (zejména Pavel Tigrid, Ivo Ducháček, Luděk Forman, Helena Koželuhová a Jan Kolár) projevovali porozumění pro liberální myšlení, nebo je alespoň připouštěli jako otevřený námět pro diskusi.⁸² Tak v únoru 1946 vyšel v *Obzorech* seriózní, nezaujatý referát jejich londýnského spolupracovníka o knize Friedricha von Hayeka *Cesta do otroctví*⁸³ a na sklonku následujícího roku zde byl s pochvalným komentářem přetištěn manifest belgické liberální strany.⁸⁴ S tím, jak se v sedmačtyřicátém roce začaly plně projevovat negativní důsledky řízené ekonomiky, komentátoři časopisu zřetelněji oceňovali klady demokratického kapitalismu „bez přívlastků“; přivítali kupříkladu úspěch britské konzervativní strany v podzimních obecních volbách a ohlášenou reprivatizaci některých podniků ve Francii. Pokusem o rehabilitaci liberalismu v českém prostředí byl článek Karla Kornela Kam nás zavede?, jehož autor s poukazem na hrozivé naplňování Hayekových varovných prognóz postavil proti socialistické vizi liberální demokracii jako univerzální a humanistický řád, který namísto zhoubných experimentů respektuje lidskou přirozenost.⁸⁵ Liberální byl však především už způsob informování *Obzorů* i *Vývoje*. Jako jediná tehdejší československá periodika systematicky přibližovaly svět angloamerické demokracie a díky nezkrasleným referencím ze západního, zejména britského tisku konzervativní, liberální i socialistické orientace umožňovaly svým čtenářům, aby si vytvořili vyvážený obraz a vlastní nezaujatý úsudek o světovém i domácím dění.

Jejich druhým význačným rysem byla odvážná kritika současných poměrů v „lidové demokracii“ a radikální odmítání socialismu ve všech jeho mutacích. To, co jiní nazývali pokrokem, publicisté z obou časopisů považovali za cestu do pekel. V chybách, které údajně diskreditovaly pravou tvář socialismu, spatřovali jeho atributy. Jeho neduhy pokládali za symptomy nevyléčitelné choroby. Nečisté prostředky, které prý neměly být ospravedlňovány čistotou účelů, podle jejich názoru logicky plynuly z povahy těchto účelů. Připouštěli sice, že lidé, kteří se nechávají strhnout touto bludnou ideou, mají srdce na pravém místě, dodávali však, že jejich rozum upadá do hypnotického spánku. Ačkoli zastávali v tomto ohledu pozici outsiderů doby, uvědomovali si její dynamiku, v níž demokratický socialismus svými hesly poskytoval alibi revolučnímu socialismu, aby mu nakonec podlehl.⁸⁶

Z těchto pozic sváděli své donkichotské souboje také v revue Demokratické strany *Nové prúdy*, která byla slovenským ideovým bližencem *Obzorů* a publikovala mnohé z jejich

82 Podrobněji k profilu obou časopisů viz DRÁPALA, Milan: Na ztracené vartě Západu: Poznámky k české politické publicistice nesocialistického zaměření. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 1 (1998), s. 16–24.

83 DRUCKER, Alfred: *Cesta do otroctví*. In: *Obzory*, roč. 2, č. 6 (1946), s. 85–87.

84 Programové zásady současného liberalismu. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 52 (1947), s. 782–783 (v textu chybně stránkováno 382–383).

85 KORNEL, Karel: Kam nás zavede? In: *Tamtéž*, č. 43, s. 643–645 (v textu chybně stránkováno 243–245).

86 Ideologické přestřelky nebyly příliš na překážku reálné spolupráci politiků lidové a národně-socialistické strany, kteří zejména od konce roku 1946 postupovali proti komunistům většinou společně.

nejotevřenějších komentářů, překračujících dobová tabu například v otázce role opozice v politickém systému Národní fronty, legitimacy současného politického režimu, úlohy Německa v procesu utváření demokratické Evropy a podobně. K polemice úzce spjaté s tématem liberalismu zavalil podnět publicista Antonín Klatovský, který se v *Dnešku* zamýšlel nad povahou svobody v socialismu.⁸⁷ Autor ve své úvaze rozlišil „svobodu duchovní“, kterou ztotožnil s poznáním, a „svobodu jednání“, interpretovanou jako „libovůle“, aby zcela marxisticky dovedl, že jediná skutečná svoboda v socialismu spočívá v poznání a uznání nutnosti podřít se objektivním hospodářským a společenským determinismům.⁸⁸ Klatovského absurdní vývody podrobil zdrcující oponentuře v *Nových prúdech* Luděk Forman v článku s příznačným názvem Na dvouch stoličkách, alebo sloboda a socializmus. Konstatoval přitom, že pokus o rozšíření politické demokracie o demokracii hospodářskou se v Československu nezdařil, a nazval zaměňování politické reality za papírové konstrukce sociálních reformátorů tragickým omylem.⁸⁹ Žák Karla Engliš František Vencovský dospěl z poněkud jiných myšlenkových východisek – z Englišovy teoretické konstrukce hospodářských soustav – k podobným závěrům o neslučitelnosti svobody a rovnosti, respektive liberalismu a socialismu, v polemice s právníkem Bohušem Tomsou, který dokazoval, že socialismus jako syntéza demokratických svobod a hospodářského řádu je přirozeným vyústěním liberalismu.⁹⁰

V téže době, od druhého lednového čísla roku 1948, se čtenáři *Nových prúdů* mohli na pokračování seznamovat s originální koncepcí tří hospodářských soustav (liberalistické, solidaristické a kooperativní) přímo v podobě, jak ji nastínil její tvůrce v inauguračním projevu do úřadu rektora Karlovy univerzity dne 9. prosince 1947.⁹¹ Karel Engliš, vynikající ekonom a čelný představitel národnědemokratické strany (do roku 1925), ministr financí několika prvorepublikových vlád, poslanec a guvernér Národní banky československé (1934–1939), po roce 1945 stál (či spíše byl odsunut) mimo politické dění. Žádná z existujících stran neprojevila zájem o jeho mimořádné odborné zkušenosti, a tak se plně soustředil na akademickou dráhu jako profesor národního hospodářství na pražské a brněnské univerzitě. Jeho projev u příležitosti udělení čestného doktorátu Právnické fakulty Masarykovy univerzity 21. dubna 1947 se však stal zčistajasna brizantní politickou událostí, která byla vzrušeně komentována v komunistických i demokratických kruzích. Engliš se sice již předtím v soukromých rozhovorech vyslovoval nelichotivě

87 KLATOVSKÝ, Antonín: Svoboda a socialismus. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 11 (1947–1948), s. 166–169; č. 12, s. 181–183.

88 „Domnívá-li se však někdo, že zachováním duchovní svobody vyhneme se nutnosti omezit svobodu jednání, dopouští se tragického omylu. (...) Svoji kulturní vyspělost a výši demokratické svobody můžeme dokázat jen tím, že *nutná omezení* v oblasti jednání nebudeme cítit jako nesvobodu, nýbrž jako mravní příkaz, tj. projev svobody duchovní.“ Jen tak bylo možné podle autora vyhnout se diktatuře proletariátu, kterou v kulturně zaostalejších podmínkách museli zavést v SSSR. (Tamtéž, s. 181.)

89 FORMAN, Luděk: Na dvouch stoličkách, alebo sloboda a socializmus. In: *Nové prúdy*, roč. 3, č. 17 (1947), s. 335–337; týž: Socializmus je protisociálny. In: *Tamtéž*, č. 19, s. 389–392.

90 TOMSA, Bohuš: Je liberalismus již překonán? In: *Svobodný zítřek*, roč. 3, č. 42 (1947), s. 2; VENCOVSKÝ, František: Liberalistický socialismus, nebo křesťanský reformismus? In: *Nové prúdy*, roč. 3, č. 28–29 (1947), s. 634–636; TOMSA, B.: Liberalismus a socialismus. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 3–4 (1948), s. 43–44; VENCOVSKÝ, F.: Ještě k liberalistickému socialismu. In: *Tamtéž*, č. 7, s. 96–97.

91 V intermezzu mezi květnovým osvobozením a únorovým převratem byly vydány dvě Englišovy významné publikace, *Maldá logika a Hospodářské soustavy*.

o panujících politických poměrech a pronášel „zdrucující kritiku“ znárodnění,⁹² zde však vystoupil před významným veřejným fórem s vášnivou obhajobou principů svobodné společnosti a mimořádně zřetelným varováním před nezadržitelným skluzem k totalitě.

V Englišově osobnosti se snoubil individualismus selfmademana se sociálním cítěním a jeho ekonomické názory lze označit, dnešním termínem řečeno, jako sociálně-tržní. Úsilí o sociální spravedlnost, uplatňované metodami parlamentní demokracie, považoval za legitimní, pokud nezačne podlamovat základy volného trhu, jako je (přirozeně egoistická) osobní motivace podnikání, rentabilita, osobní autorita a odpovědnost při řízení podniku atd. Jestliže za hospodářské krize poukazoval na nezbytnost vyvažovat negativní důsledky konkurenčního boje omezenou státní regulací, v „lidovědemokratickém“ režimu pak zcela logicky (a nekonformisticky) naopak pokládal za potřebné uvolnit hospodářství z obručí státně-stranického řízení a plánování. Podle jeho přesvědčení tím byl ovšem podmíněn nejen zdravý chod ekonomiky, ale vůbec zachování svobody politické a duchovní. Především s touto starostí se obracel k akademické obci Masarykovy univerzity, když ve zmíněném slavnostním proslovu varoval: „Tam, kde je úplně povalen systém hospodářského liberalismu, neomezuje se plánovitost autoritativního řízení jen na soustředování a organizaci hospodářskou, nýbrž přesahuje i do oblasti politické. Stát už nepřipouští volnou rozpravu a kritiku své hospodářské funkce, jak to připouštěl v demokracii oproti kapitalismu. Stát ovládající hospodářství chce ovládati i ducha národa, aby pojistil svůj režim hospodářský. (...) Jde o odstranění individualismu, jeho dobrovolnosti, odpovědnosti i zásluhy, jakož i soutěže a výběru ve vědecké a kulturní práci, jde o její zkolektivizování a řízení, a nakonec o její usměrňování, uniformování a dogmatizování, zcela tak, jak je tomu v oblasti hospodářské. Ale to je cesta od svobodné myšlenky k dogmatům podle soudobého zájmu státního. Duch národa má být spoután a usměrněn.“ Působivost svých slov řečník podtrhl vyznáním, které znělo z úst rigorózního vědce snad až překvapivě emotivně: „Svoboda myšlení, přesvědčení a jeho projev je to nejvzácnější, co člověk má, to je více nežli bohatství, protože v něm je krása i moc, pro myšlenku není hranic a nemůže býti trvalých pout, ať jsou ze železa nebo ze zlata.“⁹³

Není divu, že když byl muž s odhodláním hájit tyto hodnoty jednomyslně zvolen 3. června 1947 rektorem Karlovy univerzity, projevil své adresné znepokojení z šířícího se vlivu „reakce“ dokonce Klement Gottwald o pouhé dva dny později v projevu na zasedání Ústředního výboru KSČ. Poté co se ministr informací Václav Kopecký v prosinci pokusil neomalenými výpady znovu zpochybnit Englišovu kvalifikaci pro tuto funkci, postavily se na jeho obranu akademické senáty všech čtyř československých univerzit ve společném prohlášení důrazně odmítajícím politické vměšování do suverénní sféry vědeckého života. Podobně jednoznačné stanovisko zaujal i Svaz vysokoškolského studentstva. Toto výjimečné gesto solidarity, k němuž by se v předúnorovém období sotva našla paralela, svědčilo o tom, že většina vysokých škol vytvářela ve společnosti svobodomyšlnou enklávu s nadějným potenciálem do budoucna.

92 FEIERABEND, Ladislav: *Politické vzpomínky*, 3. Brno, Atlantis 1996, s. 288.

93 ENGLIŠ, Karel: Svobodné hledání pravdy a dobra. In: *Svobodný zítřek*, roč. 3 (1947), s. 1–2. Pod titulem Vystoupení Karla Engliše při promoci čestným doktorem přetištěno in: VENCOVSKÝ, František: *Karel Engliš*. Brno – Boskovic, Nadace Universitas Masarykiana – Moravské zemské muzeum – Nakladatelství Albert 1993.

Poslední liberální politik

Jedinou osobností, která se v letech 1945–1948 pokusila o veřejnou artikulaci liberálních přístupů ve „velké“ politice, byla Helena Koželuhová.⁹⁴ Narodila se v roce 1907 v Brně jako dcera advokáta Františka Koželuhu a Heleny Čapkové, sestry uměleckých veličin Karla a Josefa. Její rodinné prostředí bylo mimořádně bohaté na podněty, mohla v něm vstřebávat úspěšně naplňovaný smysl pro praktické životní hodnoty, jímž se vyznačovali oba její rodiče, s intelektuální noblesou, estetickou vytříbeností i relativistickou tolerancí a britkým humorem svých strýců. Na nově zřízené brněnské Masarykově univerzitě vystudovala práva; k jejím profesorům patřili František Weyr a Karel Engliš, jejichž kurzy jí poskytly solidní argumentační průpravu pro pozdější žurnalistická a fečnická klání. Po promoci se vdala za advokáta Adolfa Procházku, který kromě pedagogických závazků na brněnské právnické fakultě nastoupil v polovině třicátých let (po vzoru svého otce, senátora) politickou dráhu v lidové straně. Helenin zájem o politiku v té době nepřesahoval rámeček kavářských diskusí; vypomáhala manželovi v advokátní kanceláři, starala se o dvě dcery a oddávala se čilému společenskému životu. Za války byla jako žena emigrantského politika, který se stal předsedou právní rady československé zahraniční vlády v Londýně, dvakrát uvězněna v Terezíně. Napodruhé se odtud dostala díky účelovému sňatku s rodinným přítelem, architektem Jiřím Wildem, s nímž se uchýlila na Slovensko, kde byla za účast v protifašistickém povstání znovu zatčena. Po návratu do Prahy vstoupila v květnu 1945 do lidové strany a údajně z náhodného podnětu začala působit jako politická novinářka.

Zatímco Adolf Procházka zaujal místo ve vládě Národní fronty jako ministr zdravotnictví, Helena se během krátké doby stala hvězdou první velikosti na žurnalistickém nebi. Ve svých komentářích v *Lidové demokracii* a poté také v *Obzorech* jako první prolomila mlčení o některých tabuizovaných tématech veřejného života. Tak například doporučovala odložit a znovu uvážit znárodnění, které dojednali fakticky političtí předáci socialistického bloku, a později kritizovala jeho rozsah a negativní důsledky. Naproti tomu připomínala české podnikatelské tradice a ctnosti, vyzdvihovala šetrnost, osobní iniciativu a schopnost se prosadit, odvahu nést podnikatelské riziko. Poukazovala na sociální a kulturní rozměr činnosti kapitalistů a odmítala v nich vidět pouhé sociální parazity a vyřídudchy. Jako jediná si dovolila v časech státně patentovaného a dekretovaného

94 O Heleně Koželuhové viz KOUTSKÁ, Ivana – LUKEŠ, Bohumil: Neteř bratří Čapků: Příběh statečné ženy. In: *Nedělní Lidové noviny*, (11.9.1993), s. VII (v téměř shodném znění pod názvem Neteř bratří Čapků Helena Koželuhová otištěno na pokračování v týdeníku KDU-ČSL *Hlas*, roč. 3, č. 18–21, 23, 24 (1993), s. 14); SLOMEK, Jaromír: Causa Helena Koželuhová. In: *Reflex*, roč. 8, č. 28 (1997), s. 50–52; Helena Procházková: Novinářka, politička, spisovatelka. In: MARKOVÁ, Marta: *Femina: Portréty českých žen*. Brno, Barrister & Principal 1998; dále vzpomínková kniha H. Koželuhové *Čapci očima rodiny* (Praha, Nakladatelství V. Justl 1994), s úvodním slovem Vladimíra Justla a doslovem Bohumila Lukeše, a recenze na nihu v tisku. Působení Koželuhové v ČSL zběžně zachycují některé práce věnované historii této strany v letech 1945–1948, zvláště podkapitola Lidová strana v knize Karla Kaplana *Pět kapitol o Únoru* (Brno, Doplněk 1997, s. 168–173), rukopisná práce Jana Rennera *The Christian Democratic People's Party 1945–1948* a rukopisné fragmenty paměti a deníku Adolfa Procházky (autorovi práce je laskavě poskytl J. Renner a Marta Kastnerová, dcera H. Koželuhové). Nejnověji tématu věnovala pozornost Christiane Brennerová v zatím rukopisně přehledné studii *Der verpaßte Weg in die Opposition? Die Tschechoslowakische Volkspartei nach dem Zweiten Weltkrieg*.

altruismu veřejně obhajovat osobní touhu po zisku jakožto legitimní pohnutku lidského jednání, účinnější než idealistické záměry, pokud se řídí odpovědností vůči sobě i druhým. V zachování mírně regulované konkurence nacházela zdroj obecného prospěchu a záruku občanské svobody. Vtipně ironizovala halasné tažení proti uměleckému kýči, zatímco lidé byli zaslepováni mnohem svůdnějším a nebezpečnějším kýčem politickým v podobě falešných slibů o pozemském ráji a huráoptimistických hesel. Stále brizantněji kritizovala rozmáhající se byrokracii a skutkem se stávající viru v omnipotenci státu. Když si brala na mušku špatně kamuflované diktátorské choutky komunistů, neváhala je srovnávat s nástupem fašistického totalitarismu. Burcovala občanskou morálku, lidi dosud mnohdy zastrašené léty okupačního teroru přesvědčovala o nezbytnosti bránit svá práva a vyzývala je k odvaze čelit zlu znovu se vynořujícímu.

Svémi nekompromisními názory, vyjadřovanými obratným, často sarkastickým stylem, si Koželuhová zjedнала ohromnou popularitu. Stovky čtenářů ji zahrnovaly dopisy, v nichž jí děkovali, že vystihla jejich pocity, a prosili ji o radu či zastání v rozmanitých nesnázích. V srpnu byla povolána do funkce místopředsedkyně Hospodářského sboru, poradního orgánu výkonného výboru ČSL. Od podzimu 1945 byla stále častěji zvána k projevům a besedám na stranických akcích, při nichž se uplatňovala jako brilantní diskutérka, schopná pohotově a vtipně odrazet výpady oponentů. Zájem o její vystoupení byl takový, že například na debatní večer Klubu lidových akademiků pátého prosince se musely rozdávat místenky, a přesto kapacita velkého sálu v paláci Charitas zdaleka nestačila pojmout všechny zájemce.⁹⁵ Na jaře 1946 pak už sklízela vavříny úspěchu při zájezdech do všech koutů Čech. Ovšem mezi stranickými funkcionáři i některými členy, zvyklými slyšet spíše citáty z encyklik než upomínky na Baťu a Rockefellera, její názory již nevzbuzovaly tak nadšenou odezvu, nýbrž spíše rozpaky, podezření z nepravověrnosti a zatím zdrženlivou nevoli. Konzervativní starostraníky ovšem popouzelo také emancipované, suverénní vystupování této elegantní čtyřicetileté dámy, které se značně lišilo od tradiční představy ženy jako obětavé ochránčiny rodinného krbu, jejíž nejvyšší ambicí je příkladně vychovávat děti a dopomáhat ke štěstí svému manželovi.

Koželuhová ve své žurnalistické a politické činnosti vycházela sice deklarativně z programových zásad lidové strany, liberálními akcenty však zjevně přestupovala jejich rámec. Část rozporů spočívala i v taktice, když mluvila nahlas o tom, v čem vedení strany ukládalo bobříka mlčení. Tak například na páté schůzi poslaneckého klubu ČSL 13. listopadu 1945 Šrámek uzavřel diskusi o znárodnění slovy, že po volbách „budeme mít volnější ruce a bude snad možno usilovati o revizi, ale o tom dnes nemůžeme ještě hovořiti... Nesmí se všechno říci, neboť každá pravda v politice může se opakovati až v pravé chvíli.“⁹⁶ Stanovisko, které se stalo závaznou stranickou směrnicí, Koželuhová obvykle obcházel, takže nejednou po její řeči přistupoval k mikrofonu některý ukázněnější „bratr“, aby vše korigoval podle oficiální šablony. Postupem doby však začalo být zřejmé, že ve směřování Koželuhové ožívá pohřbený svět kapitalismu a rysuje se alternativa vůči panujícímu režimu, s nímž lidovci přes všechny výhrady vyslovili zásadní

95 Podle Zprávy o činnosti Klubu lidových akademiků v Praze ze září 1946 po jejím vystoupení náhle stoupl počet členů tohoto vysokoškolského spolku ze 300 na 500. (Státní ústřední archiv, Praha, fond 15 – Adolf Procházka, kar. 42, sign. 15-3/1.)

96 Archiv KDU-ČSL, Praha, kar. 8/1. Zápis z 5. schůze Klubu lidových poslanců 13.11.1945, s. 5.

souhlas: v hospodářství namísto socializace a centralistického řízení konkurenční trh převážně soukromých podnikatelů s omezenou státní regulací, ve vztahu státu a občana namísto paternalismu a byrokratizace ochrana občanských práv a svobodné kooperace zájmů, v rovině morálně-politických hodnot namísto patosu kolektivismu etika individuální odpovědnosti a mezilidské solidarity, v pojetí politického systému namísto limitované demokracie otevřená, pluralitní společnost.

První vážnější konflikt mezi Koželuhovou a stranickým establishmentem se odehrál v lednu 1946, kdy byla pro svou radikalitu vypuzena z redakce *Obzorů*. Stalo se tak poté, co se ministr informací Václav Kopecký pokusil pod záminkou „antisovětského štvání“ dosáhnout jejich zastavení a kdy po projednání případu ve vládě se vedení lidovců rozhodlo převzít nad časopisem přísnější vydavatelskou kontrolu.⁹⁷ Na sjezdu ČSL počátkem dubna, jehož průběh poznamenaly organizační zmatky a zmanipulované volby nového výkonného výboru, narazila Koželuhová na hradbu odporu, když se v programové komisi pokoušela prosadit určitou liberalizaci programu s ohledem na zájmy nově přichozích členů.⁹⁸ Na zásah Karla Fanfrdly bylo zrušeno její řečnické turné na Moravě, takže nemohla vyhovět četným žádostem stranických organizací o vystoupení. Tyto zkušenosti se jistě podepsaly na tom, když začala ostří své kritiky nepřímou, avšak srozumitelně obracet i proti vedoucím činitelům lidové strany. Stanula na čele těch, kteří ve stranických kuloárech zpochybňovali účast kněží v politických funkcích, což byl v první řadě případ obou nejvlivnějších mužů v ČSL, Šrámka a Hály. (Shodné stanovisko zaujímala česká katolická církev v Vatikán.) Spolu s tím se ozývala kritika „starých struktur“ za přílišnou pasivitu, opatrnictví a ústupnost vůči komunistům. V hlasech nespokojenců zazníval jako podtón požadavek zásadní reformy strany, obměny jejího vedení mladšími, energičtějšími lidmi a její celkové modernizace, demokratizace a sebevědomější profilace.

Vnitrostranické rozepře přechodně utlumila předvolební kampaň. Na prvomájové manifestaci lidovců na Malostranském náměstí po projevu Koželuhové nadšené zástupy začaly skandovat její křestní jméno spolu s požadavkem kandidatury do Ústavodárného národního shromáždění. Vedení strany ji poté nominovalo na prvním místě kandidátní listiny ve volebním kraji Plzeň, na nátlak pražské krajské organizace posléze souhlasilo s nominací na třetím místě v Praze (za Šrámkem a živnostníkem Norbertem Pexou). Soudě podle informací *Lidové demokracie*, svým veřejným nasazením před volbami výrazně vynikla mezi ostatními činiteli strany, neboť promluvila ve všech dvaceti pražských obvodech i v dalších českých městech, a často absolvovala dva nebo tři mítinky za den. Navzdory křehce působícímu zjevu dokázala posluchače strhnout otevřeností, řečnickým zápalem, temperamentem a šarmem. Hvězdné okamžiky zažívala na vrchol-

97 Šéfredaktor Ivo Ducháček, reprezentující v konfliktu oficiální linii strany, se v rozhovoru s prvním tajemníkem sovětského velvyslanectví v Praze Zajcem 25. dubna 1946 bránil proti výtkám, že *Obzory* zaujímají nepřátelský postoj k SSSR. Při té příležitosti uvedl, že Koželuhová jako mluvčí spíše zpátečnických skupin v ČSL byla pro rozpory s touto (prosovětskou) linií z redakce vyloučena. (*Archiv vnější politiky Rossijskoj federacii*, fond 0138, opis' 27, papka 135, delo 10, 1946. Dnevníkí rabotnikov posol'stva SSSR v Čechoslovacii i drugih posol'stv za granicej, s. 61–65 – Zapis' besedy s deputatom Ivo Ducháčekom, redaktorom žurnala lidovoj partii „Obzory“. Za poskytnutí materiálu vděčím Vilému Prečanovi.) Podobně se Ducháček později vyjádřil i v čs. tisku.

98 Renner, Jan: *The Czechoslovak Christian Democratic People's Party, 1945–1948*, s. 35.

ném shromáždění lidové strany 22. května na Staroměstském náměstí, kde sklídila nekonečný aplaus a zastínila celou přítomnou stranickou elitu. O čtyři dny později byla zvolena poslankyní a zdálo se, že se před ní otevírá pozoruhodná politická kariéra.

Z „kauzy Koželuhová“ krize strany

Volební výsledky přinesly lidovcům rozčarování, když se ziskem dvaceti procent hlasů v českých zemích obsadili třetí místo. Ve srovnání s posledními volbami v roce 1935 se pro ně vyslovil dvojnásobek voličů. Avšak v Praze, kde ČSL měla vždy slabou pozici, zásluhou „Helenky“ vzrostl počet jejích příznivců třiapůlkrát. Ta, povzbuzena svým úspěchem, vyčetla stranickému vedení selhání volební kampaně zvláště na Moravě a navrhla vyvodit radikální důsledky: opustit Národní frontu, přejít do opozice a jasně se profilovat jako pravicová strana.⁹⁹ Vzápětí kontaktovala lidovecké činitele v několika krajích, aby je přesvědčila o nutnosti důkladné reformy strany. V zápalu boje i v opojení výšinami popularity však přestala vnímat reálné rozložení sil i psychologický faktor neotřesitelné Šrámkovy autority. Se zarážející neprozíravostí rozvíjela před neznámými „bratry“ své plány, kterak svolat mimořádný sjezd, odsunout Šrámka do symbolické role čestného předsedy a odstranit Hálu, Klimka a Fanfrdlu z funkcí. Dva takto zasvěcení severomoravští funkcionáři si pak pospíšili sdělit „podvratné“ novinky Hálovi, který společně se Šrámkem zorganizoval ráznou protiakci.¹⁰⁰

Na 8. červen byl svolán výkonný výbor, který Koželuhovou vyloučil ze strany a na základě před volbami podepsaného reverzu ji zbavil poslaneckého mandátu. Přestože někteří zúčastnění vyjadřovali obavy z důsledků takového postupu, rozhodnutí bylo téměř jednomyslné: nepodpořil je pouze bývalý národní demokrat Vilém Schaffer (a Procházka, který šalamounsky pro svou „zaujatost“ nehlasoval). Osmnáctého června exkomunikaci jednotně potvrdil také poslanecký klub ČSL. Reverz s doplněným datem „12. června“ mezitím putoval na ministerstvo vnitra a odtud do sekretariátu Ústavodárného národního shromáždění. Ministerstvo vnitra, jež vydávalo osvědčení o platnosti volby, umožňující složení poslaneckého slibu, 15. června Koželuhovou vyrozumělo, že její rezignaci bere na vědomí. Předsednictvo parlamentu pak dopisem své kanceláře z 26. června informovalo ministerstvo, že na uprázdněné místo ve sněmovně povolává náhradníka Josefa Herla, jemuž bylo o dva dny později vydáno osvědčení. Z ženy, která byla volebním trumfem lidovců, se rázem stala stranická disidentka. Vedení uznalo za nutné informovat ji o vyloučení až poté, co zprávy o něm indiskreci pronikly do tisku jiných stran; neprodleně reagovala veřejným prohlášením, že se nevzdává mandátu, a protestem adresovaným výkonnému výboru ČSL a předsednictvu parlamentu.

99 RENNER, Jan: Lidová strana a problém nových členů, s. 4. (Rukopis, ve vlastnictví autora.)

100 Osudnými informátory byli místopředseda Zemského národního výboru v Ostravě Jaroslav Špunda a funkcionář z Nového Jičína Jaroslav Mikuda. Adolf Procházka ve svém rukopisném deníku z roku 1967 uvádí, že tito funkcionáři byli vysláni Hálou se záměrem vyprovokovat Koželuhovou k tomu, aby odkryla karty. Mikuda v záznamu o rozhovoru s Koželuhovou, pořizěním 21. června zřejmě pro potřeby vnitrostranické agitace, líčí, že návštěvu podnikl z podnětu šéfa úřadu ministra zdravotnictví Josefa Talacka, který patřil k přátelům Koželuhové.

Jestliže vyloučení Koželuhové bylo bleskem z čistého nebe, následovala bouře, jež svou nečekanou silou otrásla lidovou stranou v základech. Tisíce členů z ní demonstrativně vystupovaly, stranické organizace zasílaly vedení své rozhořčené protesty, v nichž odsuzovaly jeho autoritativní, utajené a oficiálně nijak nezduvodněné rozhodnutí jako akt neslučitelný s křesťanskou morálkou a žádaly jeho revizi, místní organizace zejména v Praze a okolí dokonce oznamovaly své rozpuštění. Devatenáctého června Ducháček s Chudobou marně hasili požár na bouřlivé valné hromadě pražského Klubu lidových akademiků, kde naprostá většina přítomných odmítla jejich nepřesvědčivé argumenty a schválila ostrou protestní rezoluci. Během léta se revolta zejména v Čechách dále šířila a nabývala zřetelnějších programových obrysů. Už i celé krajské organizace strany požadovaly svolání mimořádného sjezdu, který měl poskytnout Koželuhové satisfakci, zvolit nové ústřední orgány, v nichž by byli rovnoprávněji zastoupeni lidovci z Čech, zprůhlednit a demokratizovat proces rozhodování a omezit „byzantinismus“ neboli účast kněží v politickém životě.¹⁰¹ Pro většinu signatářů protestů však bylo příznačné, že jedním dechem s nespokojeností a kritikou vyjadřovali svou věrnost Šrámkovi a jeho politice. Tohoto momentu dokázalo vedení náležitě využít, když spor o Koželuhovou interpretovalo jako zásadní programové a osobní dilema mezi ní a Šrámkem, nutně prý ústící v rozvrat a záhubu celé strany. Bouřící se organizace postupně pacifikovalo jednak prostřednictvím svých emisarů (například Ducháček s Chudobou horlivě objížděli moravské okresy), jednak zákulisními manévry a osobními pohovory s funkcionáři, které si zvalo do Prahy „na kobereček“. Zaznívaly přitom různé demagogické i nepravdivé argumenty, jako že volba Koželuhové byla neplatná, neboť na kandidátních listinách a hlasovacích lístcích byla uvedena pod jménem Helena Wildová, že není přípustné, aby ve straně vládl „rodinný klan“, anebo že všechny své prořešky uznala a mandátu se dobrovolně zřekla. Padaly nářky na její sňatek s Wildem jako na morálně pochybný a nevlastenecký čin i na její údajně neuspořádaný intimní život. Hála se dokonce obrátil na komunistického ministra vnitra Václava Noska, kterého pokládal za svého přítele z londýnského exilu, aby mu pomohl získat proti Koželuhové kompromitující materiály.

Sedmého září se namísto požadovaného sjezdu sešlo v Přerově pouze zastupitelstvo strany, které své jednání uzavřelo v duchu manifestační jednoty a poměrem hlasů šedesát devět ku dvěma (jež žádaly odklad rozhodnutí) definitivně zamítlo stížnost Koželuhové proti vyloučení ze strany a zbavení poslaneckého mandátu. Stranický tribunál opět vyřkl

101 Podle organizačního řádu ČSL bylo předsednictvo povinno svolat mimořádný sjezd, pokud o to požádá nejméně třetina z devatenácti krajských organizací. Není zcela jasné, zda tato podmínka byla splněna, zdá se to však pravděpodobné. K. Kaplan na základě dokumentů z Archivu ministerstva vnitra ČR uvádí, že pro sjezd se vyslovilo sedm krajů (*Pět kapitol o Únoru*, s. 170), resp. deset krajů, jejichž organizace navíc odmítaly platit členské příspěvky (*tamtéž*, pozn. 4; informace pochází ze zpravodajského hlášení ZOB-II datovaného 13.8.1946). Agenturní hlášení z 15. července uvádí, že opozici vede kraj Velká Praha a následuje Praha-Venkov, Tábor, Ústí n/L., Pardubice, Zlín a Znojmo, k nimž se mají připojit Karlovy Vary, Plzeň a snad Olomouc (*AMV ČR*, Praha, arch. sv. 305-204-5, č. j. 772/46). J. Renner ve své práci o lidové straně tvrdí, že sjezd žádala většina krajů, z moravských jako jediný zlínský. Autor tohoto textu má průkaznou písemnou evidenci o žádostech tří krajů (Liberec, Plzeň, Tábor) a svědectví pamětníka o žádosti Mladé Boleslavi. Tento počet by odpovídal informaci, kterou Klímeck sdělil Procházce 21. srpna (*SÚA*, Praha, fond 4 – Helena Koželuhová, sign. 4-1/33/1, složka Adolf Procházka, nedat. Záznam), ve skutečnosti však byl téměř jistě vyšší (např. pražský kraj prakticky vypověděl poslušnost ústředí).

svůj ortel, aniž odsouzenou pozval k projednávání jejího případu a aniž jí umožnil osobně se bránit proti vysloveným obviněním; její písemné stanovisko bylo pouze přečteno v plénu. Výkonný výbor poté vypracoval osmistránkové zdůvodnění přijatých sankcí, které s výrazným označením „Důvěrné!!!“ rozesílal jen krajským a okresním stranickým funkcionářům. Uvádělo se v něm, „že dr. Helena Koželuhová v rozporu se svými závazky členky strany hrubě porušila stranickou kázeň a že systematicky hlásala zásady příčící se programu strany“. Postranním jednáním se prý snažila změnit „stěžejní zásady křesťanské a sociální“ a připravovala „rozkol ve straně“. „Liberalistické hospodářské teorie, jimiž v naprostém rozporu s programem strany dr. Helena Koželuhová operovala ve svých člancích a projevech, měly největší ohlas mezi oněmi živly ve straně, které se stranou ještě nesrostly a které proto v dr. Heleně Koželuhové viděly mluvčího svých liberalistických názorů.“ V textu se mimochodem přiznávalo, že její články v redakcích „vylepšovaly“ zásahy stranické cenzury, „pokud ... mohly vůbec být uveřejněny“. Oběžník signovaný Šrámkem končil naléhavým apelem na semknutí stranických řad, jenž by svým obsahem i dikcí mnohem více slušel oné straně, kterou politikové ČSL odsuzovali jako totalitní: „Zastupitelstvo strany jednomyslně požadovalo zpřísnění organizační kázně a rázný postup proti každému členu strany bez ohledu na jeho funkci, který by svým nedisciplinovaným jednáním, a zejména jakýmkoliv pokusem přetřásati otázku vyloučení dr. Heleny Koželuhové ze strany vnášel do organizačního života neklid a ohrožoval tak dosažení politických cílů strany. Bude proto nyní kázeň ve straně důsledně udržována ... aby veškeré další úsilí bylo věnováno toliko kladné budovatelské práci ve straně a aby byly v zárodku odmítnuty jakékoliv akce vnášející neklid a brzdící organizační a věcné pracovní úsilí strany.“¹⁰² V souladu s tímto „poučením z krizového vývoje“ v ČSL byli vzdorovití příznivci Koželuhové nekompromisně vylučováni.¹⁰³ Letní „bouře ve sklenici vody“ sice odplynula (jak s úlevou poznamenal jistý funkcionář), zanechala však za sebou organizace ochromené vnitřními rozbroji i úbytkem členů, dusnou atmosféru podezřívavé kontroly, roztrpčení a frustraci ze zklamaných nadějí příznivců i nespokojenost, kterou bylo možné tlumit jen dočasně, než by vyvřela znovu na povrch. Vnitrostranická opozice byla zahánána „do podzemí“ a dávala o sobě čas od času vědět anonymními cyklostylovanými stanovisky s názvem *Co chceme?*, v nichž marně vybízela vedení k dialogu o poměrech ve straně a o jejím postavení v Národní frontě.

Koželuhová navzdory perzekuci nerezignovala na politickou činnost ani na úsilí o svou rehabilitaci, již pokládala za věc osobní cti. Od října do prosince 1946 ještě našla publicistický azyl v *Nových průdech*, než vedení Demokratické strany vyhovělo intervenci generálního tajemníka ČSL Klimka a bez velkého nadšení jí v další „rozvratné činnosti“ ve svém časopise zabránilo.¹⁰⁴ Přibližně v téže době se účastnila spolu s některými činiteli

102 *Archiv KDU-ČSL*, Praha, kar. 8/[2] – Poslanci Čs. strany lidové K–N, složka Činnost dr. Heleny Koželuhové, 1946. Strojopisná kopie oběžníku je bez názvu.

103 Tento osud stihl například náměstka pražského primátora a bývalého tajemníka pražské organizace ČSL Jiřího Klášterského, současného pražského tajemníka Antonína Mareše, předsedu ČSL v Táboře a bývalého poslance PNS architekta Chomutovského.

104 Záležitost se dostala na přetřes na schůzi předsednictva Národní fronty 3.12.1946 v souvislosti s pokusy DS rozšířit svou politickou působnost do českých zemí. Na urgenci Klimka, který si stěžoval na úvodníky Koželuhové již dříve Lettrichovi, odpověděl místopředseda vlády za DS Ursíny, že „dále nebude ani jeden článek“. (SÚA, Praha, fond 100/24 – Klement Gottwald, sv. 167, a. j. 1496, 1. složka.)

zakázaných českých stran a slovenskými demokraty bezvýsledných jednání o založení páté politické strany v Čechách, respektive o rozšíření politické činnosti Demokratické strany do Čech. Svou při s lidovou stranou postoupila ověřovacímu výboru parlamentu, který na konci ledna 1947 nevyslyšel návrh svého člena, generálního tajemníka Demokratické strany Fedora Hodži na důkladné prošetření případu a odklad rozhodnutí a poměrem hlasů devět ku dvěma potvrdil platnost jejího reverzu; další stížnost Koželuhové pak už jenom vzal na vědomí.¹⁰⁵ Druhou instancí, jíž podle převažujícího mínění právních expertů příslušelo rozsuzovat spory plynoucí z poslanceckých reverzů, byl Nejvyšší správní soud (volební soud, fungující za první republiky, byl totiž zrušen). Koželuhová mu prostřednictvím svého právního zástupce Václava Drtiny adresovala dvě podání, v nichž široce rozvedla argumenty ve svůj prospěch. Verdiktu se však už nedočkala. Když soud 27. května 1949 kvalifikoval obě stížnosti jako nepřislušející do jeho kompetence a odmítl se zabývat jejich oprávněností, byla již dávno za hranicemi.¹⁰⁶

Její další osud se odvíjel po složitých drahách emigrantky, na něž jej vychýlil únorový převrat. Když v poslední únorový den roku 1948 za poměrně dramatických okolností překročila poblíž šumavského Čerchova pomyslnou železnou oponu, patrně si tím zachránila život, neboť byla komunistickým režimem v nepřítomnosti odsouzena k trestu smrti. Krátce se podílela na činnosti lidové strany v exilu, poté se energicky pustila do obnovování Československé strany národnědemokratické, která byla jejím stanoviskům ideově nejbližší. Pod její hlavičkou vydala od léta 1949 do jara 1950 osm čísel pravicově liberálního časopisu *Návrat*. Na jeho stránkách oznámila své vystoupení z Rady svobodného Československa na protest proti jejímu přetrvávajícímu „košickému syndromu“, vylučujícímu z exilové politické reprezentace zástupce stran, jež netvořily součást Národní fronty. Usilovala ještě o sblížení s některými okrajovými a nepřiliš věrohodnými seskupeními politického exilu, jako byl Český národní výbor generála Lva Prchaly, než otrávena malichernými rozmíškami se s politickou kariérou rozřehkala nadobro. Usadila se v městečku Schongau v předhůří bavorských Alp a živila se převážně překládáním, do poloviny padesátých let také psala komentáře pro Rádio Svobodná Evropa. Napsala zde také pronikavou, neiluzivní vzpomínkovou knížku na strýce Čapky, která prozrazuje mnohé o jejích životních názorech.¹⁰⁷ Poslední léta života strávila ve Spojených státech. Od roku 1961 přednášela němčinu a francouzštinu na *Dean Junior College* ve Franklinu u Bostonu, o šest let později podlehla zhoubné chorobě. Osmadvacátého října 1992 její dcera Marta Kastnerová převzala na Pražském hradě Řád Tomáše Garrigua Masaryka 4. třídy, udělený Heleně Koželuhové *in memoriam* „za vynikající zásluhy o demokracii a lidská práva“.

105 Archiv Parlamentu ČR, Praha, Zápis o schůzi výboru verifikačního konané dne 29. ledna 1947 a Zápis o schůzi výboru verifikačního konané dne 31. října 1947. Sekretariát Ústavodárného národního shromáždění sdělil Koželuhové zamítavé stanovisko k její stížnosti 17. března 1947.

106 SÚA, Praha, Spisy Nejvyššího správního soudu, zn. 934/47.

107 Pod titulem *Čapci očima rodiny* vyšla v edici hamburského exilového časopisu *Sklizeň* ve třech sešitech v letech 1961 a 1962.

Promarněná šance?

Konflikt Heleny Koželuhové s Československou stranou lidovou v roce 1946 odhalil autokratické poměry panující uvnitř této strany a morální pokrytectví jejího vedení. Strana, která o sobě prohlašovala, že je otevřená všem, vyvrhla ze svého středu nositelku nesouhlasných názorů jako cizorodé těleso. Jan Šrámek to vyjádřil pregnantním soudem: „Je to žena, která není z nás a nebude naše.“¹⁰⁸ O jejím vyloučení vůbec nerozhodovala základní organizace, která ji přijímala, nýbrž ústřední orgány, fakticky Šrámek s Hálou. Tak tomu bylo v ČSL ostatně pokaždé, pokud se jednalo o důležitých věcech. O míře stranické loajality svědčí například záznamy ze schůzí Klubu lidových poslanců, na nichž od října 1945 do února 1948 patrně ani jednou nenastal případ, že by jeho členové nehlasovali jednotně v souhlase s vedením. (Ostatně není divu, neboť v čele klubu byly tytéž osoby a ve stejném pořadí jako na vrcholu stranické pyramidy.) Stranické špičky nenašly odvalu konfrontovat svá stanoviska s oponenty v otevřené diskusi na sjezdu, jak to požadovala velká část členstva. Neprojevily však ani tolik smyslu pro *fair play*, aby Koželuhové umožnily osobně se hájit před těmi, kteří ji vylučovali. Šrámekovo nečisté svědomí prozrazuje jeho výrok těsně po schůzi výkonného výboru 8. června 1946, který po letech zaznamenal Adolf Procházka: „Nikdy v životě jsem neprovedl něco tak špatného.“¹⁰⁹ Osud lidové strany spočíval tehdy v jeho rukou. Mohl si přiznat, že jeho ochabující síly již nestačí nést břemeno politické odpovědnosti, a odchodem do ústraní dát zelenou k nutným reformám zkostnatělých stranických struktur. Zvolil si druhou možnost a zařadil se tak k těm politikům, kteří trpně přihlížejí, jak se na piedestalu dobrodružného uctívání mění v pomník vlastních minulých činů a zásluh.

Pomineme-li osobní motivy, radikální řešení vnitrostranického sporu vyplynulo především ze dvou souvisejících příčin: jednak z obavy o zachování identity lidové strany, jednak ze strachu z jejího vnitřního rozkolu. Sebezáchovná starost o jednotu a „ryzost“ vlastních řad měla podle mého názoru analogii v úsilí lidovců za žádnou cenu nedopustit rozpad Národní fronty. Neochota otevřeně a čestně se vyrovnat s vnitřní opozicí a neschopnost důrazněji čelit nástupu komunismu byly dvě strany téže mince. První bylo symptomem, ale i předznamenáním druhého, a jejich společným jmenovatelem byla obava z konfliktu. Průběh a vyústění krize v lidové straně tak do značné míry předurčily její chování v čase krize únorové, s následky dalekosáhlými a tragickými tentokrát pro celý národ.

Koželuhová projevila ve své době vzácnou nebojácnost a odhodlání, svým přímočarým jednáním si však zároveň podkopávala pozice. Podcenila setrvačnou sílu stranické mentality a přecenila svou obratnost pro „nebezpečný tanec s různými starými politickými kouzelníky, jejichž tlapa dovede silně přišlápnout“ (jak vtípně i prozíravě napsal fejetonista).¹¹⁰ Těžila ze záviděníhodné popularity, zejména mezi mládeží, živelné hnutí na její podporu však nevykristalizovalo do stabilnějších organizačních forem, například v podobě vyhraněné stranické frakce. Koželuhová nebyla disponována pro roli stranické

108 Cit. podle: ANDRŠ, J. – TULEŠKOV, O.: *Cesta ČSL od osvobození*, s. 47.

109 PROCHÁZKA, Adolf: *Deník*, s. 27. (Psáno v roce 1967.)

110 Helenka. In: *Lidová demokracie*, (24.5.1946), s. 5. Autorem fejetonu, podepsaného šifrou H., byl proslulý prvorepublikový novinář Karel Horký.

vůdkyně a ani na ni neaspirovala, při obezřetnějším postupu ovšem mohla zasednout do parlamentních lavic, kde by ji po složení poslaneckého slibu přeci jen nebylo tak snadné umlčet. Ať jako mluvčí opozičních proudů ve straně nebo jako solitérka, mohla představovat viditelnou alternativu politiky, pro niž se vžil nelichotivý přídomek „národněfrontovní“. Nicméně navzdory tomu, že na politickém nebi jen zazářila jako meteor, zůstává Helena Koželuhová do dnešních dnů zřejmě jedinou ženou v dějinách moderní české politiky, která se pokusila prosadit na vlastní pěst s určitou vizí a již se podařilo strhnout pro ni značný počet stoupenců.

Pokus Koželuhové o restituci pravicové politiky v českých zemích byl z hlediska dalšího vývoje bezvýznamnou epizodou. Připusťme však na okamžik, že by se zdařil. Znamenal by prolomení závažného deficitu stranického spektra. Sotva by zabránil v nástupu KSČ k moci, mohl jej však znesnadnit. Jasněji by narýsoval hranice mezi totalitními a demokratickými silami, možná by vyburcoval část veřejnosti k otevřenějšímu nesouhlasu se skluzem k totalitě a dozajista by poskytl morální satisfakci těm, kteří se odmítali smířit s fatalitou vývoje a později se trápili otázkou, zda se nedalo udělat víc. A třeba když v roce 1968 česká společnost snila svůj sen o demokratickém socialismu, mohla se při pohledu o dvacet let nazpět alespoň zamyslet o jiných cestách.

Dějiny a přítomnost

Zamyšlení nad povahou soudobých dějin

Zdeněk Beněš

1. Východiska

Poslední kapitolu své učebnice československých dějin z roku 1921 uvedl její autor Josef Pekař tímto odstavcem: „Dějiny posledních sedmi let, během nichž zřítla se po staletí budovaná stavba střední a východní Evropy, a kdy mezi státy evropskými zaujala místo *republika československá*, překonávají svým významem a bohatstvím událostí celá století české historie. *Nejsou* však ještě *veskrze* dějinami; jsou částí přítomnosti, kterou jsme prožili a prožíváme; proto po nejedné stránce vymykají se soudu historickému, ano lze říci, že i hlubšímu poznání historickému.“¹

Jsou to slova pro problematiku, jíž se chceme v této stati dotknout, charakteristická. Místa tištěná kurzivou zdůraznil sám Pekař, my bychom mohli zvýraznit většinu slov a spojení zbývajících. Úsporností a precizností svého jazyka tu velký český historik na šesti řádcích vyslovil nejen svůj historický soud nad tehdy nejčerstvějšími událostmi českých dějin, nýbrž se i vyjádřil k problematice historického výzkumu své současnosti a k jejímu statutu uvnitř historické vědy. V kontextu jeho díla to není vyjádření ojedinělé, lze – vedle drobnějších a drobných prací² – odkázat i na jeho statě o první světové válce³ či pozemkové reformě.⁴ Pekař byl historikem, v němž se jeho život a dílo naprosto prostupovaly,⁵ a byl i – mimo jiné i proto – historikem *aktuálně politickým*.

Také tento rys jeho díla a osobnosti nám tu může být vhodným vodítkem: Chceme se v této stati zastavit u některých aspektů postavení a vědeckého statutu *soudobých dějin*. Protože jejím autorem je historik nezabývající se touto oblastí badatelsky, nýbrž inklinující k teoretickým otázkám historického procesu a jeho interpretaci, budou mít následující

1 PEKAŘ, J.: *Dějiny československé pro nejvyšší třídy škol středních*. Praha 1921, s. 166.

2 Viz URBANOVÁ, J.: *Bibliografie Josefa Pekaře* – v tisku.

3 PEKAŘ, J.: *Světová válka*. Praha 1921.

4 Týž: *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*. Praha 1923.

5 KALISTA, Z.: *Josef Pekař*. Praha 1994, s. 226.

stránky také obecnější a možná někdy i kontroverzní obsah. Úvodem ocitované Pekařovy věty budou pro něj vodítkem a odrazovým můstkem.

2. Paradigma I. – empirické

Pro Pekaře leží současné dějiny („veskrze“) mimo půdu, jež přináší historické vědě, a to jak z metodického hlediska, tak i z pohledu hodnotového. Obě spolu úzce souvisí, vzájemná vazba obou hledisek však může být velmi různá. Ostatně diskuse kolem hodnot a hodnocení, které se v kontextu československé vědy rozvinuly ve třicátých letech, jsou toho dokladem.⁶ V souvislosti těchto našich stránek se však soustředíme pouze na pojetí vlastní Pekařovi. Josef Pekař vždy byl a chtěl být empirickým historikem. Co to znamená? Ve svém základním půdorysu není odpověď ani překvapující, ani nesnadná: Empirismus mu je metodou, „která si tvoří obraz osobnosti (dodejme, že i obecně skutečnosti – ZB) na základě kriticky vyšetřených všestranných dat o ní i o její podmíněnosti nebo souvislosti se soudobými liniemi vývojovými, do nichž náleží“.⁷ V souladu s platnými pravidly tehdejší historické vědy Pekař požaduje, aby byla „vyšetřena všestranná data“, jinak řečeno, aby byla provedena co nejpečlivější heuristika (pramenů i sekundární literatury). Pak musí být každá historická skutečnost interpretována – tedy i ohodnocena – z poměrů doby, v níž se stala. A do třetice, musí být podrobena určité specifické proceduře, která první dvě uvedené myšlenkové operace vůbec umožní: událost je považována za vědecky relevantní, když je „kriticky“ prověřena. Za tímto termínem se skrývá celá metodika historické kritiky, která je už podle případného Gollova vyjádření souborem různých a různorodých postupů, které nebyly vždy vyvinuty přímo na půdě samotné historické vědy, ale jejichž celek je natolik specifický, že je to právě on, kdo tvoří specifičnost historické vědy jako takové.⁸ Jak zakladatel moderní české historické vědy, tak jeho nejoblíbenější žák však přespříliš dobře věděli, že mezi historickou teorií a praxí je někdy i značný rozdíl; zatímco prvním z nich je do jisté míry úskalím, které soudobé dějiny historikovi zastávajícímu empiricko-pozitivistický (termín je Pekařův)⁹ model historiografie kladou, druhý z nich se mu nevyhýbal. *Světová válka a Omyly a nebezpečí pozemkové reformy* jsou toho důkazem. V předmluvě k první ze jmenovaných knih autor uvedl: „Psal jsem jen o otázkách, jež mne jako Čecha, člověka nebo historika mocně zaujaly, a jen k tomu konci, abych dopracoval se poznání pravdy a mohl je prostředkovat českému čtenáři.“ A pak pokračoval zdůvodněním, proč čtenáři předkládá soubor šesti „článků“ (nikoli studií!) vznikajících v letech 1918–1921 namísto ucelené „studie“, která by „vzdělávala v pragmatickém výkladu všechn materiál najednou“. Oněch šest článků se totiž vrací k základní otázce války, jíž je otázka viny Vídně a Berlína na jejím vzniku, a odráží názory svého autora v závislosti na „znenáhla přibývajícím“ odhalování a zpozděných potřebných k definitivní odpovědi. Tyto postupně se objevující pramenné doku-

6 ENGLIŠ, K.: *Teorie hodnoty a hodnocení*. Praha 1947 (psáno v r. 1943); též: *Malá logika*. Praha 1945; NOVÁK, M.: *Kantův kriticismus a problém hodnoty*. Bratislava 1936; též: *Hodnoty a dějiny*. Praha 1947; POPELOVÁ, J.: *Poznání kulturní skutečnosti*. Praha 1936; též: *Dějiny a hodnocení*. Praha 1940, aj.

7 PEKAŘ, J.: Masarykova česká filosofie (1912). In: *Spor o smysl českých dějin*. Ed. M. Havelka. Praha 1995, s. 291–292.

8 GOLL, J.: Dějiny a dějepis. In: *Atheneum*, roč. 6, (1888–1889), s. 97–98.

9 PEKAŘ, J.: *Smysl českých dějin*. Praha 1929, s. 7.

menty, „látka archivní služebná“, jak říká, mu sloužily k „jistějšímu a jistějšímu poznání věcí“. Navíc jejich takto vzniklý a svůj vznik prozrazující celek nepostrádá „jistého dramatického účinku“. A z textu předmluvy je třeba zmínit ještě jedno Pekařovo přiznání. V knize nejsou články o české politice za války, protože „není zajisté (až na některé výjimky) dosud možno se o ně pokusiti, zejména (zdůraznil ZB) že hlavní činitelé našeho osvobození neposkytli k tomu dosud potřebného materiálu. Proto jsem také jedinou studii, jež by náležela do této souvislosti (a již jsem pod titulkem: Říjen 1918 otiskl v Čes. čas. histor. 1919), vyloučil z této sbírky.“¹⁰

Podívejme se na Pekařovu úvahu z „normativního“ pohledu tehdejší historiografie, vezměme ale v úvahu i její „osobnostní“ – Pekařův – aspekt. Onen normativní přístup si bude muset povšimnout už Pekařovy terminologie. Důsledně mluví o člancích, z nichž je *Světová válka* sestavena, termín studie vyhrazuje pro nové zpracování tématu anebo pro stať otištěnou již dříve ve vědeckém periodiku. K této zvolené terminologii se váže i poznámka o tom, jaký účel články měly – a jež zřejmě neztratily ani v okamžiku jejich publikování v knižní podobě.

A Pekař hovoří i o potřebě jistějšího poznání. Nemusíme jistě vést důkaz, abychom si uvědomili, že za tímto obecným jazykovým obratem se skrývá termín objektivního, nebo alespoň objektivnějšího poznání. A stejně zřejmé je, že tu máme co do činění s jedním z nejzákladnějších termínů empirické – nejen historické – vědy. Pro E. Bernheima byla objektivita historického výzkumu dána „klidnou výstavbou vyprávění spočívající na základě zevrubné kritiky, pečlivým zvážením různorodých zájmů, zdržením se osobních soudů“,¹¹ či jinak, celkovým založením historické práce na dodržení metodických pravidel historické vědy.¹² Zcela obdobně chápal objektivitu i Pekařův učitel Jaroslav Goll, neboť takové pojetí odpovídalo paradigmatu empirické historické vědy, k níž se všichni tito tři historikové hlásili.

Pekař nechtěl – protože ani nemohl, vzhledem k povaze přístupné pramenné základny – psát o válce vycházející přitom z všestranně kriticky probádaných dat. Chtěl něco jiného: chtěl psát o otázkách, jež ho jako příslušníka určitého národa v určitém dějinném okamžiku zajímaly. Možná přesněji řečeno, které se mu jevily jako „osudové“, dějintvorné, natolik zásadní, že se k nim chtěl nechtěl musel vyjádřit – ale to jako historik, nebo jako Josef Pekař? Otázka je položena záměrně příkře, a navíc i s vědomím, že bude po pár odstavcích negována.

Také obrat o služebnosti archivního materiálu je pro Pekaře typický.¹³ Sebepečlivější pramenný průzkum ještě není skutečnou historickou prací. Ta začíná až okamžikem, kdy se objeví „tvůrčí“ zásah historikovy osobnosti, kdy bude „vědecky probádaná minulost umělecky oživena“, jak praví Rankova a Pekařem přijatá maxima,¹⁴ takže výklad může nabýt „dramatického účinku“.

10 Týž: *Světová válka*. Předmluva.

11 BERNHEIM, E.: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Leipzig 1907, s. 750.

12 „Eine Darstellung, welche ihre methodisch wissenschaftlichen Aufgaben möglichst erfüllt, nennen wir eine objektive Darstellung.“ *Tamtéž*, s. 796.

13 Můžeme jej rozpoznat již v samých počátcích jeho vědecké tvorby. Viz PEKAŘ, J.: *Dějepisectví*. In: *Památník na oslavu padesátiletého panovnického jubilea J. V. císaře a krále Františka Josefa I.* Praha 1898, s. 37–39, zvl. s. 38, kde hodnotí vědeckou činnost J. Emlera.

14 *Tamtéž*, s. 24. Ranke tuto myšlenku vyslovil v *Idee der Universalhistorie*. In: RÜSEN, J.: *Konfigurationen des Historismus*. Frankfurt a M. 1993, s. 124.

Jen trochu pozornějšímu čtenáři neuniklo, že Pekařův myšlenkový postup, který jsme tu sledovali, je pro něho typický. Byl popsán či naznačen již několikrát a lze jej snad označit za intuitivně-empirický.¹⁵ A byl to postup, který tehdejší striktně normativní podobu historické vědy v mnohém překračoval.

3. Soudobé dějiny

Pekař považoval událost, „v níž“ (přesněji snad v jejichž důsledcích a průvodních jevech) ještě bezprostředně žil, za fakt ležící do značné míry za hranicemi historického poznání. Neuvědoměle tak položil distanci mezi dění a dějiny, což je problém, který měl být později tematizován pro vědeckou povahu, poznávací hodnoty a sociokulturní status historiografie jako jeden z nejožehavějších. Tuto distanci lze také vztáhnout na relevanci nejen samotného historického výzkumu současnosti (přítomnosti), ale také na relevanci termínu, jehož užíváme či užívat můžeme. V českém prostředí se nabízejí termíny 1. nejnovější dějiny, 2. současné dějiny, 3. doba nejnovější, 4. soudobé dějiny, 5. moderní dějiny.¹⁶ V tomto zamyšlení se nechceme zabývat ryze terminologickými otázkami, zaznamenejme nicméně, že s výjimkou jediného – a vlastně neužívaného – z nich se všude objevuje jako podmět slovo dějiny, a to je blíže specifikováno adjektivy, z nichž každé dodává termínu jině sémantické zabarvení.

Vymezení těchto dějin jako nejnovějších upomíná na kontinuitu dějin, navozuje představu lineárního vývoje dění ústícího v přítomnosti; naopak určení dějin jako moderních zdůrazňuje jejich „přítomnostní“ aspekt. A obdobně tomu je i s adjektivním určením vymezujícím časově nejbližší dějinnou dobu jako soudobou či současnou. Mezi oběma posledními určeními je však přesto zaznamenáný rozdíl. Pokud to budou dějiny moderní doby, bude více zdůrazňována opozice vůči předchozím etapám, „starým“ dějinám, jak to vyplývá z běžného chápání slova moderní a jeho jazykových a pojmových derivací v umění či vědě.¹⁷ Specifikace „současné“ (či „soudobé“) určuje přítomnostní aspekt tohoto dějinného úseku, soudím, z jiného zorného úhlu – vidí jej jako vázaný na (všechny?) aspekty dnešního stavu společnosti i jedince. Kdesi v pozadí sémantického pole takového vymezování historické reflexe nám nejbližšího časového úseku dějin se rýsuje možná vazba na antropologická vidění sociální skutečnosti. Není zřejmě nijak náhodné, že bez valné teoretické reflexe je to právě termín „soudobé dějiny“ (i jako název odborného vědeckého periodika), který se v českém prostředí stal nejen nejužívanějším, ale také *de facto* závazným.

Je to termín, který v sobě nese jisté vnitřní napětí, pociťovatelné dokonce i jako vnitřní rozpor. Jeho póly jsou soudobost (přítomnost) a dějiny jako reflexe (jakkoli) minulé

15 J. Klik tento rys Pekařova dějepiscevtví popsal takto: „Jiný badatel by patrně sháněl nové doklady, hledal, uvažoval; Pekař v několika dnech rozřeší problém, aby pak po měsíce novými argumenty hájil v četných polemikách své stanovisko a doplňoval a podpíral je novými doklady.“ KLÍK, J.: Z Pekařova života a odkazu. In: *Josef Pekař: O jeho mládí, životě a odkazu*. Turnov 1941, s. 29.

16 Viz JIRÁSEK, A.: Doba nejnovější, či soudobé dějiny? In: *Listy katedry historie*, 4 (Periodizační a terminologické otázky ve výkladu dějin). Hradec Králové 1993, s. 45–51, zvl. s. 45.

17 PAVELKA, J. – POSPÍŠIL, I.: *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno 1993, s. 115–116, viz hesla Moderna, Modernismus, Moderní umění; *Velký sociologický slovník*. Praha 1996, s. 644, viz hesla Modernismus a Modernizace.

skutečnosti. Dějiny ve smyslu historiografie (historické vědy) lze pochopitelně také pojímat různě; naším výchozím bodem je stále ono paradigma, pro něž se vžilo nepřesné označení „pozitivistické“ a jehož základní rysy jsme se pokusili ukázat na příkladu Pekařova výkladu vzniku ČSR. Osmdesát let od chvíle, kterou jsme v první části tohoto zamyšlení sledovali, se ovšem v historické vědě ledacos změnilo. Ač se tomu historiografie brání, nachází se v bodu zvratu, který bývá označován jako postmoderní situace.¹⁸ Za jeden z jejích podstatných rysů považují vnitřní proměnu (nebo snad opravdu směnu?) historiografického paradigmatu, jejímž charakteristickým rysem je přitakání „subjektivnímu“ (osobnostnímu a intersubjektivnímu) momentu dějinného procesu a stejně tak jeho reflexe, přesněji reflexí.

Epocha soudobých dějin je dobou spoluprožívanou, jejíž události, jevy i procesy mají bezprostřední vliv na sociální, kulturní, politické, ekonomické či každodenní dění v aktuální přítomnosti.¹⁹ Čím je vyčtena hranice spoluprožívaní? Především pro historiografii nejtradičnějším způsobem: datačně. Pro české dějiny leží tato hranice v letech 1938/39–1948. Události, které se během onoho desetiletí staly, změnily – byť vnitřně velice rozdílným způsobem – dějinnou situaci natolik, že dění předchozí doby odkázaly více-méně do „uzavřené“ minulosti.²⁰

4. Soudobost dějin

Lze ovšem mluvit i o fenoménu, který bychom mohli nazvat „soudobostí“ dějin. Jím rozumím proces, vlastně procesy, jimiž jakkoli časově vzdálené (minulé) události a jevy nabývají aktuálnosti pro naši dnešní přítomnost. Bylo by zřejmě zbytečné tento proces podrobněji popisovat, to je úkol pro jiné stránky. Tady snad stačí jen pro asociativní připomenutí uvést tak notoricky známý případ vztahování dávno minulých a bezprostředně rozhodně již nepůsobících dějů k současnostem proměnlivého dění 19. a 20. století, jako bylo husitství. Pro tuto soudobost dějin je rozhodujícím faktorem právě ona reálná nemožnost bezprostředního (faktického, kauzálního) působení; jde pouze o vliv zprostředkovaný. Vztah mezi minulostí a přítomností tu je funkcionální, nesený například tradicemi, analogiemi, ideologiemi. Jimi zprostředkovávané vidění minulých dějů minulost „zpřítomňuje“, z hlediska přítomnostních potřeb ji aktualizuje, dodává jí nové významy, konotace, funkce; můžeme tu snad s jistým sémantickým posunem oproti původnímu významu termínu mluvit o „živých dějinách“,²¹ anebo možná ještě případněji o „živoucích“ dějinách. Tyto zpřítomňující kódy vytvářejí prizma, jímž minulé děje vnímáme, kód, jehož jazykem je interpretujeme; lze uvést dva známé a zároveň odstrašující – byť každý v poněkud jiném smyslu – příklady: „odčiňování“ Bílé hory po roce 1918

18 K tomuto problému viz mimo jiné RÜSEN, J.: *Zeit und Sinn*. Frankfurt a M. 1990, s. 231–251.

19 O soudobých dějinách jakožto „spoluprožívané“ době psal již v 50. letech Hans Rothfels. Jeho pojetí proniklo i do německých historických slovníků: FUCHS, K. – RAAB, H.: *Wörterbuch zur Geschichte*. München, dtv. 1996 (1972), s. 886; BEZER, E. – WENDE, F.: *Wörterbuch zur Geschichte*. Stuttgart, A. Kröner 1995, s. 587–588.

20 Viz JIRÁSEK: *Doba nejnovější, či soudobé dějiny?*, s. 46.

21 Viz GRAUS, F.: *Naše živá a mrtvá minulost*. Praha 1968, s. 7–25; k vnímání minulosti v „kolektivní paměti“ viz ŠUBRT, J.: Sociální paměť a sociologický výzkum. In: *Soudobé dějiny*, č. 2–3 (1995), s. 269–280.

například pozemkovou reformou, chápanou jako „největší dílo české revoluce“ a „dovršení národního osvobození“,²² či husitství, vnímané jako „veliká a národní revoluce zrazená buržoazií“, podle vyjádření po roce 1945.²³ Není třeba po uvedení obou příkladů dokazovat, že to nemusí vždy a nutně být kód vědecký, a také zpravidla to ani nebývá. Proto se ale ještě nestává pro historiografické interpretace bezvýznamným.

Tento aktualizací transfer významu neplatí jen pro události ze starších dějin. Stejně tak se s ním setkáváme u událostí, jevů a procesů dějin moderních, včetně současných. Pro tato dějinná období by mohla sloužit jako ukázka významových posunů interpretace československých událostí roku 1968, podléhající bez ohledů na historický výzkum dnešním politickým stanoviskům. Avšak do sémantiky reinterpretačních procesů těchto událostí vstupují do hry ještě faktory, které u událostí starých a starších dějin do hry vstupovat prostě nemohou. Jsou to osobní prožitky a vzpomínky, ústně nebo písemně zprostředkované prožitky a vzpomínky starších či dřívějších generací, školní i mimoškolní výchova, které se promítají do vlastních názorů a postojů. A započítat bychom měli i ryze osobnostní rysy každého posuzovatele moderních a soudobých dějů, a už je historikem, či jím není. Dohromady lze všechny tyto faktory nazvat antropologickými.

Spíše shodou okolností než záměrným výběrem ocitujeme několik vět z předmvy ke knize o osobnosti, která hluboce poznamenala osudy mnoha desítek milionů lidí „Mám dodnes před očima dávný březnový den roku 1953, kdy se stala ta neuvěřitelná věc, na niž jsme nesměli ani pomyslet, jinak jsme se dopustili zločinu. (...) Zvrat v mém vztahu ke Stalinovi nastal už ve škole, ve vyšších třídách: slepé zbožňování se změnilo v pudkou nenávisť, jaké je člověk schopen jen v mládí – po slepé lásce. (...) Psal jsem jí (tut: knihu – pozn. ZB) už bez nejmenší nenávisti ke Stalinovi. Chtěl jsem jen toho muže pochopit a pochopit i hrůzy, v nichž jsme žili. Psal jsem obklopen stíny lidí, které jsem vídal v dětství.“²⁴

Autor knihy je profesní historik, avšak je i úspěšný dramatik. V citovaných větech se zřetelně odráží především Radzinskij-dramatik; Radzinskij-historik je – jakoby – poněkud skryt, totiž za Radzinským-Rusem, občanem SSSR, ruským intelektuálem. Jenže tyto tři chce Radzinskij pochopit právě jako historik, usiluje o to být objektivním: lze ale z osy láska – nenávisť dospět k objektivitě, anebo dojdeme k pochopení (sebe sama)? Ionechme prozatím otázku otázkou.

5. Historická kultura

Nejen sama minulost, nýbrž i její poznávání je mnohvrstevnatým jevem. Nechci se dovolávat různorodých teorií poslední doby dotýkajících se tohoto problému a označovaných obecně jako „postmoderní“. ²⁵ I mezi teoriemi držícími se tradičnějších i méně radikálních inovací historického myšlení najdeme nástroj, který nám bude s to poskytnout na problém mnohvrstevnatosti dějin dostatečné možnosti. Kultura každé vyvnutější

22 PEKAŘ, J.: *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, s. 5.

23 NEJEDLÝ, Z.: *Komunisté jako dědici velikých tradic českého národa* (1946). In: *Týž: O smyslu českých dějin*. Praha 1953, s. 221–222.

24 RADZINSKIJ, E.: *Stalin*. Praha 1998, s. 7–8.

25 Přehledně např. TOPOLSKI, J.: *Jak sie pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej*. Warszawa 1996; VAŠÍČEK, Z.: *Obrazy (minulosti)*. Praha 1996.

společnosti je polysémnní,²⁶ z čehož plyne, že jakýkoli kulturní jev může být interpretován několika způsoby – a plnit proto různé a od své prvotní funkce i velmi rozdílné úlohy. Platí to i pro způsoby poznávání minulosti, jež pro jednoduchost pojmenujeme nejprve prostě dějinami.

Dějiny proto, že je jako dějiny vnímáme, aniž reflektujeme – anebo alespoň hlouběji reflektujeme – jejich povahu a vnitřní strukturu. Jejich poznávací či pravdivostní hodnota může přitom být velmi různá; tyto „dějiny“ mohou být vědou stejně tak jako mytologií, abychom uvedli dva krajní póly obecného historického myšlení. Zkrátka, jako historické vnímáme i řadu *de facto* „nehistorických“ událostí, které se nikdy ve skutečnosti nestaly, neprobíhaly. Již jsme tu připomněli Radzinského monografii o Stalinovi. Na jejich stránkách najdeme dosti konkrétních příkladů tohoto jevu. Fiktivní události různé povahy a různého sémantického významu vlastně provázejí celý Stalinův život: z potřeb revoluční legendy bylo – zřejmě samotným Stalinem – zfalšováno datum jeho narození,²⁷ 5. března 1953 zase všichni, kromě zasvěcených, věřili, že „Hospodář“ bojuje se smrtí nikoli ve vile v Kuncovu, nýbrž v srdci SSSR, v Kremle.²⁸ Ostatně, tam měl také podle všeobecného mínění trvale pobývat; od třicátých let tomu tak ale nebylo.

Radzinského interpretace Stalina a Stalinovy doby je kontinuálním odhalováním nepravd, lží, podvodů, účelově, ale i neúčelově, na základě situace samovolně vytvořených mýtů – a vůbec celé událostní, politické, sociální, ekonomické mytologie, sloužící v pragmatické rovině každodennímu vládnutí, v sémantické pak k „přisvojení“ skutečnosti, té současné i té minulé, a to proto, aby bylo možné ovládnout i budoucnost. Jakmile začne být tato mytologie narušována – což neznamená totéž jako odhalována; v takovémto procesu je možné, jak ukázal rok 1956, poodhalit cosi vybraného ze zákulisí této virtuální reality, aniž by se celá stavba ještě zborčila! – a nakonec je rozrušena, její kouzlo, její homeostatická funkce mizí. Zdá se mi, že stěží bychom na stránkách Radzinského knihy našli přesvědčivější doklad konečné eroze stalinského systému, než je vylíčení konců a smrti dvou čelných Stalinových „pseudonymů“, jak je autor knihy příznačně označuje,²⁹ Molotova a Kaganoviče. Zatímco první v posledních měsících svého života se dával spřítelit do obleků a očekával hlášení Gorbačovových ministrů, druhý z nich zemřel při sledování jednoho televizního zpravodajství v létě 1991 se slovy „to je katastrofa!“. Za necelé dva měsíce poté se Sovětský svaz rozpadl.

Radzinskij užívá těchto dvou, stejně i jiných, příběhů jednak jako slovních ilustrací, ale především jako symbolů. Tomuto termínu ale musíme dobře rozumět, protože je dvojnásobný. Funkci symbolu totiž mohou hrát buď „pouze“ uvnitř historikovy rekonstrukce minulosti, tj. v rámci historického textu, anebo mohou být vztaženy k samotnému analyzovanému minulému dění. V prvním případě jsou narativními prostředky, prvky persvazivní vrstvy historické narace.³⁰ Ve druhém je jejich symboličnost přímou součástí historického dění a jako taková je také analyzována. Jednou z podstatných rozdílností mezi oběma postupy je vytváření „dvojitě“ minulosti.

26 LOTMAN, J. M. – USPENSKIJ, B. V.: *O semiotičeskom mechanizme kul'tury*. Trudy po znakovym sistemam V. Tartu 1971, s. 144–165.

27 RADZINSKIJ: *Stalin*, s. 16.

28 *Tamtéž*, s. 498.

29 *Tamtéž*, s. 283.

30 Viz TOPOLSKI: *Jak sie pisze i rozumie historię*, s. 106–108.

Teoreticky lze tuto skutečnost popsat několika způsoby. Jedním z možných je užití kategorie historické kultury. Historickou kulturu lze vymezit několika způsoby a lze ji proto také podle toho chápat. Budeme-li vycházet z faktu, že dějiny chápané jako (jakákoli) reflexe historické skutečnosti jsou sociokulturním faktem, pak budeme historickou kulturou rozumět sociokulturně podmíněný a hierarchicky uspořádaný celek historického myšlení, v němž dochází k produkování a výměně informací, přičemž tyto informace procházejí v průběhu komunikace četnými sémiotickými procesy.³¹ Celek historické kultury je možné zobrazit grafem, v němž jsou patrná její funkční pole, která protínají dvě konstitutivní osy historické kultury, totiž osa historické racionality, představující kritické (vědecké) osvojování si historické skutečnosti, a osa historické mytologie, která je jednak s první osou v protikladu, jednak je ale i jejím nezbytným protipólem. Za historické mýty označujeme všechny informace týkající se historické skutečnosti i jejich reflexí, které nejsou v souladu s pravidly historické racionality, které však v daném sociokulturním prostředí prokazatelně existují a působí.³²

Tento jev nás přivádí k otázce, jaký je v historické kultuře vztah mezi mýtem a realitou. Není rozhodně kontradiktorní; neplatí jedno, nebo druhé. Mýtem provází vědecké poznání jako jeho druhá (nikoli odvrácená!) tvář. Mýtem jsou nejen skutečné mýty a pověsti, plnicí a sehrávající v historickém dění svoji reálnou roli. Stávají se jimi i další formy historických vědomostí a informací nejrůznějšího původu, které – zpravidla provázány sémiotickými procesy uplatňujícími se v každodennosti – vstupují do sféry našeho historického vědomí a ovlivňují tak naše interpretace historické skutečnosti.³³ Mýtem se ovšem stávají i poznatky dosažené historickou vědou, dávno ale už překonané, udržující se však ve vědomí společnosti anebo její části a nabývající tak rozličných sociokulturních funkcí. Uveďme opět dostatečně známý příklad: tezi o „demokratismu“ husitství, jejíž interpretační osudy mohou být tématem rozsáhlé monografie.

V čem spočívá význam zdůraznění mytologické osy historické kultury? Zprvce v tom, že nejen pro umění, nýbrž i pro vědu platí, že „obrazné myšlení“ je metodicky přínosné a že je s to vést badatele k novým poznatkům.³⁴ Zadruhé pak proto, že dnešní historiografie si je stále zřetelněji vědoma složitosti interpretací historické skutečnosti. A historickou skutečnost samu nelze redukovat pouze na její vědomé nebo uvědomované součásti: události stejně jako osobnosti, avšak i jevy, procesy a struktury, do nichž jsou osobnosti a události včleněny a včleňovány, bude zřejmě nutné vidět v ještě hlubších souvislostech. Pokud se omezíme na princip historické dynamiky, pak se ukáže, že jak události a osobnosti, tak i jevy, procesy a struktury lze dnes interpretovat například pomocí historické antropologie či dějin mentalit. Ty navyklý horizont historického

31 BENEŠ, Z.: *Historický text a historická kultura*. Praha 1995, s. 149 nn. Uvedený graf č. 1 na s. 157.

32 K problematice racionality a mýtu viz např. SAMSONOWICZ, H.: *O „historii prawdziwej“: Mity, legendy i podania jako źródło historyczne*. Gdańsk 1997; TOPOLSKI: *Jak sie pisze i rozumie historie*, část III (Mity i koncepty teoretyczne v narracji historycznej); WRZOSEK, W.: *Historia – kultura – metafora*. Wrocław 1995. Ve všech pracích i početná další literatura k tématu.

33 Viz např. studie a eseje U. Eca, jenž tomuto problému věnuje velikou pozornost. ECO, U.: *Skeptikové a těšitelé*. Praha 1995; týž: *Il costume di casa: Evidenze e misteri dell' ideologia italiana*. Milano 1973; týž: *Dalla periferia del' impero*. Milano 1977; týž: *Sette anni di desiderio*. Milano 1983. Z těchto prací byl pořízen výbor *Semilogia życia codziennego*, Warszawa 1996.

34 Viz např. KRUPA, V.: *Metafora na rozhraní vědeckých disciplín*. Bratislava 1990, se seznamem další literatury.

výzkumu překračují zdůrazněním *longue durée* či trvalosti a v případě antropologie i nadkulturně působících faktorů. Na druhé straně časovací škály se budou nalézat kupříkladu mikro-historie nebo dějiny každodennosti, v nichž jsou akcentovány naopak krátké časové periody.³⁵ V prvním případě je zdůrazňována „globalita“ historické skutečnosti, ve druhém jedinečnost a neopakovatelnost dění; k hlubšímu chápání dynamiky dějinného vývoje obě cesty povedou tehdy, budou-li viděny ve své vzájemné souvislosti a podmíněnosti.

Co z chápání sociokulturního postavení a povahy historické vědy jako součásti historické kultury může vyplývat pro teorii soudobých dějin?

6. Možnosti – paradigma II?

Základem historické vědy je empirie. Jistě jí i zůstane. Sama o sobě však nestačí – jako nestačila nikdy. Jenomže zatímco klasické paradigma vidělo ve vyšších složkách historického myšlení – například právě literárním talentu – vrstvu, která se podstaty vědecké historické práce přímo nedotýká, dnes jsme v takových soudech opatrnější. Dnešní chápání historické tvorby je podstatně složitější, takže její „pozitivistickou“ redukci na triádu heuristika – kritika – zpracování lze chápat jen jako nanejvýš schematickou abstrakci. Zvláště patrné je to právě na látce soudobých dějin, kde nám chybí dostatečný abstrahující a časový „odstup“. „Nikdo nemůže psát dějiny 20. století stejným způsobem jako dějiny kteréhokoliv jiného období, i kdyby jen proto, že nikdo nemůže psát o svém životě stejně, jako může (a musí) psát o období známém mu pouze zvnějšku, z druhé či třetí ruky, z pramenů, které taková doba nabízí, nebo z prací pozdějších historiků,“ píše o tomto problému příznačně hned v prvním odstavci své knihy Eric Hobsbawm. A o něco dále bez obalu přiznává, že ke svému tématu, kterému se po léta ostražitě vyhýbal, přistupuje „bez znalosti vědecké literatury a téměř bez využití archivních pramenů, které celé legie historiků 20. století nashromáždily“. Kniha tak spočívá na „podivně vratkých základech“,³⁶ svoji vědeckost ani podle autora, ani podle jeho čtenářů však neztrácí. Všichni vědí, že „je samozřejmě nemožné, aby jednotlivec znal celou historiografii tohoto století, i kdyby jen v jednom světovém jazyce...“,³⁷ jak je to možné u starších dějinných etap. V tomto informačním (heuristickém) paradoxu se otevírá prostor pro „subjektivní“ soudy.

Informační paradox je jistě menší u detailnějších látek, než je pokus o syntézu „krátkého 20. století“. Jako svého jakéhosi průvodce tímto obdobím jsem si zvolil Radzinského pojetí Stalina a jeho doby, a tak se na něho odvolám ještě i tentokrát. Radzinskij-historik prozkoumal snad veškerý dostupný – a do té doby mnohdy i nepřístupný – archivní materiál úřední i soukromé povahy, znal i dosavadní literaturu. Tradičními metodami jej kriticky vyhodnotil a porovnal. Text knihy se však touto „řemeslnou“ rovinou zdaleka nevyčerpává. Čím ji překračuje, překonává? Nabízející se odpověď, že svým literárním zpracováním, v němž se projevuje Radzinského smysl pro dramatičnost, s níž je kniha

35 Naposledy a velmi přehledně pojednává o tomto problému DANIEL, Uta: *Clio unter Kulturschock. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, č. 48 (1997), s. 195–218, 259–278, zvl. s. 201.

36 HOBBSBAWM, E.: *Věk extrémů*. Praha 1998, s. 7.

37 *Tamtéž*.

napsána, se rychle ukáže nedostatečnou. Literární talent je jednak pro dnešní historiografické bádání již kategorií jen velmi málo metodologicky přínosnou; odvoláme-li se na teorie historického textu, ukáže se, že je kategorií příliš složitou, obsahující řadu dílčích složek, jež jsou uveditelné do přímých souvislostí s historickou teorií a metodologií. A pak, i on je jenom jednou z nutných podmínek působnosti historického textu jakožto literárního díla. Vedle něho tu musí existovat i podmínky další, jako je aktuálnost tématu, jeho „společenská objednávka“ či „poptávka“ po něm, či jinak, sociokulturní kontexty, které jeho vznik ovlivňují a díky nimž může také působit. Jedním z těchto kontextů je právě onen již připomenutý faktor spoluprožití dějů a událostí, o nichž se píše, třeba neuvědomělá potřeba se s nimi vyrovnat.

Součástí působnosti historické práce – historického textu – je v takovémto metodologickém pohledu i jeho sociokulturní status; historický text se tak proměňuje v historické dílo. A právě jako dílo je takovýto text chtít nechtět i historikem primárně vnímán; mohli bychom snad mluvit o spoluprožívaném textu. A za situace spoluprožívaní se pak jakoby ztrácejí rozdíly, které byly v předchozím historiografickém paradigmatu chápány – a „pociťovány“ – jako oddělené, a dokonce i oddělující vědu od ostatních forem historické reflexe. Jako by mizely rozdíly mezi článkem či statí na jedné straně a studií na druhé; mezi poznáním a pochopením; mezi vědou a uměním; mezi pojmovým a obrazným myšlením. Ale divergence mezi nimi nemizí, jenom se „slévají“ v cosi, co jsem v pokušení nazvat antropologickým kontinuem. V něm své místo vůbec neztrácejí ryze faktografické a analytické studie, své místo v něm mají ale i „heuristicky nedokonalé“ syntézy. Oba žánry jsou jenom protipóly historiografického úsilí o zachycení historické skutečnosti, jíž jsme všichni – historici i jejich čtenáři – „vnitřní“ součástí. Historické poznání se nám tak transformuje především v pochopení dění, nikoli pouze v poznávání (odtažitě) historické skutečnosti. Objevují-li se tudíž před našima očima v soudech a uvažování o soudobých dějinách „rozdílné minulosti“,³⁸ je tomu tak proto, že prožíváme „rozdílné současnosti“ a směřujeme k „rozdílným budoucnostem“. Zdá se oprávněné soudit, že možnosti k metodologickému rozpracování a metodickému naplnění nabízí historická antropologie.³⁹ A jestliže je „postmodernismus“ pokusem o celkové uchopení nepřehledného stavu dnešní radikální plurality,⁴⁰ přičemž jde o pokus vnitřně heterogenní, který je „pouhým“ souborem rozličných variant možných řešení i pouhých kritik postmoderní situace, jež spojuje pouze vědomí toho, že ryze racionální koncepty řešení problémů moderního světa selhaly,⁴¹ pak se zdá, že tady se otevírá prostor pro teoretickou práci. A teorie je podle případného vyjádření Richarda Kosellecka „tázáním se po podmínkách možných dějin“.⁴²

38 Viz LOEWENSTEIN, B.: *My a ti druhí*. Praha 1997, s. 84.

39 Viz DRESSLER, H.: *Historische Anthropologie: Eine Einführung*. Wien 1996, s bohatou bibliografií.

40 WELSCH, W.: *Naše postmoderní moderna*. Praha 1994, s. 12–13.

41 RÜSEN, J.: „Moderne“ und „postmoderne“ als Gesichtspunkte einer Geschichte der modernen Geschichtswissenschaft. In: *Geschichtsdiskurs*. Sv. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Hrsg. W. Küttler, J. Rüsen u. E. Schulin. Frankfurt a. M. 1993, s. 32.

42 Viz WHITE, H.: *Auch Klio dichtet oder Die Fiktion des Faktischen*. Stuttgart 1991, s. 1.

Teorie a empirie ve studiu mezinárodních vztahů

Petr Luňák, Jiří Šedivý

„... můžeme získat na analytické sofistikovanosti, pokud překonáme svou vrozenou nedůvěru k teorii a lpění na jedinečnosti historického faktu ... a v tomto duchu nám někteří naši kolegové z oboru politologie připomněli, že nakonec lze brát jednotlivé případy jako součást určité skupiny nebo jako určitý typ, že lze objevovat určité korelace mezi proměnnými, jež mohou mít kauzální význam, či přinejmenším sloužit jako indikátory s předpovědní hodnotou...“¹

Úvod

Velká část historických prací vznikajících v postkomunistických zemích po zhroutilí železné opony je typická snahou odpoutat se od jakéhokoli teoretizování. Posláním historické vědy má být v tomto v zásadě pozitivistickém pojetí pouze popsat, vysvětlit a případně interpretovat tu kterou historickou událost v určitém historickém kontextu. Historikové se přitom přirozeně nevzdávají ambice, aby jejich řemeslo bylo učitelkou života. Poučení či obecnější závěr má jen jaksí mimochodem přijít na základě rekonstrukce událostí, tak jak skutečně či údajně byly.

Toto platí obzvláště v případě nejnovějších dějin mezinárodních vztahů. Například většina současných prací ruských historiků, kteří mají výhodu prvotního přístupu k archivním zdrojům, často jednoduše převypráví dokumenty, které mají mluvit samy za sebe.²

Archivní fetišismus tohoto druhu však není v žádném případě spolehlivou ochranou před nekvalitní historiografickou prací. Je například charakteristické, že naprostá většina nových dokumentů ze sovětských archivů nevedla k převratným objevům.³ Naopak je

1 CRAIG, G.: The Historian and the Study of International Relations. In: *American Historical Review*, roč. 88, č. 1 (1982), s. 1–11.

2 Viz např. ZUBOK, V. – PLESHAKOV, C.: *Inside the Kremllns Cold War*. Boston, Harvard University Press 1996.

3 Viz stručný přehled a hodnocení publikací, které vznikly v první polovině 90. let na základě výzkumů v sovětských archivech: LEFFLER, M. P.: *Inside Enemy Archives*. In: *Foreign Affairs*, roč. 75, č. 4 (1996), s. 120–135.

třeba připomenout, že v době, kdy většina archivních zdrojů ze sovětské strany nebyla přístupná, vznikly jedny z nejkvalitnějších prací o počátcích studené války.⁴

Odpor většiny historiků v postkomunistických zemích k teorii je pochopitelný. Je v zásadě reakcí na několik desetiletí monopolu marxistické teorie, která měla údajně vysvětlit vše, co se na světě, tedy i v mezinárodní politice, dělo. Ospravedlňuje však tato skutečnost odmítání jakékoli teorie? Či by si měli současní historikové mezinárodních vztahů alespoň povšimnout toho, čeho dosáhla (ale též nedosáhla) disciplína teorie mezinárodních vztahů, která se konstituovala na Západě, především ve Spojených státech a Británii, za poslední půlstoletí?

Tato esej je zamyšlením nad vzájemným vztahem mezi historií (zejména diplomatickou) a teorií mezinárodních vztahů, a to s důrazem na období studené války.⁵ Je zároveň společným dílem historika, který si je vědom nedostatečnosti ve svých znalostech teorie, a teoretika, který pociťuje deficit znalostí historie.

Je zřejmé, že jsme se při psaní tohoto příspěvku museli vzhledem k omezenému prostoru soustředit jen na to nejnnutnější a často jsme sahalí ke generalizacím, ne vždy všeobecně platným. Ve svém příspěvku se omezuje na politologickou a historiografickou produkci ve Spojených státech a částečně v Británii. Je to dáno tou skutečností, že teorii mezinárodních vztahů, stejně jako historiografii studené války, dominují Anglosasové. V první části naší práce charakterizujeme to, co odděluje, respektive spojuje obě disciplíny. Poté nastíníme diskuse mezi různými školami teorie mezinárodních vztahů – takzvané velké debaty. Následuje připomenutí základních historických debat o studené válce. Na závěr si dovolíme přijít s některými doporučeními, jak by se dvě blízké disciplíny mohly vzájemně obohatit.

Rozdíly a podobnosti obou disciplín

Jak dějiny diplomacie, tak teorie mezinárodních vztahů sahají svými počátky do daleké minulosti. Teoretikové mezinárodních vztahů například rádi uvádějí jako zakladatele své disciplíny řeckého historika (*sic*) Thukydidu. Tyto prastaré počátky však nic nemění na tom, že jak teorie mezinárodních vztahů jako součást politologie, tak dějiny diplomacie jako podobor historické vědy se jako samostatné disciplíny konstitovaly v USA poměrně nedávno, tj. až v období po druhé světové válce.

4 Důkazem tohoto tvrzení může být např. práce nestora amerických historiků Williama McNeilla: *America, Britain & Russia and postwar cooperation*. New York 1953.

5 Tomuto tématu byla věnována rozsáhlá diskuse na stránkách časopisu *International Security*. ELMAN, C. – ELMAN, M. F.: *Diplomatic History and International Relations Theory: Respecting Difference and Crossing Boundaries*. In: *International Security*, roč. 22, č. 1 (1997), s. 5–21; LEVY, J. S.: *Too Important to Leave to the Other: History and Political Science in the Study of International Relations*. In: *tamtéž*, s. 22–33; HABER, S. – KENNEDY, D. – KRASNER, S.: *Brothers under the Skin: Diplomatic History and International Relations*. In: *tamtéž*, s. 34–43; GEORGE, A. L.: *Knowledge for Statecraft: The Challenge for Political and History*. In: *tamtéž*, s. 44–52; INGRAM, E.: *The Wonderland of the Political Scientist*. In: *tamtéž*, s. 53–63; SCHROEDER, P.: *History and International Relations Theory: Not Use or Abuse, but Fit or Misfit*. In: *tamtéž*, s. 64–74; GADDIS, J. L.: *History, Theory, Common Ground*. In: *tamtéž*, s. 75–85.

Teorie mezinárodních vztahů vznikla jako vysoce užitá věda v době, která měla posloužit pro praktické vedení zahraniční politiky Spojených států. Diplomatičká historie se ve Spojených státech vydělila z amerických dějin prakticky až v šedesátých letech.

Jak teorie, tak diplomatičká historie si každá ze své mateřské disciplíny přinesla metodu a poslání. Přístup historiků diplomacie spočívá v co nejvěrnější rekonstrukci minulosti v jejich jednotlivostech. Teoretické studium mezinárodních vztahů sice vychází z analýzy velkého množství historických faktů, snaží se však především tato fakta koncepčně organizovat (což mnohdy znamená účelovou selekci) a významově sjednotit do uceleného intelektuálního systému.

Ani historikové se přirozeně nemohou zcela obejít bez jisté prvotní hypotézy či teorie, byl i nevyslovené. Každý, kdo se chce pustit do archivního výzkumu, měl by tak činit s přesnou výchozí představou, co chce hledat a najít, případně dokázat či vyvrátit. Lze tak souhlasit s E. H. Carr, že každý historik musí při své práci aplikovat teorii.⁶ Koneckonců mnozí současní historikové mezinárodních vztahů, kteří jsou obeznámeni s jejich teorií, volají po širší ambici než pouhé rekonstrukci faktů a vyzývají ke konstrukci teorií, třebaže s časově omezenou platností.⁷

Je třeba též připomenout, že vedle marxismu existují celé historické školy (například francouzská škola *Annales*), které spoléhají na silnou teoretickou bázi a zároveň se brání mechanickému dělení věd na vědy o jednotlivostech (mezi něž má patřit i historie) a vědy o zákonitostech (jako fyzika a ostatní přírodní vědy). K posledně jmenovaným mají ambici se řadit i některé proudy v teorii mezinárodních vztahů.

Podstatnější rozdíl mezi oběma disciplínami spočívá v časové platnosti hypotéz, s nimiž historikové a teoretikové přicházejí. Platnost tvrzení z dílen historiků je časově přesně vymezena a omezena. Naopak teoretikové mezinárodních vztahů vysvětlují minulé události na základě obecné teorie, kterou ověřují tváří v tvář historickým faktům, a přisuzují jí tak platnost obecné zákonitosti. Jak již bylo řečeno, namísto jednotlivostí se teoretikové věnují spíše souborům určitých dat, jež vyhodnocují a zobecňují mimo čas.

Teorie mezinárodních vztahů a diplomatičká historiografie jsou si blízké tím, že ve většině případů přebírají víru všech sociálních věd v poznatelnost objektivní reality, třebaže tak činí odlišnými způsoby. Tímto přístupem je ve skutečnosti diplomatičká historiografie do určité míry osamocena mezi ostatními podobory historického bádání. Především v oblasti kulturní historie převládaly postmodernistické a konstruktivistické směry (které se nevyhnuly ani teorii mezinárodních vztahů), jež zpochybňují samu možnost objektivního poznání a ověřování jakýchkoli obecnějších soudů.

Teoretiky zajímá minulost jen potud, pokud se dotýká přítomnosti. Ve většině případů si kladou za úkol nejen vysvětlit a zobecnit minulost pro potřeby přítomnosti, nýbrž i kvalifikovaně předpovědět vývoj v budoucnosti a případně poskytnout kompetentní radu politikům a diplomatům. Především v USA si tak teorie mezinárodních vztahů navzdory svému názvu mnohdy osobuje právo být vysoce praktickou disciplínou. To je přirozeně zdrojem její síly i slabosti. Na jednu stranu je prakticky nezničitelná, neboť dokud budou existovat mezinárodní vztahy, bude existovat i poptávka po kvalifikované radě. Na straně druhé je zde však nebezpečí, že hnána touto poptávkou bude tato

6 CARR, E. H.: *Co je historie?* Praha 1967, s. 30–32.

7 GADDIS, J. L.: Expanding the Data Base: Historians, Political Scientists, and the Enrichment of Security Studies. In: *International Security*, roč. 12, č. 1 (1987), s. 3–21.

disciplína rezignovat na svou akademickou rigoróznost a stane se jakousi služkou politiky, diplomacie nebo určité ideologie.⁸ Teorie mezinárodních vztahů by přitom neměla prioritně poskytovat doporučení pro zahraniční politiku toho kterého státu. Nanejvýš může být vodítkem při jejich tvorbě tím, že kvalifikovaně vymezí „předpoklady o zámech a motivech států...“,⁹ nebo sloužit jako jedna z metod vzdělávání zahraničněpolitických praktiků.

Mnozí historikové naopak odmítají přímou spojitost své práce s přítomností. Přesto však ani oni nemohou nereagovat na to, co se v té které společnosti děje. Jak ukáže následující diskuse, aktuální dění tak ovlivňuje práci každého historika nejen pokud jde o výběr tématu, ale také o jeho zpracování.

Jak se pokusíme nastínit v následujícím textu, debaty v obou disciplínách v zásadě reagovaly na konkrétní děje v poválečném světě, což je jeden z dalších momentů, který je oběma disciplínám společný.

Nekončící debaty, 1: Teorie mezinárodních vztahů

Problém vyvážené a funkční syntézy empirického a teoretického přístupu je jednou ze základních otázek, které od svého vzniku řeší obor teorie mezinárodních vztahů (IR – angl. International Relations) v rámci vnitrooborových debat mezi jednotlivými školami IR – mezi paradigmaty. Paradigmata IR lze přirovnat k různým druhům map, z nichž každá, v určitém měřítku, zdůrazňuje a popisuje jiný prvek prostorové reality (například fyzická mapa horstva a vodstva, hospodářská mapa rozmístění průmyslu a zemědělství). Podobně jednotlivá paradigmata IR zvýrazňují různé aspekty mezinárodní politiky a vztahů. V oboru IR se v průběhu takzvaných velkých debat vyhranila tři dnes přijímaná paradigmata. Většina odborníků se shoduje na jejich podstatě, ne však již na jejich jednoznačném označení. V zásadě to jsou: *realismus* (v 70. letech obohacený o strukturní realismus, či neorealismus), *liberalismus* (respektive interdependence, pluralismus, světová společnost) a *radikalismus* (respektive kritická teorie, světový kapitalismus, neomarxismus, socialismus).

V roce 1955 konstatoval Quincy Wright, že mezinárodní vztahy jsou stále ještě „vznikající, z hlediska metody a logiky nesjednocenou disciplínou“.¹⁰ K lepšímu pochopení odlišnosti různých škol (paradigmat) a přístupů navrhl tento autor nahlížet mezinárodní vztahy ze čtyř úhlů, v rámci čtyř kategorií, do nichž lze obecně koncipovat studium sociální reality: 1. *skutečné* – tedy to, co bylo či je známé a poznatelné metodou [historické] *deskripce*; 2. *možné* – tedy to, co může nastat, identifikovatelné metodou [teoretické] *spekulace*; 3. *pravděpodobné* – tedy to, co se stane, identifikovatelné metodou [vědecké] *predikce*; 4. *žádoucí* – tedy to, co by mělo nastat, definovatelné na základě [filozofické] *etické, hodnotové* či *normativní reflexe*. V našem výkladu nám Wrightova klasifikace (kterou lze chápat též jako členění funkcí společenské vědy) pomůže stopovat vývoj disciplíny teorie mezinárodních vztahů v takzvaných velkých debatách.

8 HILL, C. – BESHOFF, P. (eds.): *Two Worlds of International Relations, Academics, Practitioners and the Trade in Ideas*. London – New York, Routledge and LSE 1994. Autoři se zabývají vztahem „dvou světů“ mezinárodních vztahů – světa teorie a světa praxe.

9 WALTZ, K.: *Theory of International Politics*. New York 1979, s. 121–122.

10 WRIGHT, Quincy: *A Study of International Relations*. New York 1955, s. 26.

První katedra mezinárodních vztahů (politiky) vznikla v roce 1919 na Velšské univerzitě v britském Aberystwythu ustavením profesorské stolice Woodrowa Wilsona pro mezinárodní politiku. Základní poselství, které měla tato škola (E. H. Carr ji o dvacet let později nazval *utopickou*) šířit, bylo následující: válka není nezbytnou a přirozenou součástí chování mezi státy, ale odchylkou od normy přirozené spolupráce a harmonie zájmů. Válku lze z mezinárodní politiky postupně odstranit prostřednictvím systematického (tj. vědeckého) studia mezinárodních vztahů a uplatněním jeho výsledků v praxi.

Náplň studia byla multidisciplinární (zkoumání mezinárodního práva, etiky, politiky, ekonomie a mezinárodních organizací), obor mezinárodních vztahů se tedy explicitně konstituoval jako eklektický.¹¹ Tato první vlna studia mezinárodních vztahů (Philip Noel Baker, Hersh Lauterpach nebo Alfred Zimmern) směřovala v podstatě k aplikované společenské vědě ve snaze vypracovat intelektuální zdůvodnění nového mezinárodního systému, a to bez ambicí na vytvoření teorie.¹²

Z hlediska Wrightových čtyř kategorií převládala v přístupech utopistů *deskripce* (především ve formě diplomatické historie souvislostí vzniku světové války) a *normativní reflexe* (která vedla k odmítnutí *realpolitiky* rovnováhy moci a k formulaci koncepce kolektivní bezpečnosti, založené na vládě mezinárodního práva a institucí, na etice a vlivu mezinárodního veřejného mínění a na klasickou ekonomikou inspirované liberální tezi, podle níž ve válce ztrácejí všichni zúčastnění). Utopismus byl aktivistický, věřil v možnost mírové změny.

Meziválečný vývoj, který Carr označil jako „dvacetiletou krizi“, popřel předpoklady a očekávání utopistů. Carr kriticky hodnotí utopismus v teorii i praxi a činí ho za tuto „moderní mezinárodní krizi“ přímo zodpovědným. Utopisté pochybili tím, že kladli příliš velký důraz na to, „co by mělo být“ (ideál), a opomíjeli to, „co je“ (realita), preferovali „aspirace“ na úkor „analýzy“ a v důsledku toho se nechali unést zbožnými přáními bez realistického ohledu na zhodnocení podmínek k jejich uskutečnění, které jsou dány především distribucí moci v mezinárodním systému. Jako protiklad utopismu definuje Carr koncepci *realismu*. Tento autor, který bývá často označován za otce realismu, ve skutečnosti hledá střední cestu mezi oběma směry: „...mírové změny lze dosáhnout pouze kompromisem mezi utopickou koncepcí sdíleného pocitu práva a mechanickým přizpůsobováním se změněné rovnováze sil“, píše Carr a pokračuje: „Vyzrálé myšlení kombinuje účel s pozorováním a analýzou. Utopie a realita jsou tudíž dvě stránky politické vědy.“¹³

Druhá světová válka, kterou ona dvacetiletá krize vyvrcholila, vrátila do přemýšlení o mezinárodních vztazích element moci a její rovnováhy a vyzdvihla je jako základní faktory mezinárodní politiky.¹⁴ Nejvlivnějším textem, skutečnou biblí realismu a zároveň

11 Zrod oboru (doslova „nové vědy“) a jeho etablování v meziválečném období ohlásil E. H. Carr v roce 1939. Viz. *The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to International Relations*. 2. vyd. London, Macmillan 1946, s. 1–10. Zatímco historikové považují tuto práci v kontextu celého Carrova díla spíše za okrajovou, obor IR ji chápe jako práci zakládající.

12 HILL, C.: *Academic International Relations: The siren song of policy relevance*. In: HILL – BESHOPFF: *Two Worlds of International Relations*, s. 5.

13 CARR: *The Twenty Years' Crisis*, s. 223, 10.

14 Martin Wight, jeden ze zakladatelů britské školy realismu, napsal v roce 1946: „...to, co odlišuje moderní historii od středověké historie, je převaha myšlenky moci nad ideou práva...“ Cit. dle DOUGHERTY, J. E. – PFALTZGRAFF, R. L.: *Contending Theories of International Relations*. New York, Harper and Row Publishers 1990, s. 8.

prvním pokusem o velkou a komplexní teorii mezinárodních vztahů se stala práce Američana německého původu Hanse J. Morgenthaua z roku 1948 – *Politics Among Nations*.¹⁵ Morgenthau sám byl sice odborníkem v oboru mezinárodního práva, jeho práce však dala ve Spojených státech vzniknout *teorii* mezinárodních vztahů jako samostatné disciplíně, která se začala rozsáhle pěstovat na amerických univerzitách.

Pováleční realisté odmítli předpoklady meziválečného utopismu, proti nimž postavili tezi anarchického (ve smyslu absence ústřední autority, jež existuje ve vnitřní politice státu), v zásadě neovladatelného a inherentně konfliktního systému mezinárodních vztahů, jako arény nekončícího boje o moc. Základními činiteli jsou státy (chápané jako homogenní, unitární subjekty – individua), které racionálně a egoisticky definují své národní zájmy. Základní etickou normou mezinárodní politiky je přežití státu – jediného morálního činitele operujícího v amorálním prostředí, tj. v prostředí, v němž neexistují obecně přijaté morální normy a pravidla. Moc a její rozšiřování je zároveň prostředkem a cílem, který přežití zajistí. Tato logika nutí každý stát svoji moc rozšiřovat, přičemž nevyhnutelně naráží na obdobné snahy států ostatních. Při absenci centrální autority je výsledkem střet a konflikt. Mezinárodní systém přirovnávají realisté ke kulečnicku a jednotlivé státy pak k hracím koulím, které na sebe tvrdě narážejí. Mechanismem, který může do jisté míry regulovat hobbesovskou anarchii v mezinárodní sféře, je rovnováha moci. Realismus je svou podstatou statický – obává se změny *statu quo*, která v jeho pojetí vždy znamená válku; je státněcentrický – stát je základní rovinou analýzy. Realismus je přesvědčen o existenci objektivní a poznatelné pravdy a své předpoklady o chování států předkládá autoritativní dikci, připomínající řeč železných zákonů dějin.¹⁶

V rovině praktické zaútočili zejména američtí realisté na východiska poválečné zahraniční politiky USA a Západu. Za utopii označili Rooseveltovo přesvědčení, že OSN se stane základem poválečného řádu a mezinárodního práva. Ze sentimentality a nedostatku realismu obvinili mnozí realisté intervenční politiku globálního zadržování komunismu prezidenta Trumana. Tato politika, podpořena univerzálním morálním apelem, povede podle kritiků nutně k tomu, že USA přestanou rozlišovat mezi tím, co je nutné (národní zájem) a možné (realistické), od toho, co je ideálně či ideologicky žádoucí. Vietnamská prohra o několik desetiletí později měla jejich varování potvrdit.¹⁷

Tato „klasická teorie“ stavěla na bohatém, ale nutně selektivním studiu historie (především rovnováhy moci) a politické filozofie. Za své duchovní otce považovala nejen již zmíněného Thukydida, ale také například Guicciardiniho, Rankeho, Machiavelliho, Hobbese či Clausewitze.¹⁸

15 MORGENTHAU, Hans J.: *Politics Among Nations*. New York 1948.

16 Morgenthau věří v existenci „objektivní a univerzálně platné pravdy o politických záležitostech, že je tato pravda dostupná lidskému rozumu“, a že je tato pravda podmíněna historickým kontextem (je „dítětem své doby“). Základní principy (chování států) zůstávají však v čase neměnné. Viz *tamtéž*, předmluva k třetímu vydání z roku 1962.

17 WOODS, N.: *The Uses of Theory in the Study of International Relations*. In: WOODS, N. (ed): *Explaining International Relations Since 1945*. Oxford University Press 1997, s. 18–19.

18 Thukydidova analýza příčin Peloponéské války („Za nejpravdivější důvod, i když se o něm nejméně mluví, považují vzrůst athénské moci, který vyvolal u Lakedaimoňanů takové obavy, že je dohnaly k válce.“) nechybí snad v žádném úvodu učebnice realismu, pojednání o rovnováze moci či studií o příčinách války. THUKYDIDES: *Dějiny Peloponéské války*. Praha 1977, s. 33.

Realistům bývá vyčítáno, často právem, účelové nakládání s historií a svévole, se kterou skládají empirickou mozaiku příkladů na podporu zobecnění pro své teorie zaměřené na analýzu současných mezinárodních vztahů.

Realisté se, podobně jako utopisté, soustředili především na *deskripci* a *normativní reflexi* se zaměřením na praktickou politiku (například Francouz Raymond Aron, který zdomácněl v části americké IR, věnuje část svého stěžejního díla *praxeologii*, Henry Kissinger explicitně aplikoval teoretické závěry ze studia „evropského koncertu“ ve své politické praxi).¹⁹ Vychází pozice – realistická mapa mezinárodních vztahů – je tedy radikálně odlišná od mapy utopistů, radikálně odlišné jsou též závěry a praktická doporučení.

Na přelomu padesátých a šedesátých let se musela „klasická teorie“ realismu, podobně jako další disciplíny společenských věd, bránit behavioralistickému puči. Kritici realismu poukazovali především na jeho již zmíněnou metodologickou nedostatečnost. V této druhé velké debatě se střetli zastánci „klasické teorie“ se stoupenci „formální teorie“. Vývoj reality nejen odhalil některá bílá místa na realistické mapě, ale též zpochybnil ambice (personifikované Morgenthauem) na schopnost realismu zformulovat velkou teorii mezinárodních vztahů. Formalisté tvrdili, že místo komplexní teorie (integrující deskriptivní, heuristickou, preskriptivní a predikační kapacitu) nabízejí realisté pouze určité obecné vzorce chování s omezenou platností. Historii údajně jen účelově využívají jako nástroj a vycházejí ze selektivního a nedostatečného souboru údajů; nejsou proto schopni vypracovat skutečně vědecké hypotézy a falzifikace. Metody realismu jsou tak údajně nevědecké, převážně intuitivní, a tudíž subjektivní.

„Formální teorie“, vedena ambicí obor zvědečtit, nabídla odlišné přístupy, založené především na kvantitativních metodách statisticky hodnocených vzájemných vztahů mezi konstantami a proměnnými, počítačovém modelování a simulaci, na teorii her atp. Ve snaze dostat kritériím vědecké komplexnosti rezignovala „formální teorie“ na popis detailu, vyzdvihla obecné na úkor jednotlivého. Vědeckost a kýžená objektivita měly být posíleny neutrálností metod, které měly zajistit oddělení zkoumajícího subjektu od zkoumaného objektu.²⁰

Přínos této alternativy realismu byl rozpačitý. Formalisté sice obohatili obor o řadu detailních empirických studií, jejich práce jsou plny složitých matematických vzorců a postupů (často pochybně aplikovaných), závěry však jsou mnohdy banální.²¹ Formalisté nakonec nedokázali definovat radikálně nové koherentní paradigma, které by bylo schopné konkurovat tradičním přístupům. Z hlediska Wrightova členění klade „formální teorie“ důraz na vědecky zdůvodněnou *spekulaci* a *predikci*.

19 ARON, R.: *Peace and War: A Theory of International Relations*. Washington – New York, Praeger Publishers 1966, čtvrtá část. Srv. díla Henry A. Kissingera: *A World Restored – Europe After Napoleon: The Politics of Conservatism in a Revolutionary Age*. New York, Grosset and Dunlap 1964; *White House Years*. Boston, Little Brown and Comp. 1979; *Diplomacy*. New York, Simon and Schuster 1994.

20 Stručný přehled rozsáhlé oblasti formální teorie viz např. PFALTZGRAF – DOUGHERTY: *Contending Theories of International Relations*, kap. 12 a 13.; de MESQUITA, B. N.: *The Benefits of a Social-Scientific Approach to Studying International Affairs*. In: WOODS: *Explaining International Relations Since 1945*, kap. 3.; GROOM, A. J. R. – LIGHT, M. (eds): *Contemporary International Relations: A guide to Theory*. London, Pinter Publishers 1994, kap. 15.

21 Viz např. závěry studie T. R. Cusacka a R. J. Stolla *Exploring Realpolitik: Probing International Relations Theory with Computer Simulation*. Colorado, Lynne Rienner Publishers 1990, která potvrdila předpoklady realistické teorie ohledně rovnováhy moci a tvorby aliancí.

Třetí debata se s druhou do jisté míry překrývá (časově i problémově), je však o poznání více retrospektivní, protože se vrací k některým liberálním východiskům meziválečného utopismu. Zatímco druhá debata vznikla pod tlakem zevnitř oboru, třetí pokus o revizi teorie mezinárodních vztahů byl vyvolán především vývojem jejich praxe. Výskyt nových jevů a činitelů v mezinárodních vztazích rostoucí měrou poukazyval na mezery v dosavadních přístupech. Evropská integrace a francouzsko-německé usmíření, *détente* a jednání o kontrole zbrojení, růst vlivu mezinárodních organizací a institucí, to vše zpochybňovalo předpoklady neovladatelnosti anarchie, věčného boje o moc a inherentní konfliktnosti změny, které postuloval klasický realismus. Tato debata probíhá v zásadě mezi *realismem* a *liberalismem*. Na jejím pozadí se emancipovala takzvaná britská škola, která staví na koncepci „mezinárodní společnosti“ formulované Hedley Bullem. Bull je v zásadě realista: mezinárodní systém zůstává v zásadě anarchický a národní stát je jeho základní stavební jednotkou. Na druhé straně je však chování států do značné míry ovlivňováno a moderováno obecnými normami, jak jsou formulovány například v rámci mezinárodního práva.²²

Proti realistické metafoře mezinárodních vztahů jako kulečnicku stavějí liberálové obraz pavučiny liberálních, kooperativních a integrujících vztahů. Multilaterální funkční spolupráci zpracovává teorie režimů.²³ Základní realistický předpoklad státu jako unitárního a racionálního činitele, na jehož mezinárodní chování nemá jeho vnitřní uspořádání v zásadě žádný vliv, popřela například teorie byrokratického rozhodování. Jeden z jejích hlavních představitelů Graham Allison na analýze postupu Kennedyho administrativy během karibské krize ukázal, že národní zájem nemusí být vždy v souladu se zájmy jednotlivých částí vládní byrokracie.²⁴ Mezinárodní mírová hnutí či odpor americké veřejnosti proti válce ve Vietnamu vrátily na scénu vliv veřejného mínění (na který tolik spoléhali meziváleční utopisté), ještě více zpochybnilo realistické oddělování vnitřní a zahraniční politiky. Globální dopad ropné krize sedmdesátých let připomenul negativní stránky vzrůstající hospodářské interdependence jako rozhodujícího faktoru moci.²⁵ Vstup řady nestátních činitelů (subnacionálních a transnacionálních) na scénu mezinárodní politiky dále vyvrací státněcentrický předpoklad realismu. Rovinou analýzy již nemůže být pouze stát, tvrdí liberální kritici realismu, ale mnohvrstevnatý multipolární systém.

Výsledkem této debaty bylo vymezení liberálního paradigmatu (nazývaného alternativně též pluralismus, interdependence či světová společnost, a to v závislosti na důrazech kladených jednotlivými teoretiky na ty které jevy a koncepce). Všem těmto pohledům je společný liberální přístup k mezinárodním vztahům, který do jisté míry synteticky smiřuje

22 Bull navrhuje na grotiovskou víru v možnost ustavit relativní řád v rámci mezinárodní anarchie racionálními prostředky a vytvořit tak „mezinárodní společnost“. Bull tvrdí, že společenské prvky (mezinárodní právo, diplomacie, organizace, režimy, instituce) „vždy byly a zůstanou přítomny v moderním mezinárodním systému“. Mezinárodní společnost existuje proto, že státy si jsou vědomy „určitých společných zájmů a společných hodnot“. BULL, H.: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London, Macmillan 1977, s. 40, 13.

23 Režim je standardně definován jako „soubor principů, norem, pravidel a rozhodovacích procedur, k nimž se vztahují (konvergují) očekávání aktérů v dané problémové oblasti“. KRASNER, S. (ed): *International Regimes*. New York, Ithaca 1983, s. 1.

24 ALLISON, G. T.: *Essence of Decision*. Boston, Little Brown 1971.

25 KEOHANE, R. – NYE, J.: *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston 1997.

některé předpoklady realismu s utopismem. Liberalismus se vrací ke studiu moderní a současné historie – je tedy *deskriptivní* a *normativně* hledá a definuje cesty a pravidla k uskutečňování mírové změny.

Na pozadí debat mezi paradigmaty a metodami, které probíhaly v šedesátých a sedmdesátých letech, se pokusila americká realistická škola o vnitřní reformu. Reformní proud reprezentuje strukturalista Kenneth Waltz a jeho snaha o formulaci velké, komplexní teorie IR. Waltzovým hlavním přínosem je rozšíření státněcentrického zaměření „klasické teorie“ o rovinu strukturní analýzy. Struktura mezinárodní politiky (tvořená vzájemným uspořádáním a interakcí základních jednotek – států) je chápána jako samostatný činitel, který nejen omezuje svobodu volby v zahraniční politice jednotlivých států (Waltz hovoří o „strukturálních zábranách“), ale rozhodujícím způsobem předurčuje jejich chování. Podle Waltze „koncepte struktury je založena na skutečnosti, že navzájem rozdílně situované a kombinované jednotky se chovají různě a jejich vzájemné působení má různé výsledky“. Tedy nejen stát, ale též struktura vztahů mezi nimi jsou základními rovinami analýzy. Strukturalistický přístup má zároveň nejlépe vysvětlit chování států.²⁶

V osmdesátých letech se třetí debata zúžila na disputaci mezi strukturálními realisty (označovanými též jako neorealisté) a směrem označovaným realisty jako liberální institucionalismus, jehož biblí se stala kniha Roberta O. Keohane *After Hegemony* z roku 1984.²⁷ Waltzův neorealismus vysvětluje chování států jako konkurujících si firem a mezinárodní systém chápe jako trh, v němž spolupráce je spíše dočasnou výjimkou z pravidla, vynucenou strukturálními faktory, než trvalým jevem. Keohane naopak zdůrazňuje možnost trvalé spolupráce mezi státy za určitých podmínek – tj. v situaci, kdy státy dojdou k závěru, že to, co ze spolupráce získávají, převyšuje to, co mohou získat ze soutěže, či dokonce konfliktu. Institucionalismus tak stojí uprostřed mezi klasickým liberalismem a realismem a svým koncepčním eklekticismem si odcizuje jak realisty, tak přívržence liberalismu.

V současné době probíhá čtvrtá debata, která, v neposlední řadě pod vlivem šoku ze selhání schopnosti disciplíny předpovědět konec studené války, klade kritické otázky o samotné podstatě a smyslu oboru IR. Jde o útok na většinu dosavadních přístupů a představitelé této kritiky jsou alternativně označováni jako škola radikální, postmoderní, neomarxistická, socialistická.

Obsah této „kritické teorie“²⁸ je spoluurčován jednak postmoderní reakcí na moderní (racionalistické) chápání vědy jako cesty k odhalování pravdy o poznatelném světě a jednak neomarxistickými verzemi teorie imperialismu. Svět není poznatelný, protože

26 Za ústřední organizační princip mezinárodní politiky považuje Waltz rovnováhu moci: „...existuje-li vůbec zřetelně politická teorie mezinárodní politiky, je to teorie rovnováhy moci.“ Nelze však od ní očekávat vysvětlení všech motivů chování jednotlivých států, podobně jako „obecná teorie gravitace nevysvětlí zákruty dráhy padajícího listu“. WALTZ: *Theory of International Politics*, s. 93–101, 116–122.

27 KEOHANE, R. O.: *After Hegemony*. Princeton 1984. Označení liberální institucionalismus poprvé užil Joseph M. Grieco ve svém článku *Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism*. In: *International Organization*, roč. 42, (August 1988).

28 Blíže viz LINKLATER, A.: *The achievements of critical theory*. In: SMITH, S. – BOOTH, K. – ZALEWSKI, M.: *International Theory: Positivism and beyond*. Cambridge 1996; DEVETAK, R.: *Critical Theory*. In: BURCHILL, S. – LINKLATER, A.: *Theories of International Relations*. New York, St. Martin's Press 1996.

neexistuje objektivní pravda, tvrdí postmodernisté. Existují pouze různé výklady světa, které jej zároveň konstruují. Doposud přijímaná paradigmat (chápaná „kritickou teorií“ jako dominantní diskurzy) konstruují různé exkluzivní mapy mezinárodních vztahů, a to tak, aby vyhovovaly zájmům svých tvůrců. Ti jejich prostřednictvím formulují ideologické zdůvodnění vzorců závislosti určitých společenských tříd či států (rozvojový Jih) a sociálních skupin (například žen) na dominujících činitelích (rozvinutý Sever, muži) nebo jimi určité problémy (například ekologie) marginalizují, či přímo vylučují ze zorného pole teorie i praxe mezinárodní politiky. Základním činitelem – analytickou rovinou je pro „kritickou teorii“ globální systém (kapitalistické) ekonomiky, který je definován především výrobními vztahy. Místo realistického kulečníku či liberalistické pavučiny pracují radikální kritici s metaforou chobotnice (tj. s modelem centra a periferie).²⁹

Od předpokladu reality jako sociálního konstruktů je pak již jen krok k aktivismu ve smyslu revolučního chápání teorie mezinárodních vztahů jako metody konstrukce lepšího světa. Otázkou teorie IR pak „není pouze změnit způsob, jakým na svět nazíráme, ale změnit svět samotný“.³⁰

Ve zpětném pohledu je zřejmé, že zatímco první dvě velké debaty byly analytické a konfliktní – teologická první debata o tom, kdo má pravdu, metodologická debata druhá o tom, jak k pravdě dospět – třetí debata byla syntetická a pluralistická. Teorie mezinárodních vztahů v ní byla převážnou většinou zúčastněných chápána ne jako debata, ve které musí někdo zvítězit, nýbrž jako pluralita, se kterou je nutné žít. Zkrátka řečeno, obor sám je debata.³¹ Čtvrtá debata, která je do značné míry metateoretická, kriticky zpochybňuje většinu toho, co bylo doposud v oboru dosaženo a do značné míry tak odráží turbulence, které do společenských věd vnesla vlna postmoderny.

Nekončící debaty, 2: Historické psaní o studené válce

Poválečné debaty mezi historiky soudobých mezinárodních vztahů, především studené války, a mezi teoretiky mezinárodních vztahů se odehrávaly víceméně odděleně. Ve skutečnosti mají však mnoho společného. Ani historikové, kteří pro svou disciplínu reklamují punc objektivity, se například neubránili nebezpečí prezentismu, tj. přizpůsobování interpretace minulosti potřebám a pohledům současnosti.³² Jejich psaní je zrovna tak jako u teoretiků mezinárodních vztahů poznamenáno světem, v němž žijí a tvoří.

29 WALLERSTAIN, I.: *The Capitalist World Economy*. Cambridge 1979.

30 Autorem citátu je Mark Hoffman, viz HILL – BESHOFF: *Two Worlds of International Relations*, s. 16. Kenneth Booth navrhuje transformovat v zásadě studenoválečný obor IR v „globální morální vědu“. Booth odmítá pasivní realistické přijetí našeho světa jako „nejlepšího z možných světů“ a navrhuje pracovat na konstrukci nejlepšího možného světa pro lidstvo. Srv. BOOTH, K.: 75 years on: Rewriting the subject's past – reinventing its future. In: SMITH – BOOTH – ZALEWSKI: *International Theory*, s. 328–339; též: Human wrongs and international relations. In: *International Affairs*, roč. 71, č. 1 (1995), s. 103–126.

31 WAEVER, O.: The rise and fall of the inter-paradigm debate. In: SMITH – BOOTH – ZALEWSKI (eds.): *International theory: Positivism and beyond*. Cambridge University Press 1966, s. 155.

32 Viz LUNDESTAD, G.: Moralism, Presentism, Exceptionalism, Provincialism and Other Extravagancies in American Writings on the Early Cold War Years. In: *Diplomatic History*, roč. 13, č. 4 (1989), s. 527–545.

Ústředním tématem historického psaní o studené válce bylo určení viny za její vznik. V poválečné americké historiografii se – podobně jako v teorii mezinárodních vztahů – konstituovaly jednotlivé školy podle toho, kterým aktérům přisuzovaly vinu či které procesy považovaly za rozhodující při vzniku studené války. Přirázování k jednotlivým školám je však značně nepřesné, neboť jednotlivé skupiny a generace historiků se často překrývají jak časově, tak názorově, a každá klasifikace je pak do značné míry větším či menším zjednodušením.

První, takzvaná tradicionalistická škola vinila z vypuknutí studené války Sovětský svaz, respektive sovětský komunismus. Tato poměrně heterogenní skupina zahrnuje jak moralizující apologety postupu USA, tak realisty, kteří od morálních hledisek abstrahují. Podle většiny apologetů americké zahraniční politiky Spojené státy idealisticky usilovaly o zajištění míru a demokracie ve světě a vzdorovaly sovětskému úsilí o světovou revoluci. Americký postup na počátku studené války se údajně vyznačoval důrazem na morální hodnoty, zatímco sovětská politika byla svou expanzivitou se zájmem o územní zisky jednoznačně nemorální a zavřehodná. Protože Spojené státy odmítly přistoupit na sovětské pojetí sfér vlivu, napětí vedlo ke studené válce, z níž je jednoznačně třeba vinit Moskvu.³³

Realisté tradicionalistického ražení se morálním hodnocením americké zahraniční politiky nezabývají. Protože se střetly expanzivní zájmy SSSR a snaha USA o zajištění Evropy, situace prý nemohla vést k ničemu jinému než ke střetu typu studené války. Jak napsal historik Louis Halle, Spojené státy a Sovětský svaz se bezprostředně po válce chovaly jako „škorpión a tarantula v jedné láhvi“.³⁴

Přehodnocení některých tezí tradicionalistické interpretace studené války probíhalo od poloviny padesátých let z pozic takzvaného revizionismu. V roce 1959 vydal William Appleman Williams revizionisticky laděnou práci *Tragedy of American Diplomacy*. Podle ní bylo hlavním motorem americké zahraniční politiky nikoli úsilí o svobodu a demokracii, nýbrž expanzivní charakter světového, respektive amerického kapitalismu, který – na rozdíl od státu – údajně nerespektuje teritoriálně vymezený zájem.³⁵

Williamsovi žáci od šedesátých let pokračovali v argumentech svého učitele. Například Lloyd Gardner ve svých biografických skicích hlavních aktérů počátků studené války opakuje Williamsovo tvrzení o univerzálním charakteru kapitalismu. Američané jednali nikoli naivně a pasivně, nýbrž jako sebevědomí kapitalisté, kteří věřili, že prosadí své cíle díky své hospodářské převaze. Tvůrci americké zahraniční politiky prý zkrátka věřili v sílu amerických idejí a nebyli ochotni a schopni naslouchat druhé straně.³⁶

Vrchol revizionismu přichází však až s pohnutými dobami vietnamské války. Vzhledem k tomu, že Spojené státy si údajně počínaly imperialisticky ve Vietnamu, tvrdili revizionisté, mohly i ony svým imperialismem za vznik studené války. Nejvýraznějším předsta-

33 Viz. PRICE, H. B.: *The Marshall Plan and Its Meaning*. New York 1955; JONES, J.: *Fifteen Weeks*. New York 1955.

34 HALLE, L.: *Cold War as History*. New York 1967. V podobném duchu argumentuje ve své kritice revizionismu i Arthur Schlesinger, Jr.: *The Origins of the Cold War*. In: *Foreign Affairs*, roč. 41, (October 1962), s. 22–52.

35 WILLIAMS, W. Appleman: *Tragedy of American Diplomacy*. Madison 1959.

36 GARDNER, L.: *Architects of Illusion: Men and Ideas on American Foreign Policy, 1945–1954*. Chicago 1970. Viz dále práce W. LaFebera a Th. McCormicka.

vitelem amerického revizionismu – a akademického exhibicionismu – je pravděpodobně Gabriel Kolko, který vidí přímou souvislost mezi hospodářskými zájmy a zahraniční politikou USA. Rozpoutáním studené války se USA údajně bránily revoluční transformaci světa, a proto sáhly ke krajnímu násilí.³⁷ Krvavou vietnamskou válku považovali revizionističtí historikové Kolkova ražení nikoli za exces a neúspěch americké zahraniční politiky, nýbrž za její nevyhnutelný důsledek. Násilí je údajně neoddělitelnou součástí kapitalismu.

K revizionistické škole patří i skupina historiků, která viní z rozpoutání studené války konkrétní americké politiky. Historik Daniel Yergin například tvrdí, že za studenou válku může prezident Truman, který svým nekompromisním postojem znemožnil dohodu s Moskvou.³⁸ Americká zahraniční politika uvolnění sedmdesátých let je proto dle Yergina návratem k normálnosti ve vzájemných vztazích, a jeho práce je tak apologií americké zahraniční politiky od šedesátých let. Podobně personalizované pojetí sovětsko-amerických vztahů sdílí Warren Kimball, který naznačuje souvislost mezi začátkem studené války a nedůslednou a údajně nekoncepční politikou F. D. Roosevelta.³⁹

Poměrně dlouhou diskusi rozpoutalo tvrzení Gara Alperovitze, podle kterého prvotním důvodem pro svržení jaderné bomby na Hirošimu na sklonku druhé světové války nebylo přinutit Japonsko ke kapitulaci, ale především zastrašit Moskvu.⁴⁰ Jakkoli byl tento motiv jistě v americkém rozhodování přítomen, snaha revizionistů udělat z něj motiv rozhodující dokládá jejich tendenci ke zjednodušeným a extrémním formulacím.

Příspěvky revizionistů k diskusi o studené válce jsou víceméně rozpačité. Nakládají zcela voluntaristicky s historickými prameny, které účelově interpretují podle předem vytvořených schémat, jež nepodrobují žádné relativizaci, natož pak aby je vyvraceli. Jako samozřejmost například berou, že kapitalismus potřebuje pro své přežití expanzi. Vinit z vypuknutí studené války konkrétního politika zase znamená redukovat studenoválečný konflikt jen na diplomaticko-politický konflikt a opomenout důležitý prvek ideologický. Vcelku lze říci, že diskuse okolo revizionistických tezí byla mnohdy cennější než práce, jež ji vyvolaly.⁴¹ Sami revizionisté nakonec formulují mnohé ze svých argumentů v méně extrémní poloze a jejich diskuse s novou vlnou tradicionalismu v osmdesátých letech jsou méně polarizované.⁴²

Revizionisté nakonec sami padli za oběť revizi ze strany školy, která se pokoušela navázat na to nejlepší jak z tradicionalistických, tak revizionistických příspěvků a vystříhat se chyb svých předchůdců. Především přestali hledat jednoznačného viníka za začátek studené války. Za vypuknutí studené války mohly stejnou měrou jak Spojené státy, tak Sovětský svaz. Obě mocnosti totiž po druhé světové válce do značné míry improvizovaly

37 KOLKO, G.: *The Limits of Power: The World and U. S. Foreign Policy, 1945–1954*. New York 1972.

38 YERGIN, D.: *The Shattered Peace*. Boston 1977.

39 KIMBALL, W.: *The Juggler: Franklin Roosevelt as Wartime Statesman*. Princeton 1991.

40 ALPEROVITZ, G.: *Atomic Diplomacy: Hiroshima to Potsdam*. New York 1985.

41 Zdrcující kritice podrobil revizionisty James Maddox ve své tradicionalisticky laděné práci *The New Left and the Origins of the Cold War*, Princeton 1973.

42 Viz například novou vlnu tradicionalismu v pracích Gaddise Smitha: *Dean Acheson*. New York 1972, a Lisle A. Roseho: *Dubious Victory*. New York 1973. Za příklad postupného umírňování revizionistů je možno považovat práce Thomase Patersona. Jeho *Soviet-American Confrontation*, Baltimore 1973, je silně revizionistickou obhajobou sovětsko-amerického uvolňování, zatímco jeho *On Every Front*, New York 1979, je ve svých soudech daleko umírněnější.

bez jasných politických cílů. Sovětská politika byla navíc paranoidní, s čímž Spojené státy mohly stěžít něco udělat.⁴³ Navíc by bylo chybou v interpretaci vztahů mezi SSSR a USA oddělovat vnitropolitické a zahraničněpolitické děje v obou zemích. Například Spojené státy ukončily pomoc na základě zákona o půjčce a pronájmu nikoli proto, že by chtěly poškodit Sovětský svaz, ale protože si to přál Kongres. Kromě toho dohoda s diktátorem Stalinova typu o sférách vlivu byla pravděpodobně nepřijatelná pro americké voliče, jak tvrdí čelný představitel postrevizionismu John Lewis Gaddis.⁴⁴

Od osmdesátých let vyrostl konkurent postrevizionismu v takzvané korporativistické škole, která do značné míry navazuje na revizionisty wisconsinské školy.⁴⁵ Korporativističtí historikové, kteří jsou svým zaměřením především odborníky na hospodářské dějiny, opakují argument, že Spojené státy se po válce zajímaly především o vlastní prosperitu a ložiska nerostných surovin. Podobně jako Appleman Williams i někteří korporativisté tvrdí, že USA usilovaly o světový globální systém podle svých představ, který podle nich mohl být zárukou míru a stability. Ideologie údajně hrála pouze podřadnou roli.⁴⁶ Podle klasika korporativismu Michaela Hogana byl například Marshallův plán nikoli především produktem počínající studené války, nýbrž jakýmsi *New Dealem* pro celý svět, který Američané ku prospěchu svému i ostatních nabídli Evropě. Marshallův plán pak změnil nejen Evropu, ale i samotnou Ameriku.⁴⁷ Většina historiků této školy překvapivě abstrahuje od kontextu studené války, kterou – podobně jako britský levicový historik Eric Hobsbawm – jakoby považovali za nepřilíš podstatný jev s omezenými důsledky pro chování států. Jejich vysvětlení navíc selhávají v uzlových bodech americké zahraniční politiky – například již zmíněný Marshallův plán vychází v jejich interpretaci jako vcelku logické pokračování předchozí americké zahraniční politiky.

V porovnání se Spojenými státy byly diskuse mezi evropskými historiky mnohem méně polarizované. Počátky studené války jsou ve valné většině prací interpretovány z traditionalistických pozic a revizionismus je zde výjimkou.⁴⁸ Omezený revizionistický útok se v Evropě zaměřil na vztahy mezi Amerikou a Evropou. Politika USA v poválečném období vychází v hodnocení revizionistů jako v lepším případě nekompetentní, v horším pak jako manipulátorská. Britský historik D. C. Watt srovnává Ameriku jako garanta poválečného uspořádání Evropy a Británii jako světového hegemonu do počátků 20. století a jeho hodnocení vyznívá pro Ameriku jednoznačně nepříznivě.⁴⁹ Američané údajně rozbili

43 Viz např. v Americe zdomácnělý norský historik G. Lundestad a jeho práce *The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1943–1947*, Oslo 1978.

44 Viz GADDIS, J. L.: *The U. S. and the Origins of the Cold War*. New York 1972; též: *Strategies of Containment*. New York 1982.

45 Viz diskusi mezi Michaelem Hoganem a J. L. Gaddisem: *The New School of American Diplomatic History: An Exchange on the Corporatist Synthesis*. In: *Diplomatic History*, roč. 10, č. 3 (1986), s. 357–371.

46 POLLARD, R.: *Economic Security and the Origins of the Cold War, 1945–1950*. New York 1985.

47 HOGAN, M.: *The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. Cambridge 1987.

48 Viz KAPLAN, L. S.: *The Cold War and European Revisionism*. In: *Diplomatic History*, roč. 11, č. 1 (1987), s. 143–156.

49 WATT, D. C.: *Succeeding John Bull: America in Britain's Place, 1900–1975*. Cambridge 1984. Obsažnou kritiku Wattovy knihy přináší stať H. C. Allena *A Special Relationship*. In: *Journal of American Studies*, roč. 19, (December 1985), s. 404–413.

fungující britské impérium a nahradili je nevykonným neokoloniálním systémem. USA také prý nikdy nepochopily nejdůležitější problémy evropské obrany. A. Milward zase ve své objemné knize o poválečné obnově západní Evropy tvrdí, že americká přítomnost v Evropě byla pro její další osud vcelku marginální. Američané prý kromě toho zveličovali sovětskou hrozbu jako prostředek nátlaku na Západoevropany. Ve svém výpadu proti tradicionalismu jde Milward tak daleko, že přirovnává americkou přítomnost v západní Evropě k působení SSSR v Evropě východní. Milward odvedl záslužnou práci, pokud jde o reinterpretaci hospodářských problémů v Evropě v první polovině roku 1947, neboť ukázal, že šlo především o finanční, a nikoli výrobní krizi. Ve své bagatelizaci Marshallova plánu jde však příliš daleko a mezinárodněpolitickým souvislostem se ve své knize téměř vůbec nevěnuje.⁵⁰ Wattovy a Milwardovy práce jsou víceméně výjimkou, a i v tematice evropsko-amerických vztahů převažují práce kritické, ale vyvážené.⁵¹ Za zmínku stojí jistě i objemné knihy z pera Waltera Lipgense, který na bohatém pramenném materiálu dokládá, že evropský integrační proces vycházel především z vlastních evropských zdrojů a tlak Ameriky v době Marshallova plánu byl vcelku okrajový. Navíc údajně americká podpora evropskému integračnímu procesu měla přímou souvislost s působením evropských federalistů v USA za války.⁵²

Až do roku 1989 byli západní historikové odkázáni na materiály západní provenience. Zhroutení železné opony do určité míry umožnilo konfrontovat alespoň některé jejich závěry a hypotézy s pramenným materiálem z východoevropských a zčásti i sovětských archivů. Kupodivu žádné velké překvapení se nekonalo a zpřístupněné dokumenty víceméně potvrdily adekvátnost vyváženého přístupu postrevizionistické školy. Především se na základě pramenného materiálu podařilo dokázat, že Stalin neměl nějaký plán světové komunistické revoluce. Americkou zahraniční politiku tedy nelze vysvětlit a její některé přehmaty jednoduše omluvit – jak to činili mnozí tradicionalisté – bojem demokracie proti světové komunistické revoluci. Stalin dokonce neměl předem promyšlenou strategii podrobení si východní Evropy a poměrně dlouho považoval pluralitní režimy ve východní Evropě za přijatelné. V prvních poválečných letech USA i SSSR tedy ve své evropské politice víceméně improvizovaly a přizpůsobovaly svou politiku krokům druhého, respektive tomu, jak tuto politiku vnímaly. To se týkalo i nejcitlivějšího bodu – osudu poválečného Německa. Jak dokázal Norman Naimark ve své objemné práci o sovětské okupační zóně, jednotlivé složky okupační správy si počínaly naprosto chaoticky a kroky považované druhou stranou za přípravu k bolševizaci Německa byly spíše důsledkem skutečnosti, že sovětské úřady nedokázaly okupovanou zemi spravovat jinak.⁵³ Stalin při vši své paranoi jednal jako realistický politik, který se vyhýbá ostřejším

50 Vzniku NATO se například vůbec nevěnuje. Viz MILWARD, A.: *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Berkeley 1984; týž: *The European Rescue of the Nation-State*. London 1992.

51 Za zmínku stojí obzvláště práce francouzského historika Pierra Mélandriho *Les Etats-Unis face à l'unification de l'Europe, 1945–1954*, Paris 1980, nebo *Une incertaine alliance: Les Etats Unis et l'Europe, 1973–1983*, Paris 1988. Solidní gaullismus lze identifikovat v knize Frédérica Bozo: *Deux stratégies pour l'Europe: De Gaulle, les Etats Unis et l'Alliance Atlantique, 1958–1969*, Paris 1996.

52 LIPGENS, W. – LOTH, W. – MILWARD, A.: *A History of European Integration, 1945–1947*. Oxford 1982; LIPGENS, W.: *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945*. München 1968.

53 NAIMARK, N.: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge 1995. Přeloženo také do němčiny.

střetům. Během berlínské blokády nepřijal návrhy některých generálů na uzavření všech přístupových cest k městu. Podobně k severokorejskému útoku proti Jižní Koreji svolil sovětský vůdce až poté, co byl ujištěn, že invaze nepovede k mezinárodnímu konfliktu.⁵⁴ Možnost vpádu do západní Evropy pak Stalin připouštěl maximálně jako preventivní krok v případě nevyhnutelného konfliktu mezi Západem a Východem.⁵⁵

Pramenně podložená literatura také definitivně rozbila revizionistický mýtus, podle něhož obezřetnější postup Spojených států po druhé světové válce mohl předejít studené válce. Jak výmluvně ukazuje americký historik českého původu Vojtěch Mastný, příčiny sovětské paranoie při interpretaci kroků druhé strany na počátku studené války byly dány především totalitním charakterem nestabilního sovětského režimu. A s tím mohla sebeopatrnější americká politika jen stěží něco udělat.⁵⁶

Tradicionalisty zdůrazňovaná ideologie nebyla v sovětských zahraničněpolitických krocích tak významná. Kupříkladu rozmístěním raket na Kubě v roce 1962 sledovala Moskva především dosažení rovnováhy moci se Spojenými státy, což mělo zlepšit její pozici při jednání s Američany o zásadnějších záležitostech, jako byla otázka Berlína. Moskvou deklarovaný důvod – podpora Castrova režimu – byl ve skutečnosti pouze druhořadý. Ideologie sloužila sovětským vůdcům jako analytický rámec, který jim ve skutečnosti znemožňoval pochopit to, co se na Západě děje. Sovětští vůdci nebyli například nikdy schopni pochopit rozdíly mezi jednotlivými americkými administrativami, natož aby jich dokázali využít.

Otevření sovětských archivů dalo sice za pravdu postrevizionistům, avšak neočekávaný konec studené války nelegitimizoval historickou vědu jako učitelku života. Služebníci múzy Klió si v předpovědi rozpadu sovětského bloku a i konce studené války nevedli o mnoho lépe než jejich teoretičtí soupeřníci. Ani jejich doporučení pro politiky nebyla příliš relevantní. Extrémně tvrdý postoj vůči sovětskému nebezpečí, jak jej doporučovali tradicionalisté a prováděli „jestřábi“, hrozil udržováním konfliktu studené války na hraně válečného střetnutí. Této politice, ztotožňované často s Ronaldem Reaganem, nelze připsat – jak to někteří činí – výhradní zásluhu na porážce komunismu. Ani *détente*, jak ji jednostranně obhajovali revizionisté a uskutečňovaly „holubice“, nepřinesla konec studené války a na Západě vedla spíše ke všeobecné kocovině. Implicitní postrevizionistická výzva k realismu byla svou stručností téměř bezobsažná. Jen málo historiků se ve svých pracích soustředilo na nejzranitelnější místo sovětského bloku – jeho vnitřní nestabilitu a nemožnost jakéhokoli vnitropolitického uvolnění a nemožnost přetrvávání komunistických režimů, a tedy i celého komunistického bloku.

S koncem studené války se perspektiva historického bádání tedy nutně proměňuje. Není už tak podstatné, kdo studenou válku začal, jako spíše to, jak a proč skončila. Historiografie by měla odpovědět na otázku, zda byla západní politika vůči SSSR účinná, či zda byla jen plýtváním materiálních zdrojů proti kolosu na hliněných nohou, a jaká

54 WEATHERSBY, K.: Korea, 1949–50: To Attack, or not to Attack? Stalin, Kim Il Sung, and the Prelude to War. In: *Cold War International History Project Bulletin*, 5 (Spring 1995), s. 1–9. Nové dokumenty ze sovětských archivů definitivně vyvrátily domněnky některých historiků, že severokorejský útok byl bez Stalinova souhlasu. CUMINGS, B.: *The Origins of the Korean War: The Roaring of the Cataract, 1947–1950*. Princeton 1995.

55 HOLLOWAY, D.: *Stalin and the Bomb*. New Haven 1994, s. 271.

56 MASTNY, V.: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. Oxford 1996.

byla skutečná povaha sovětské hrozby. Měla by rovněž spekulovat nad tím, zda existovala možnost ukončit studenou válku ku prospěchu Západu dříve než na přelomu osmdesátých a devadesátých let.

Závěry

Jak jsme se pokusili ukázat v přehledech poválečných debat v teorii mezinárodních vztahů, základním problémem oboru, ale zároveň též výhodou teoretického přístupu ke studiu mezinárodních vztahů, je jeho snaha o komplexní pojetí mezinárodní sociální reality. Základní problém působí především skutečnost, že sám zkoumaný objekt se neustále vyvíjí.

Povrchní pozorovatel debat v rámci teorie IR nejspíše zaznamená především slabiny disciplíny, její permanentní rozkolísanost, onu stálou krizi/revizi (ontologickou, metodologickou, funkční a filozofickou), tautologičnost a nezřídka též narcisistní soběstačnost oboru. Výše uvedený postřeh Quincy Wrighta ohledně neusazenosti oboru je tak dnes v mnohém relevantnější než v roce 1955.

Také historiografie mezinárodních vztahů má své hendikepy, které pramení především z přecenění či podcenění některých vlivů a jevů v mezinárodních vztazích. V tomto ohledu by mohlo seznámení s některými teoretickými přístupy napomoci k lepší klasifikaci jednotlivých faktorů a usnadnilo by konceptualizaci historikovy práce – například zavedením systémového hlediska či vícečetných rovin analýzy. Na druhou stranu teoretické mohou jen těžko existovat bez zdrojů z primárního archivního výzkumu, jak jej (za ně) vykonávají řemeslní historikové. Historie též může pomoci překonat jedno z nebezpečí čistě teoretických přístupů, jímž je atemporalita, a to především ověřováním časové podmíněnosti určitých teorií.

Teorie umožňuje organizovat myšlení o mezinárodních vztazích, definovat pojmy (z nichž navíc mnohé přecházejí do jazyka praxe) a programovat akademické studium a výuku v této oblasti. Zde nalézají autoři této studie základní smysl oboru, který spočívá především v rozvoji intelektu a kultury myšlení těch, kteří se z různých důvodů zabývají mezinárodními vztahy. Teorie kultivuje schopnost klást relevantní otázky a zároveň nabízí koncepční, analytický a heuristický rámec pro hledání odpovědí na ně. Tradiční historický přístup pak může teorii IR nabídnout pomocnou ruku v podobě pevných empirických bodů v jejím současném tápání.

Domníváme se, že pokud existuje cesta ze slepé uličky relativismu, do které se dostala část oboru, lákána hlasem postmoderních Sirén, je to návrat k empirickým a filozofickým kořenům IR. Dobrá teorie se neobejde bez kvalitního empirického základu, podobně jako se dnes již neobejde dobrá historie bez kvalitních koncepčních či teoretických východisek. V této komplementárnosti, v přijetí nutnosti multidisciplinárního a vzájemně tolerantního přístupu, identifikujeme podstatu a možnosti společného přínosu teorie a historie pro studium soudobých mezinárodních vztahů.

Racionalita dějinného jednání

Podněty Weberovy sociologie pro dějzpytné bádání¹

Jan Horský

1. Úvodem

V souvislosti s posuzováním evropských novověkých a současných dějin se jak ve filozofické, tak sociologické a dějzpytné literatuře objevují snahy tematizovat různé vývojové procesy, které mají popsat jak proměnu v založení individua, v jeho celkové psychice či hodnotové orientaci, tak proměnu sociálních, kulturních a mocenských struktur. Zatímco velké dějinněfilozofické koncepce zformulované v minulém století (za všechny uveďme Comtovu či Hegelovu) nahlížely dějiny jednoznačně jako proces vzestupu lidské kultury, přineslo naše století i četné úvahy, jež jsou již nedůvěřivé vůči takto optimisticky laděné dějinné filozofii. Jednou z teorií, na které lze právě vyřčené doložit, je teorie o neustálém nárůstu *racionality* a následně její negování, snažící se dovodit jakési znovuupadnutí do *iracionálna* během 20. století.

Na jedné straně mnozí historikové či sociologové v různé podobě zformulovali teorii o obecném, či alespoň pro euroamerickou civilizaci platném *procesu racionalizace*, jenž nabyl na intenzitě s rozbřeskem raného novověku. Přes určité náznaky sklíčeného naladění v některých koncepcích filozofie dějin na konci 19. století nalezla tato teorie i v našem století nejednoho stoupence. Proces racionalizace je jednou z ústředních myšlenek historicko-sociologického rozboru vzniku moderní západoevropské společnosti, jenž učinil Max Weber.² Ve třicátých letech našeho století podali Lucien Febvre a Norbert Elias nezávisle na sobě výklad dějin jako procesu racionalizace, tj. procesu postupného vytlačování afektuality rozumností.³ Konečně ze současných historiků uva-

1 Tento článek je výstupem projektu GAČR 404/96/1014.

2 O procesu racionalizace u M. Webera srv. např.: PARSONS, T.: *Rationalität und der Prozeß der Rationalisierung im Denken Max Webers*. In: SPRONDEL, W. M. – SEYFARTH, C. (Hrsg.): *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*. Stuttgart 1981, s. 81–92.

3 BURGJIÈRE, A.: *Der Begriff der „Mentalitäten“ bei Marc Bloch und Lucien Febvre, zwei Auffassungen, zwei Wege*. In: RAULF, U. (Hrsg.): *Mentalitäten-Geschichte*. Berlin 1989, s. 46.

žuje například Richard van Dülmen o možnosti porozumět vzniku moderny jako výsledku souhry procesu civilizování, procesu racionalizace, procesu sekularizace a procesu odkouzlení obrazu světa.⁴ Na rozdíl od někdejšího Hegelova pojetí, jež chápalo dějiny jako uskutečňování tvůrčího rozumu, či na rozdíl od osvícenecké důvěry v dějinný úspěch rozumu nepřipisují již některé novější teorie racionalizace nárůstu racionality povahu dějinného zákona (platí to mimo jiné právě o teorii Weberově).

Na druhé straně však zkušenost s totalitními režimy 20. století vedla některé autory ke skepsi, zdůrazňující naopak role *iracionálních* prvků v dějinách. Ernst Cassirer mluví v roce 1945 o zjevné převaze *mytického myšlení* nad racionálním v některých moderních politických systémech a o nápadném nesouladu mezi racionální metodou moderní vědy a porážkou racionálního myšlení v praktickém a sociálním životě v některých moderních společnostech.⁵ Vzhledem k tomu, že mýtus je – řečeno s Maxem Müllerem – logice navzdory a že je objektivací kolektivních pocitů,⁶ lze považovat v intencích Cassirerovy úvahy právě mytické myšlení za projev, popřípadě zdroj iracionality. Role takovéto „iracionality“ v dějinách našeho století může být zvažována zejména v souvislosti s relativně nemalou podporou, které se v rozhodujících chvílích dostalo nacismu, bolševismu či militantnímu nacionalismu.

V tomto článku chci na příkladě sociologie Maxe Webera jednak ukázat, jaké možnosti při studiu načrtnutých problémů poskytuje sociologické pojmosloví a teorie historikovi, jednak se zamyslet vůbec nad dějezpysnými možnostmi badatelsky uvedené otázky řešit.

2. Racionalita a iracionalita

Co to však je „racionalita“ a „iracionalita“? Určitou obtíž činí, že se tyto termíny užívají v literatuře v rozmanitých významech a někdy i s jakýmsi žurnalistickým spolehnutím se na samozřejmost jejich významu.

Jedna možnost, jež se nabízí, spočívá v pojetí *racionality* ve vztahu k duševním aktivitám člověka jako vytváření obrazu světa s důrazem na logickou soudržnost a jasnost a zřetelnost vymezení pojmů, ze kterých je tento obraz vystaven. Tak nazývá například Rudolf Otto „*racionálním* předmět, jenž je způsobilý k pojmově jasné myslitelnosti“. Racionalita souvisí s možností připisovat takovému předmětu predikáty v podobě jasných a zřetelných *pojmu*. Oproti této pojmové soustavě staví Otto *iracionální* pocit.⁷ Více k celkovému psychickému ustrojení člověka a k jeho *chování* v sociálním prostředí zaměřuje své vymezení *racionality* Lucien Febvre. Za projev rostoucí *racionality* považuje sílící pocit studu za afektovanost vlastního jednání. Čím rozvinutější jsou intelektuální operace, říká takřka shodně s teorií civilizace Norberta Eliase, tím silnější je tendence nahlížet

4 VAN DÜLMEN, R.: *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozeß*. Wien – Köln – Weimar 1993, s. 18.

5 CASSIRER, E.: *Der Mythos des Staates: Philosophische Grundlage politischen Verhaltens*. Frankfurt a. M. 1994, s. 7–8.

6 *Tamtéž*, s. 27, 63–66.

7 OTTO, R.: *Das Heilige: Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München 1991, s. 1–2.

pocity jako rušivé a nepatřičné.⁸ Rovněž toto vymezení se spokojí s pouhou polarizací: pojmovost – pocitovost.

Pojmu *racionalizace* (ve významu zčásti korespondujícím s výše uvedeným vymezením) pak užívá například Richard van Dülmen pro prosazení určité soustavy přesně definovaných pojmů ve společnosti. A tak mu projevem raně novověké racionalizace je uzavírání stavů a vznik pevné stavovské struktury, ve které každý jedinec a každý stav dostává jasně definovanou roli. Racionalizací je pro Dülmena také prosazení takového pojetí čarodějnictví, jež chce všechna kouzla a magii jednoznačně pojmut jako projev působení ďábla.⁹

To je však vymezení, jež by patrně nedošlo souhlasu u nejednoho autora, který mluví o racionalitě, popřípadě iracionalitě ve vztahu k nejnovějším dějinám. Vždyť pojmově striktní stavovské rozlišení, spojené s pojmově přesnou právní naukou o jednotlivých stavech, či prosazení pojmově propracované démonologické nauky do procesů s čarodějnicemi bude ne jeden historik či sociolog považovat právě za projev iracionality, a nikoli racionality. Tak se dostáváme k dalšímu způsobu užití termínu „racionalita“, „racionální“, v němž *racionalita* do značné míry splývá s *moderností*, jak ve smyslu sociálním, tak ekonomickém či vědeckém. Jako *iracionální* se pak označuje to, co neodpovídá modelu občanské společnosti (popřípadě v totalitních systémech 20. století nějakému jinému modelu), tedy prvky stavovské společnosti či národnostní argumenty; to, co nedosahuje optimální ekonomické rentability; to, co neodpovídá vědeckému obrazu světa. Toto vymezení nalezneme jak v běžném, někdy až žurnalistickém posudku, tak shledáme sklon k podobnému náhledu i u autorů, jako je například Ernst Troeltsch. Ten uvažuje o „*racionalismu*“ a mluví o jeho „*obecně pojmovém duchu*“, jež zakládá nárok na autonomii a obecnou platnost vědeckého myšlení. Racionalismus mu tak splývá s kriticizmem a nezávaností na určitou dogmatiku. Troeltsch nalézá „*styčné body*“ racionalismu, či jeho „*příbuznost*“, dokonce s protestantským mystickým spiritualismem. Zejména pokud spiritualismus radikálně kritizuje dogmatiku a pokud se spoléhá na všem lidem společný, vnitřní, božský základ, spočívající v jednotlivých lidských duších v podobě „v každém rozumu obsažené božské jiskry“.¹⁰ Troeltschovo pojetí tak již překračuje zmíněné ztotožnění racionality s modernitou a nabízí tak další možný pohled na *racionalitu* (*racionalismus*) jako na obecnou, *nadkulturní komunikabilitu*, jež je opřena právě o onen všem lidem společný, vnitřní základ, tj. rozum.

Ukazuje se tak, že jeden *povšechný pojem* racionality patrně nedostačuje. Je proto zapotřebí věnovat pozornost propracovanějším pojmovým soustavám, jako je například ta, kterou užívá Max Weber.

8 BURGUIÈRE, A.: Der Begriff der „Mentalitäten“ bei Marc Bloch und Lucien Febvre, s. 46.

9 VAN DÜLMEN, R.: *Gesellschaft der frühen Neuzeit*, s. 38, 101–102.

10 TROELTSCH, E.: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Tübingen 1994, s. 870–871.

3. Pojetí racionality a iracionality u Maxe Webera

V posledních několika desetiletích vzniklo zejména v německé sociologické literatuře několik významných studií, jež se zabývají problémem *racionality* a *racionalizace*, popřípadě *racionalizačního procesu* v díle Maxe Webera. V následujícím textu budu vycházet ze závěrů některých z nich.

Tato sociologická literatura vesměs usiluje o rekonstrukci základního Weberova pojmoslovného aparátu, sloužícího k popisu racionality a jevů s ní spjatých. Děje se tak zejména na základě rozboru Weberových historicko-sociologických pojednání hospodářství, náboženství, práva a moci. Pro historika je tato literatura zajímavá, avšak zároveň i do určité míry dráždivá. Cílem těchto rozborů totiž je nalezení pokud možno *co nej přesnější definice* příslušného typu racionality či jednání. Takové definice lze sice precizovat, jejich pomocí formulovat logicky koherentní teorie vývojových procesů, avšak – zvláště když usilují o popis vnitřní, prožívané situace jednajícího – v naprosté většině případů je *nelze bezprostředně a s nesporností uplatnit na pramennou základnu*. Vzniká tak nemalé napětí mezi „sociologickými“ ideálními typy a „dějzpytnou“ badatelskou prací (o něm viz níže).

O racionalitě a racionalizaci se u Webera mluví v různých vrstvách. Je zapotřebí odlišit alespoň: (a) samu racionalitu, popřípadě typy racionality; (b) racionalitu (sociálního) jednání, tj. vztah mezi typy racionality a typy jednání, popřípadě racionalizaci jednotlivých (sociálních) jednání; od té pak lze odlišit dále (c) situaci, kdy usilujeme o racionalizaci „celého pole kontinuálních jednání“ (R. Döbert); dále pak (d) racionalitu či racionalizaci mocenského systému, tj. vztah mezi typy racionality, typy (sociálního) jednání a typy panství; a konečně (e) racionalizaci ve smyslu dlouhodobého dějinného procesu. Přitom, alespoň jak soudí H. F. Spinner, právě posledně jmenovaná vrstva je ve Weberově historicko-sociologickém tázání patrně ta *nej důležitější*¹¹ a předcházející k ní někdy jen připravují cestu. Zároveň jsou z Weberova textu rekonstruována i kritéria rozpoznání racionality a určení dějinného významu určitého typu racionality (jednání).

[ad (a)], [ad (b)]:

Pozornost je věnována zejména Weberovým pojmům: *praktická, teoretická, materiální a formální racionalita*, dále *hodnotová racionalita* (respektive *hodnotově racionální jednání*¹²) a *účelová racionalita* (respektive *účelově racionální jednání*¹³) a konečně se hledá odlišnost od neracionálních jednání (tj. od *jednání tradičního*¹⁴) a *jednání afektuálního*). Weber tyto pojmy užívá jako *pomůcky k popisu* jak *jednotlivých* případů racionality, tak

11 SPINNER, H. F.: Weber gegen Weber: Der ganze Rationalismus einer „Welt von Gegensätzen“. In: WEIß, J. (Hrsg.): *Max Weber heute: Erträge und Probleme der Forschung*. Frankfurt a. M. 1989, s. 251. Spinner říká: „Nikoli 'co znamená racionalita', byla Weberova vůdčí otázka, nýbrž: jak, v důsledku 'jakého zřetězení okolností', došlo k vytvoření specifické racionality svérázného a jedinečného teoretického i praktického 'okcidentálního racionalismu'“.

12 „wertrational“

13 „zweckrational“

14 Překládám tak Weberův termín „das traditionelle Handeln“ analogicky s Janem Kellerem, jenž obdobně překládá „tradiční panství“. Srv. KELLER, J.: Ke koncepci feudalismu u Maxe Webera. In: *Acta Universitatis Carolinae, phil. et hist.* 5 (1972), *Studia historica* XXVI, s. 53–65.

jednotlivých případů sociálních jednání. Situace jimi popsatelné mohou v určité společnosti či kultuře nastávat paralelně a v libovolném pořadí za sebou (tj. podobně jako v případě Weberových pojmů „panství“ se nikterak nejedná o nějaké zákonitě za sebou následující vývojové stupně).

S. Kalberg (1981) shledává u Webera jako kritérium racionality především to, že je *kognitivním procesem*, směřujícím k *vědomému ovládnutí skutečnosti* a umožňujícím zavést do jednání *vědomou pravidelnost (Regelmäßigkeit)*.¹⁵ Dále usiluje o stanovení poměru mezi Weberovými typy racionality, typy jednání a podobou kognitivních procesů (srv. v příloze tabulka 1, 2). Praktická,¹⁶ materiální¹⁷ a formální¹⁸ racionalita má přímý vztah k (sociálnímu) jednání, na rozdíl od racionality teoretické,¹⁹ jež ovlivňuje jednání jen nepřímo.

Kalberg přitom spojuje Weberův pojem materiální racionality s hodnotově racionálním jednáním a racionalitu praktickou a formální s účelově racionálním jednáním. Na určitou nejednoznačnost ztotožnění dvojic: *formální – materiální* a *účelová – hodnotová racionalita* ve Weberově pojmosloví upozornil Jürgen Habermas (rovněž již roku 1981). Přece se však ještě blíží Kalbergově interpretaci, když soudí, že se formální racionalita vyznačuje kombinací „racionality nástrojů“ a „racionality volby“ (*instrumenteller und Wahlrationalität*), a to právě oproti materiální racionalitě, jež se vyznačuje preferováním určitého (jednání zakládajícího) hodnotového systému.²⁰ „Materiální“ jako by tak souviselo s „niterným“, „vnitřním“²¹ důvodem racionálního jednání, „praktické“ a „formální“ bylo

-
- 15 KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität: Grundsteine für die Analyse Rationalisierungs-Prozessen in der Geschichte. In: SPRONDEL, W. M. – SEYFARTH, C. (Hrsg.): *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*, s. 9–38. Vypracováno na základě analýzy dvou rozsáhlých souborů Weberových textů: *Wirtschaft und Gesellschaft* a *Gesammelten Aufsätzen zur Religionssoziologie*.
- 16 *Praktická racionalita* je jakýkoli „způsob vedení života“ (*Lebensführung*), jež posuzuje světské aktivity ve vztahu ke zcela pragmatickým zájmům jednajícího jedince (zájmy každého „einzelne Ich“), akceptuje dané skutečnosti a uvažuje účelově racionálně prostředky k dosažení cílů (Kalbergova interpretace Webera). Srv.: KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität, s. 13–19.
- 17 *Materiální racionalita* orientuje (stejně jako praktická racionalita) jednání přímo k jeho určitým vzorcům, avšak nikoli na základě účelově racionálního kalkulu, nýbrž s ohledem na *hodnotové postuláty*, tj. nikoli jednotlivé hodnoty, nýbrž *konstelace hodnot*, vyjadřuje schopnost lidí jednat *hodnotově racionálně* (Kalbergova interpretace Webera). Srv.: Tamtéž.
- 18 Na rozdíl od pojmů praktické, teoretické a materiální racionality, jež jsou podle Kalbergovy interpretace Webera uplatnitelné jako nástroje popisu situací v libovolných kulturách a civilizacích, je *formální racionalita* spojována jen se sociálními a mocenskými strukturami, jež souvisejí s *industrializací*. Formální racionalita je *účelově racionální kalkulací*, avšak nikoli ve vztahu k pragmatickým zájmům jedince, nýbrž ve vazbě na obecně platná pravidla, předpisy a zákony, tj. na univerzálně použitelná formální pravidla, jež se vztahují na všechny státní občany. Srv.: Tamtéž.
- 19 *Teoretická racionalita* je úsilím o vědomé ovládnutí skutečnosti nikoli jednáním, nýbrž pomocí vytváření stále preciznějšího a všestrannějšího pojmosloví. Srv.: Tamtéž.
- 20 HAFERMAS, J.: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Díl 1–2. Frankfurt a. M. 1981, s. 243.
- 21 Jan Škoda překládá Weberovo „rein innerlich“ jako „ryze psychicky“. Srv.: ŠKODA, J. (vyd.): *Max Weber: Autorita, etika a společnost. Pohled sociologa do dějin*. Praha 1997, s. 55. Tento překlad je možná trochu zkrslující, neboť „psychické“ jako by kladl do protikladu s „očekáváním specifických vnějších následků“. Držím se proto spíše termínů: „niterné“ – „vnější“. Tato drobná výtka nemá nikterak snižovat velmi záslužný editorský počín Jana Škody a je vyslovena s plným vědomím toho, že překládá Weberův text tak, aby byla uchována přesnost jeho formulací a zároveň naplněn

naopak vázáno jen k očekávání nějakého „vnějšího“ výsledku racionálního jednání.²² Později tuto interpretaci Webera zpochybnil především R. Döbert (viz níže).

K. Allerbeck (1982) u Webera nachází možnost jasně a zřetelně rozlišit (sociální) jednání co do způsobu jejich motivace (viz v příloze tabulka 4). Racionální jednání jsou ta, jež jsou vedena „Proto–aby–motivem“ („Um–zu–Motiv“). Ten může mít buď podobu schématu: účel–prostředek (*účelově racionální jednání*), nebo povahu vědomé závazanosti určitou hodnotou (*hodnotově racionální jednání*).²³

Na konci osmdesátých let se pokusil shrnout dosavadní diskusi o pojmu racionality a racionalizace u Maxe Webera R. Döbert.²⁴ Při vymezování *racionality (jednání)* klade Döbert důraz jednak na (1.) „založení“ jednání a jednak na (2.) *kontrolovanost* jednání jakožto kritérium jeho racionality. [Ad (1.):] V současné filozofii souvisí pojem racionality s pojmem „základu“ (*Grund*) a „založení“ (*Begründung*) jednání, soudí Döbert a snaží se doložit, že tomu tak je i u Webera.²⁵ V tomto směru se Döbert opírá o již starší rozbor, jež podnikl R. Prewo.²⁶ [Ad (2.):] Vztah jednotlivých typů jednání k racionalitě řeší Döbert pomocí pojmu „racionálního minima“, jež navrhl J. Weiß.²⁷ Weber podle něj mluví o racionalitě určitého vzorce jednání či jeho orientace tehdy, je-li toto jednání ze strany jednajícího *vědomé*, tj. komunikovatelné, reprodukovatelné, „jedním slovem *kontrolované*“. Kontrola, jako „racionální minimum“, je spojena s účelově a hodnotově racionálním jednáním a odděluje tato jednání od neracionálních, tj. od afektuálního a tradičního.²⁸ Kritériem racionality jednání je jeho *vědomá kontrolovanost* (vědomá kontrola jednotlivých komponent jednání je přehledně uvedena v Döbertem sestavené tabulce, viz příloha, tabulka 5). Döbertem zdůrazněné Weberovo hlavní kritérium racionality jednání (vědomá kontrola) je velmi blízké Kalbergově rekonstrukci Weberova pojetí (vědomé ovládnutí skutečnosti pomocí zavedení pravidelnosti jednání).

Döbert (oproti většině starších prací, ze zde jmenovaných především oproti rozboru Kalbergovu a Habermasovu) ukazuje, že Weberově práci s pojmoslovným aparátem neodpovídá identifikace účelové racionality s racionalitou formální a hodnotové s materiální, a zdůrazňuje, že *materiální racionalita* je jedním rozměrem „založení“ (*Begründung*) jednání, a není tudíž *svázána pouze s hodnotovou racionalitou*. Druhým

požadavek jisté libozvučnosti českého textu, je na nejednom místě úkol takřka nesplnitelný. Srv. též následující pozn.

- 22 Max Weber rozlišuje například, pokud jde o garanci určitého mocenského řádu, (1.) „vnitřní“ motivaci sociálního jednání (jednak afektuální, jednak náboženskou a konečně hodnotově racionální) a jeho (2.) motivaci vnější (očekávání určitých vnějších následků jednání, na kterých nejsem vnitřně emotivně či hodnotově zainteresován), tj. motivaci účelově racionální. Srv. WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tübingen 1972, s. 1–30. Nadále citováno jako: *WuG*.
- 23 ALLERBECK, K.: Zur formalen Struktur einiger Kategorien der verstehende Soziologie. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, roč. 34, (1982), s. 665–676.
- 24 DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes. In: WEIß, J. (Hrsg.): *Max Weber heute*, s. 210–249.
- 25 Tamtéž, s. 228–229; WEBER, M.: *WuG*, s. 573, („...ein System rational diskutabler ‘Gründe’...“)
- 26 PREWO, R.: *Max Webers Wissenschaftsprogramm*. Frankfurt a. M. 1979.
- 27 WEIß, J.: *Max Webers Grundlagen der Soziologie*. München 1975, s. 51 nn.
- 28 DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes, s. 230. Kontrola ještě není „založením“, avšak je jeho předpokladem.

rozměrem „založení“ jednání je *formální racionalita*. U Webera je totiž pojednávána i „materiálně účelová racionalita jednání“. Toto mínění Döbertovo úzce souvisí s jeho názorem, že ve Weberově práci s pojmy *racionalita* a *racionalizace* je nutno rozeznávat tři na sebe navazující roviny (viz níže):²⁹

[ad (c)]:

Při pojednávání problému *racionalizace* u Webera upozorňuje Döbert na potřebu rozlišit od sebe jednak případ, kdy se jedná o (účelově či hodnotově vedenou) *racionalizaci jednotlivých jednání*, a jednak případ, kdy usilujeme o to „zorganizovat celé pole kontinuitního jednání tak, aby každé jednání v každém okamžiku s jistotou dosáhlo standardní racionality“. Druhý případ otevírá problém *formální racionalizace* jak účelově (například v oblasti hospodářské), tak hodnotově (například v náboženské oblasti) racionálně vedených jednání. Jde o záležitost sociologicky i dějzpytně velmi zajímavou a důležitou, jež nastává právě ve chvílích, kdy se pro uctívání určitých hodnot (náboženských, ale například i stranickopolitických a podobně) začíná požadovat v rámci vznikající instituce *obecná*, ba až celospolečenská platnost. Řešení se hledá v určité *formalizaci* hodnotově racionálního jednání.³⁰

Tak Döbertův rozbor Weberova pojmoslovného aparátu poskytuje jiný obraz než rozbor například Habermasův či Kalbergův, pokud jde o vzájemný poměr pojmů: *materiální, formální, účelové a hodnotové racionality*. Döbert ukazuje, že ve Weberových úvahách o racionalitě a racionalizaci jednání je nutno rozlišit tři základní roviny, jejichž vymezení dá uvedeným pojmům jasnější obsah: (1.) *racionalita* (jednání) ve smyslu *vědomého uchopení, reprodukovatelnosti, komunikability*. Tato rovina vytváří předpoklady pro „založení“ jednání, avšak sama jím ještě není. (2.) V další rovině se vynořují vlastní „základy“ jednání („Proto–aby“ [Um–zu], „Neboť“ [Weil])³¹. Tím se objevuje i účelová a hodnotová racionalita a též formální a materiální (účelová) racionalita. Nad touto rovinou „založení“ jednání se rozkládá (3.) rovina *formální racionalizace*, jež usiluje o to, aby *souhrn prvků prostoru jednání* (Handlungsraum) byl reverzibilně *zorganizován* (tj. racionalizován).³²

[ad (d)]:

Lákavým tématem rozboru pojmové stavby Weberovy sociologie je vztah mezi *čtyřmi* typy jednání (afektuální, tradiční, hodnotově racionální a účelově racionální) a *třemi* typy panství (charismatické, tradiční a byrokratické). Mnozí autoři hledají spojitosti rázu: afektuální jednání – charismatické panství; tradiční jednání – tradiční panství; obě racionální jednání – byrokratické panství. K takovéto interpretaci poskytuje pádné důvody i sám Weberův text.³³

29 Tamtéž, s. 233–234.

30 Tamtéž, s. 242–243.

31 Döbert, na rozdíl od Allerbecka (srv. tabulku 4), vztahuje „Proto–aby–motiv“ jen k účelově racionálnímu jednání a „Neboť–motiv“ nespojuje s jednáním afektuálním (jak činí Allerbeck), nýbrž s hodnotově racionálním.

32 DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes, s. 246.

33 Weberovy typy panství jsou vymezeny tak, že způsob motivace poddanosti určuje tři čisté typy legitimního panství. Jeho legitimní platnost [Legitimitätsgeltung] může být totiž prvotně: (1.) racionálního charakteru: spočívá ve víře v legitimitu ustaveného, sjednaného uspořádání [Gesetze

Přesto však Döbert navrhuje jiný způsob interpretace, kterým chce překlenout určitý vnitřní rozpor ve Weberově úvaze. Jeho hlavní tezí je, že *všechna jednání v rámci legitimního panství jsou jednání hodnotově racionální*. Döbert argumentuje tím, že Weberův pojem „legitimity“ u všech typů panství obsahuje „víru“ v tuto legitimitu a předpokládá prožitek „povinnosti“, „zavázanosti“ vůči „uspořádání“, v jehož legitimitu se „věří“. To však znamená, že takto vedené jednání obsahuje *kognitivní složku* (nemůže to tudíž být prosté afektuální či tradiční jednání, srv. tabulka 5 – neodpovídalo by však Kalbergově interpretaci, srv. tabulka 2), a dále ona „zavázanost“ se vymyká čistému schématu účel–prostředek (tj. není to ani jednání účelově racionální). Zbývá tak jen *hodnotově racionální jednání*.³⁴

[ad (e)]:

Podle Weberovy teorie pro vliv jednotlivých typů racionality na vznik a průběh racionalizačního procesu, jenž zrodil moderní „západní“ racionalitu (jež má svou mravní i ekonomickou podobu, tj. moderní kapitalismus), je rozhodující, nakolik je ten který typ racionality způsobilý přivodit určitý specifický „způsob vedení života“ (*Lebensführung*), a to navíc ještě soustavný, „metodický“ způsob vedení života. Toho je schopna jen racionalita materiální (viz příloha, tabulka 3). Znamená to, že metodický způsob vedení života úzce souvisí podle Webera s vazbou jednání na hodnotové soustavy (etické, náboženské a podobně).

Kalberg shrnuje Weberovo pojetí následovně: Jednání vedené materiální racionalitou je způsobilé se prosadit vůči praktickoracionálnímu vedení života a formálně racionální orientaci na zákony zejména tehdy, pokud jsou hodnoty díky „*teoretickoracionalizačnímu procesu*“ uspořádány do *hodnotových soustav*, jež *prostupují a uspořádávají všechny* oblasti života. Vznikne tak hodnotový systém, jenž s nárokem na obecnou platnost chce orientovat jednání ve všech oblastech života „z nitra“ jednajícího.³⁵ Zdrojem ucelených hodnotových systémů může být zejména náboženská etika. Zde právě lze odkázat na známou Weberovu teorii o iniciační roli kalvinismu při vzniku moderní západoevropské racionality a moderního kapitalismu. Podnikající kalvinista je oproti svým starším předchůdcům podle Webera ve zcela jiné „*vnitřní etické situaci*“, neboť svou etiku považuje za obecně závaznou. Naproti tomu například židovský obchodník a peněžník v raně novověkém městě rozlišuje stále ještě mezi etikou závaznou uvnitř židovské komunity a etikou závaznou navenek.³⁶

[ad (c)], [ad (e)]:

Racionalizaci *sociálního pole*, jak o ní mluví Döbert, a *procesu moderní západoevropské racionalizace*, jak byl právě uveden podle výkladu Kalbergova, nesmí být rozuměno jako

Ordnung] a v oprávněnost přítomnosti (existence) osob povolanych k jeho vykonávání; (2.) tradičního charakteru: tkví ve všední (každodenní) víře v posvátnost odedávna platné tradice a v legitimitu těch, kteří jsou skrze tuto tradici povoláni k autoritě; (3.) charismatického charakteru: spočívá v nevšedním odkazu [Hingabe] k svatosti či hrdinství či příkladnosti určité osoby a v uspořádání, které tato osoba zvěstuje či tvoří. Srv. WEBER, M.: *WuG*, s. 124.

34 DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes, s. 237–240.

35 KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität, s. 23–26.

36 WEBER, M.: *WuG*, s. 369–370; diskuse s Wernerem Sombartem.

skutečnému úspěchu oné Döbertem zmiňované snahy, aby každé jednání v každém okamžiku dosáhlo s jistotou určité racionality. Úspěchu racionalizace je nutno u Webera rozumět v souvislosti s jeho pojmem „šance“. Platí-li u Webera, že „existence“ určitého sociálního vztahu ve společnosti je pouze „šanci“, že v této společnosti budou průchodná jednání, jež jsou orientovaná „smyslem“ určujícím tento vztah,³⁷ pak i úspěch racionalizace ve společnosti znamená *pouze to*, že v ní jsou průchodné vědomé snahy o vedení sociálního jednání podle určitého pravidla. Avšak *rozhodně neznamená*, že společnost (sociální pole), v níž racionální jednání probíhají, se stala *veskrze racionální*, nýbrž jen a jen to, že *tato jednání jsou v ní průchodná*. V intencích Weberovy úvahy by bylo tvrzení, že v témže čase mohou být v jedné společnosti průchodná racionální jednání i jednání iracionální (neracionální). V tomto duchu, soudím, správně interpretuje Webera H. F. Spinner.³⁸

4. Dějzpytná bádání v novověkých a současných dějinách a Weberova teorie racionality

Jednou z vůdčích otázek, která přivede Webera až ke studiu zrodu moderní západní racionality, je otázka, proč reformace v 16. století nebyla prostým „odstraněním církevního panování nad životem“, nýbrž jeho nahrazením jiným panováním, daleko větší měrou „zasahujícím do všech oblastí domácího i veřejného života“ a reglementujícím neobyčejně obtížným a vážně míněným způsobem celé vedení života (*Lebensführung*)?³⁹ Takové tázání nejen otevírá Weberovi cestu k porozumění dějinnému významu materiální, hodnotové racionality. Znamená zároveň, že Weber měl v této souvislosti na mysli proces racionalizace spíše ve smyslu proměny – s Fernandem Braudelem řečeno – určitého *longue dureé* než ve smyslu střednědobého ekonomického děje či krátkodobé, „konvenční události“.⁴⁰ Historici soudobých dějin se však zabývají do značné míry především „konvenčními událostmi“.

Zároveň je zapotřebí vzít v potaz, že u Webera nestojí racionalita pouze – ba dokonce *ne rozhodující měrou* – v protikladu k *afektualitě*, nýbrž povaha racionality a racionálního jednání ve Weberově koncepci vyniká v širších, a to spíše jiných souvislostech: (1.) Racionální jednání se od afektuálního neodlišuje svou vědomostí, nýbrž – v Döbertově interpretaci – svou *kontrolovaností*.⁴¹ (2.) V Kalbergově interpretaci Webera stojí *proti*

37 *Tamtéž*, s. 13–14.

38 SPINNER, H. F.: Weber gegen Weber, s. 253–254.

39 LICHTBLAU, K. – WEIß, J. (Hrsg.): *Max Weber: Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. 2. vyd. Weinheim 1996, s. 2–3.

40 BRAUDEL, F.: Dlouhé trvání. In: *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*. Cahiers du CefRes, č. 8 (1995), s. 143–188; ROTH, G.: Fernand Braudel und Max Weber: Ein strukturgegeschichtlicher Vergleich. In: SPRONDEL, W. M. – SEYFERTH, C. (Hrsg.): *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*, s. 69. Günter Roth upozorňuje, že Weber oproti Braudelovi neuvažuje pomocí pojmu „materiálního trvání“, přece však lze říci, že má na mysli právě takovýto proces dlouhodobého prosazování se určitého modelu jednání.

41 *Afektuální jednání* nelze u Webera popsat schématem účel–prostředek, je jednáním nepřiměřeným. Především však je z hlediska Döbertovy interpretace (navazující na Allerbecka a Gerharda) reakcí na

racionalitě (tj. vědomé pravidelnosti jednání) heterogenita „zájmů“. *Iracionalita* není plozená pouze afektem, nýbrž i různorodostí dílčích, individuálních „zájmů“, jsou-li ponechány bez vědomě uplatňovaného pravidla. (3.) V interpretaci, kterou nabízí G. Roth, stojí Weberovo vědomé, racionální jednání, směřující k zavedení určitého uspořádání, pravidelnosti (*das „Regelmäßige“*), v protikladu k síle a setrvačnosti tradice, tj. navyklého, zažitého a ve své motivaci nerefektovaného chování (*das „Gewohnte“*).⁴²

Je – domnívám se s ohledem na právě vyřčené – nutno nadále rozlišit mezi dvěma způsoby, jimiž Weberova racionalizační teorie může oslovit dějezpýt novověku a soudobých dějin.

a) Poměr tradiční společnosti a moderny (*longue durée*):

Jedna z možností, otevírajících se dějezpytci novověkých dějin v souvislosti s procesem racionalizace, je kladení si otázky po „racionalizování“ či „modernizování“ tradice. Weberův pojem *tradičního jednání*⁴³ poskytuje možnost pojednat protiklad mezi nerefektovaným a ve své orientaci nedotazovaným jednáním na jedné straně a jeho cílenou a vědomou změnou ústící ve vědomě zavedené nové uspořádání na straně druhé. Nabízí se tak příležitost pojednat „modernizaci“ jak například v oblasti demografických či ekonomických jevů, tak v oblasti politické (přerod „třetího“, a zejména „čtvrtého“, tj. selského stavu v politické subjekty⁴⁴) či náboženské (vlastní Weberovo či Troeltschovo téma⁴⁵) jako projev cíleného racionalizačního úsilí, vystopovatelného nikoli v jednotlivých událostech, nýbrž právě v rámci dějezpytného zájmu o „dlouhé trvání“.

Zároveň platí, že *tradiční jednání* právě tak jako *tradiční panství* nejsou u Webera pojmy sloužící k označení určitých (modernou již překonaných) vývojových stupňů. Jsou to nástroje popisu jak minulých situací, tak těch, jež mohou kdykoli nastat. Ve své motivaci „reflektované“ a „dotazované“ jednání může přejít v prostou zažitost a zvyklost (tj. v tradiční jednání). V tomto směru se historikovi soudobých dějin otevírá další možnost dotazování například toho typu, nakolik občanská společnost funguje jako vědomý racionální výkon a nakolik jako pouhá zažitá tradice.

b) Dějinné zvraty, pád do iracionality („konvenční události“):

Historikovi soudobých dějin v souvislosti s racionalitou jednání a s jejím pádem do iracionálního protikladu přichází patrně nejvíce na mysl „konvenční události“ typu (alespoň zdánlivě) náhlých politických a mocenských zvratů ve jménu nauky určitého

nevšední podnět, reakcí sice vědomou, avšak – právě díky nevšednosti podnětu – nekontrolovatelnou. Srv.: DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes, s. 237–238.

42 ROTH, G.: Fernand Braudel und Max Weber, s. 69; WEBER, M.: WuG, s. 187 nn.

43 Döbert vychází při vymezování Weberova pojmu *tradičního jednání* z Schützovy interpretace, spatřující jako základní rys tohoto jednání to, že „precedent“ a „cíle jednání“ (tj. prvky, ke kterým se tradiční jednání vztahuje) jsou jednajícím přijímány bez dalšího kladení otázek („*fraglos gegeben ist*“). Nejsou tak zvažovány alternativy, a tudíž ani vědomá kontrola. DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes, s. 235–236.

44 KUTNAR, F.: *Cesta selského lidu ke svobodě*. Praha 1948, s. 19.

45 ŠKODA, J. (vyd.): *Max Weber*, s. 225 nn; TROELTSCH, E.: *Z dějin evropského ducha*. Praha 1934, s. 9–63.

„Vůdce“ či „Strany“, jež v našem století zaskočily zastánce optimisticky laděných teorií o neustálém zákonitěm nárůstu racionality v dějinách a společnosti. V intencích Weberovy úvahy se nabízí možnost vidět souvislost mezi těmito náhlými zvraty a *afektuálními jednáními*. Afektuální jednání má – díky své *jednoznačné motivaci* (tabulka 4) a díky své povaze sice vědomé, avšak *nekontrolovatelné a nevladatelné reakce na každodennosti se vymykající podnět*⁴⁶ (tabulka 5) – ráz jednání *neracionálního*. Jako takové odkazuje k uznání legitimní platnosti určitého „uspořádání“, „řádu“ (*Ordnung*) jednajícími na základě „*afektivní* (zejména emocionální) víry: platí, co je novým zjevením nebo co je příkladné“. Tento způsob prožitku legitimní platnosti nastolovaného řádu pak odkazuje k *charismatickému* charakteru „*panství*“, jež spočívá v nevšedním odkazu ke svatosti, hrdinství či příkladnosti určité osoby a v uznání „uspořádání“ („řádu“), které tato osoba *zvěstuje* či *vytváří*.⁴⁷

Nutno na tomto místě upozornit, že „*charisma*“ právě tak jako „*racionalita*“ nejsou v sociologické či dějzpytné terminologii (na rozdíl od občasného užívání těchto pojmů v žurnalistickém jazyce) nikterak spjaty s kladným přitakáním či odsuzujícím odmítnutím.

Ve Weberově úvaze je i v současnosti takovýto afektem a charismatem podněcený iracionální zvrát myslitelný, neboť dějiny pro něj jsou, lze říci, pouze *potenciálně racionalizovatelné*. Racionalita a metodický způsob vedení života nejsou ani výsledkem nezvratným, ani výsledkem nějakého zákonitého procesu. Pokud do dějin není vnášena *vědomým lidským výkonem* racionalita, zůstanou *iracionální* nebo se k *iracionalitě* *navracejí*. Přece však v intencích Weberovy úvahy a v duchu jejich současných interpretací *nemusí být* faktické, byť třeba jen dočasné, úspěchy totalitních (fašistických, nacistických, bolševických či vyhraněně nacionalistických) ideologií ve 20. století *nutně chápány jako projevy regresi k iracionalitě*. V určitém smyslu, jak bude ještě řečeno, dokonce právě naopak. Lze rozvíjet v zásadě dvojí možný „weberiánský“ výklad těchto jevů:

1. Je nutné si uvědomit, že pro Webera je pojem „*panství*“ sice *prvořadým* (jak v naší literatuře ukazuje například J. Keller),⁴⁸ avšak *nikoli jediným* pojmem, jímž popisuje mocenskou situaci ve společnosti. Jestliže se na jedné straně „*panstvím*“ nazývá „šance nalézt *poslušnost* pro určitý pokyn uvnitř určitého okruhu lidí“ a jestliže se zároveň „*poslušnost*“ spojuje s *pocitem povinování*, ježž *zažívá* jednající jedinec uvnitř určitého panství, pak na druhé straně Weberovy pojmy, jako je „*moc*“ či „*právo*“, ve své definici prostě a jednoznačně počítají s *psychickým* či *fyzickým donucením* při garantování práva či mocenském prosazování vlastní vůle.⁴⁹ Bylo by pak možno říci, že výše uvedené totalitní režimy prostě využily jakési *afektuální, iracionální vlny* ke svému nástupu, aby následně svou pozici udržovaly mocenským donucováním.

2. Způsob, jakým Webera čtou a interpretují R. Döbert (všechna panství předpokládají hodnotově racionální jednání⁵⁰ ze strany ovládaných), S. Kalberg a W. Welsch, nabízí

46 „das Reagieren auf einen außeralltäglichen Reiz“ (Weber).

47 ŠKODA, J. (vyd.): *Max Weber*, s. 55; WEBER, M.: *WuG*, s. 18–30, 124 nn.

48 KELLER, J.: Ke koncepci feudalismu u Maxe Webera, s. 53 nn.

49 WEBER, M.: *WuG*, s. 18–30.

50 *Hodnotově racionální jednání* je v mezním případě *monokauzální*, je formou hodnotově založeného jednání, neboť *příkázání (Gebot)*, jež je jednáním sledováno, je *základem* pro průběh jednání. Na rozdíl

možnost načrtnout ještě jiný výklad. Evropan se na přelomu 19. a 20. století ocitl v relativně nové situaci. Jednak se hodnoty, jež nelze založit jinak než vírou, staly předmětem „empirické“ vědy.⁵¹ Jednak moderní racionalita vyústila v „hodnotový polyteismus“.⁵² Navíc – řečeno s Kalbergovým výkladem Webera, jež nekoresponduje v tomto bodě zcela s Döbertovým – v soudobé evropské společnosti již není dostatečně přítomna ta racionalita, která ji zrodila, totiž racionalita materiální vazby na soustavu především nábožensko-etických hodnot. Převaha nabyla racionalita praktická, teoretická a formální. V této situaci se podle Welsche obává Weber volání po příchodu nového „vůdce“, jež nastolí *nový hodnotový řád*.

S odvoláním na Döbertovu tezi o tihnutí všech panství k hodnotové racionalitě, s ohledem na názory sociální a kulturní antropologie,⁵³ pak lze dočasný relativní „úspěch“ totalitních režimů 20. století v Evropě považovat *nikoli za projev iracionálního jednání, nýbrž právě naopak za projev – z Weberova politického hlediska nesprávné a nešťastně vedené – snahy o nalezení nové materiální racionality v podmínkách sekularizované kultury*.⁵⁴ Z tohoto hlediska viděno nepřekvapí Kalbergovo upozornění, že Weber uvažuje jako příklad sekulární, teoreticky propracované a na všeobecnou platnost aspirující hodnotové soustavy, jež je s to být motivací materiálně racionálních jednání, marxismus.

5. Nominalismus a esencionalismus

Karl R. Popper při uvažování o metodě přírodních a společenských věd odlišuje od sebe na jedné straně *metodologický esencionalismus*, který si klade otázky typu: „Co je hmota?“, „Co je stát?“, „Co je spravedlnost?“ a který je přesvědčen, že existuje reálná podstata těchto dotazovaných entit, která odpovídá příslušnému pojmu. Na druhé straně pak *metodologický nominalismus* klade otázky typu: „Jak se tento kus hmoty chová?“, nespolehá se na nespornost podstaty a slova používá jen jako nástroje sloužící k popisu. „Nabízí se tedy tvrzení“ – soudí Popper – „že zatímco metody přírodních věd jsou od základu nominalistické, sociální vědy musí přijmout metodologický esencionalismus.“⁵⁵ S Popperovým stanoviskem v povšechné rovině lze souhlasit, zároveň je však nutno upozornit, že právě Weberova sociologie se mu do určité míry vymyká.

od afektuálního jednání je vedeno rozvahou a je kontrolovatelné, na rozdíl od účelově racionálního není pouhým uplatněním schématu účel–prostředek. Srv. DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes, s. 234.

51 KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität, s. 33; SUKALE, M. (Hrsg.): *Max Weber, Schriften zur Wissenschaftslehre*. Stuttgart 1991, s. 9–10.

52 WELSCH, W.: *Naše postmoderní moderna*. Praha 1994, s. 102–103.

53 Platí-li kulturněantropologická definice náboženství jako „existenciální vazby člověka na Základ a Smysl“ a platí-li tvrzení Emila Durkheima, že uvedená vazba (vazba k „posvátnu“) je vlastní všem kulturám. Srv. BUDIL, I. T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1992, s. 117–119; DURKHEIM, E.: Dualismus lidské přirozenosti a její společenské podmínky. In: *Antologie francouzských společenských věd*. Cahiers du CeFREs, č. 8 (1995), s. 16–34.

54 Antropologicky řečeno o nové pojednání „posvátna“.

55 POPPER, K. R.: *Bída historicismu*. Praha 1994, s. 30–31.

Jednak Weberova epistemologie kulturních věd je laděna výrazně nominalisticky. Projevuje se to nejnápadněji ve Weberově nauce o ideálních typech, tj. apriorně vymezených pojmech, které jsou pouhými pomůckami popisu. Historik či sociolog, alespoň podle prvotních Weberových noetických úvah, jako by vlastně ani s jinými pojmy než s ideálními typy pracovat nemohl.⁵⁶

Jednak lze rozlišit různé podoby *esencionalismu* společenských věd. Lze mluvit o esencionalismu Hegelově, Marxově či Durkheimově a dalších, který v té či oné podobě výslovně uznává, že společnost má svou vlastní podstatu, že podstatu mají i jednotlivé sociální vztahy a procesy. Od tohoto esencionalismu je nutno odlišovat ten, jež odmítá sice možnost poznat podstatu či zákon společenského vývoje (Weber například upozorňuje na nutnost vyvarovat se „substancionalního pojetí“ sociálního vztahu),⁵⁷ přesto však v jistém smyslu esencionalismem je.

Tento esencionalismus spočívá prostě v tom, že se – jak upozornil Georg Simmel – za „vnějšími procesy“ (chováním lidí) při pohledu na dějiny a společnost prostě zcela samozřejmě předpokládají „duševní pochody“ a že to je přímo předpoklad jak zajímavosti, tak srozumitelnosti lidského chování pro pozorovatele dějin.⁵⁸ Proto se budeme spontánně bránit tomu, aby se například racionalita či proces racionalizace chápaly ryze nominalisticky,⁵⁹ neboť ji či jej nahlížíme ihned jako určitou – řekněme – *událost v duchu*. Vedle „vnější stránky“ každé události – řečeno terminologií R. G. Collingwooda⁶⁰ – předpokládáme ihned i její „vnitřní stránku“, to znamená, že událost byla *vědomým jednáním*. A tak i ty školy, které odmítají přijmout jakousi „věčnost“, „substancionalitu“ sociálních vztahů a procesů, naplňují přece Popperův předpoklad esencionalismu společenských věd potud, pokud jsou mínění, že vnitřní stránkou činů jsou myšlenky, popřípadě že historický proces je proces myšlení.

Ve Weberově sociologii je esencionalismus, či snad lépe řečeno určitý *sklon k esencionalismu*, v právě uvedeném smyslu, přítomen v jeho důrazu na *vědomí v dějinách a společnosti*. Programem Weberovy sociologie je *porozumět* sociálním jednáním jedinců. Znamená to porozumět *vědomé orientaci* těchto jednání. Orientace jednání je sledování určitého, *subjektivně zamýšleného smyslu* jednání jednajícím. Určitý problém je však u Webera s pojmem „tradičního jednání“.⁶¹

56 WEBER, M.: Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. In: *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, roč. 19, (1904), s. 22–87.

57 Týž: *WuG*, s. 13–14.

58 SIMMEL, G.: Die Probleme der Geschichtsphilosophie: Eine erkenntnistheoretische Studie. In: Týž: *Gesamtausgabe*, Band 2, 1989, s. 303.

59 Například aby byla „racionalita“ definována pomocí demografických či ekonomických veličin ve smyslu, že by se jí nazývala rostoucí role kontroly plodnosti v manželství či rostoucí rentabilita investic.

60 BULTMANN, R.: *Dějiny a eschatologie*. Praha 1994, s. 96, 110–113.

61 Podle některých interpretací Webera se však vědomosti zčásti vymyká jednání tradiční, jež je „nemotivované“ (Allerbeck – tabulka 4), podle jiných vystupuje u Webera jako rutinní, a tudíž ve své orientaci k určitému „smyslu“ nevědomé. Döbert v diskusi se Schluchterem upozorňuje, že smysl tradičního jednání může být sice nevědomý, avšak při narušení rutiny je *uvědomitelný*. DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes, s. 216–217. „seine Sinnhaftigkeit wird nicht bewußt, wohl aber ... bewußtseinfähig“.

Weber důsledně rozlišuje (1.) jednání v *ideálně typické rovině*⁶² a (2.) jednání v *empirické rovině*.⁶³ Určité napětí a sklon k esencionalismu je ve Weberově myšlení v tom, že na jedné straně lze s odvoláním na jeho noetická pojednání⁶⁴ říci, že badatel má k dispozici vždy vlastně jen svoji ideálně typickou konstrukci průběhu určitého jednání a v něm zamýšleného smyslu; na druhé straně však Weber počítá s *vědomou* orientací jednání *zamýšlením jeho smyslu* i v empirické rovině.⁶⁵ Weber, pravda, uznává, že „reálné jednání probíhá ve velkém množství případů v mlhavé polovědomosti nebo nevědomosti jeho ‘zamýšleného smyslu‘“. A právě tak soudí, že „skutečně efektivní, tj. zcela vědomě a jasně smysluplné jednání je v realitě vždy jen mezním případem“.⁶⁶ Právě při pojednávání racionality se však ukazuje Weberův – řekněme „esencionalistický“ – důraz na přítomnost *vědomí* i v empirické rovině (ve skutečné historické situaci). Všechny případy, které jsou podle Webera popsatelné pojmem jakéhokoli z výše uvedených typů racionality, musejí splňovat obecnou podmínku. Musí se jednat o *vědomě ovládnutí* fragmentární a neucelené skutečnosti se snahou vtisknout jí určitou *pravidelnost*.⁶⁷ To ukazuje, jaké místo má ve Weberově pojetí dějin lidské vědomí. Vědomí pro Webera v žádném případě není místem, v němž by se měl víceméně nezávazně zrcadlit jakýsi objektivní běh dějin, jakýsi sám o sobě jsoucí historický proces. Dějiny jsou pro Webera naopak do značné míry *vědomým výkonem lidí*. Pokud by lidé na základě svého poznávání vědomě nevtiskovali do sociální skutečnosti určitý řád, určitou uspořádanost, tj. *racionalitu*, dějiny by *zůstaly iracionální*.

S tím souvisí Weberův předpoklad – v němž je možno vycítit účinnou obranu proti marxismu i pozitivismu – že značný dějinný význam má *hodnotová orientace lidského jednání* (motivace hodnotami etickými, estetickými a podobně), neboť je protiváhou vůči tlaku pouhých *zájmů* a prostředí.⁶⁸ V tomto smyslu by za projev určitého Weberova „esencionalismu“ bylo možné považovat i to, že jakékoli jednání vázané k legitimitě určitého panství je jednáním hodnotově racionálním (pokud bychom ovšem plně přijali Döbertovu výše uvedenou interpretaci). Právě tak jako lze u Webera vyčíst i jiný, již méně obecný předpoklad, že totiž značnou roli při vtiskování určitých pravidelností do sociální skutečnosti má *právo*, neboť lidé jsou rozumné bytosti.⁶⁹

62 Tj. tak, jak si já jako badatel pojmově konstruuji obraz určitého jednání a smyslu jím vědomě sledovaného.

63 Tj. tak, jak se někde ve společnosti *skutečně* odehrálo či odehrává, včetně jeho smyslu, jenž je jednajícím skutečně zamýšlen. K významu pojmu „empirický“ u Webera srv.: HAVELKA, M.: Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima? In: *Sociologický časopis*, roč. 28, č. 6 (1992), s. 745; HORSKÝ, J.: Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny. In: *Historická demografie*, roč. 19, (1995), s. 137.

64 Především WEBER, M.: Die „Objektivität“...

65 O této „dvojznačnosti pojmu smyslu“, jakožto ústředního prvku Weberovy definice „jednání“, srv.: SCHÖLLGEN, G.: Handlungsfreiheit und Methodenzwang: Das Dilemma der Handlungstheorie Max Webers. In: *Saeculum – Jahrbuch für Universalgeschichte*, roč. 33, (1982), s. 209–220.

66 Tamtéž, s. 212–213; WEBER, M.: *WuG*, s. 10–11. Weber dodává, že to „ale nesmí bránit tomu, aby sociologie tvořila *pojmy* pomocí klasifikace možného ‘míněného smyslu’, tedy tak, jako by jednání skutečně proběhlo vědomě orientováno smyslem“.

67 KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität, s. 11, 20.

68 Tamtéž, s. 28.

69 WEBER, M.: Analyse des Begriffs der „Regel“. In: SUKALE, M. (Hrsg.): *Max Weber, Schriften zur Wissenschaftslehre*, s. 170.

Avšak přece Döbert považuje za vhodné mluvit v souvislosti s vědomím o Weberově „*esencialistickém sklonu*“ (nikoli o esencialismu), neboť dějiny a společnost nejsou pro Webera *nikterak pouze výsledkem vědomého výkonu*. Vědomé jednání, právě tak jako například pojem „panství“, stojí, pravda, u Webera nesporně na prvním místě jeho sociologického či dějepysného zájmu, avšak Weber zároveň připisuje i značnou, ba až zakládající (například v hospodářském životě) roli stejnorodému *chování*, jež je působeno a udržováno *pouze svou zažitostí, návykem (Gewohntheit) a nereflektovaným napodobováním (unreflektierte Nachahmung)*.⁷⁰ Snaha lidí postavit proti *setrvačnosti zvyku* určitou (*racionální*) „*strukturu*“, je ovšem již opět nutně u Webera *vědomým výkonem* lidí.

Pokud má být nějaká dějinná situace (či nějaký dějinný proces) pojednána jako racionální jednání (proces racionalizace), pak se tak musí stát jak v ideálně typické (noetické) rovině, tak i v rovině empirické, v samotné dějinné skutečnosti.⁷¹ To zní sice jako samozřejmost, avšak obsahuje to v sobě nemalý metodologický problém, který není uspokojivě vyřešen ani u Webera.

6. Racionalita jako dějepysný badatelský problém (ideální typ a empirická skutečnost)

Jak již bylo řečeno, pro dějepysce je takřka nespíitelným úkolem dosáhnout *přímého, bezprostředního* a ve své formulaci *nesporně jistého* napojení sociologického pojmosloví, popisujícího racionalitu či racionalizační proces, na *pramennou základnu* a potažmo tak i na *samu studovanou skutečnost*. V případě dějepisného pojednání dlouhodobých procesů není tento problém tak velký jako při snaze pojednat konkrétní situace („konvenční události“). Badatel, který pozoruje určité *vnější chování lidí* (například demografické chování, hospodářskou činnost, úkon při pobožnosti) nebo který má k dispozici pouze *pramennou stopu* takového chování, může jen těžko jednoznačně rozhodnout, který ze čtyř typů motivace (typů jednání – viz Allerbeckovo dělení v tabulce 4) se pod sledovatelným *chováním* skrývá.

Weber si tento problém příliš nepřipouští. Na některých místech jeho výkladu jako by prostě stačilo, že ze studované kultury máme k dispozici písemné prameny, zpravující nás o jejím myšlenkovém světě.⁷² Ladí to jednak s jeho – řekněme esencialistickým – důrazem na nauku, hodnotové systémy, právo, jenž je ve Weberově myšlení stopovatelný, byť uznává, že rovněž i ideje (státní, mravní, náboženské), pokud jde o jejich sociální dosah, musíme konstruovat jako ideální typy⁷³ a že právo, při veškerém jeho významu, vždy pouze spoluurčuje dobová pravidla jednání.⁷⁴ Jednak to koresponduje s tím, že Weberovi, jak upozorňuje Spinner, jde v souvislosti s racionalizací předně o dlouhodobý proces, nikoli o popis zcela konkrétní dočasné situace.

70 WEBER, M.: *WuG*, s. 187 nn.

71 KALBERG, S.: *Max Webers Typen der Rationalität*, s. 30.

72 WEBER, M.: *WuG*, s. 188.

73 Procesy v hlavách lidí je totiž nutno nahlížet jako „psychologicky podmíněné“, a nikoli jako „podmíněné logicky“. Týž: *Die „Objektivität“*..., s. 71.

74 Týž: *Analyse des Begriffs der „Regel“*, s. 169–170.

Weber se samozřejmostí uznává, že mezi „empirickou skutečností“ a „dějzpytným faktem“, jenž je *konstruktem o ní*, je nesporný kvalitativní rozdíl, jak sám zdůrazňuje.⁷⁵ Otázkou však je, nakolik by bylo ještě v intencích Weberovy noetiky tvrzení, že historik nikdy nemá k dispozici *jev*y, na nichž by mohl platnost (či neplatnost) racionalizační teorie, popřípadě racionality určité dějinné situace, *nesporně vykazovat*. Určité mezeře mezi „*historickým jevem*“ a „*subjektivně míněným smyslem*“ věnuje Weber menší pozornost než někteří současní autoři (R. Chartier, C. Ginzburg). Weber spoléhá na možnost zjistit adekvátnost ideálně typických konstruktů posouzením jejich blízkosti ke skutečnosti, k „*historickým jevům*“.⁷⁶

Problém však je, že „*historické jevy*“ nejsou prostě jednoznačnými projevy „*zamýšlených smyslů*“ jednání, tj. například jejich racionality či iracionality. Dějzpytnou badatelskou praxi zde trápí nejen výše uvedené, ale i to, že pramenné zprávy („*stop*y“) o dobovém myšlení (o „*sociálních reprezentacích*“) jsou co do svého počtu nepatrné v relaci ke všem sociálním jednáním, která ve studované době proběhla. Historikovi tak nezbyvá než si z určitého okruhu pramenů (například mravokárné literatury, homiletiky, politických programů a podobně) činit představu o *sociálních reprezentacích* a tuto svou představu pak promítat do myslí lidí na základě jejich *chování* („*sociálních praktik*“), o němž se mu dostává pramenných stop většinou z jiných okruhů pramenů (počínaje zprávami v kronikách, denním tisku či policejních hlášeních o „*průběhu událostí*“, jež jsou „*vnější*“ popisem chování, konče například zápisy v církevních matrikách). Vztah mezi *reprezentacemi* a *praktikami*, jakožto jejich „*externím referentem*“, jak ukazuje R. Chartier s odvoláním na C. Ginzburga, je řešen vždy do určité míry *hypoteticky a spekulativně*. Obdobně i vztah mezi „*reprezentující stopou*“ a „*reprezentovanou praktikou*“. To, že jsme „*dosáhli*“ určité „*objektivnosti*“ tvrzení, říká Chartier, znamená pouze nalézt *takovou formulaci, jejíž negace nebude možná stejnou měrou, s jako lze vyslovit formulaci samu*.⁷⁷

Při posuzování dějzpytné možnosti určitou racionalitu *vůbec pramenně* zjistit a *doložit* je tudíž nutno vzít v potaz dvojí zdroj určitou měrou vždy přítomné *hypotetičnosti, spekulativnosti a deduktivity*. (1.) Weberem pojednávané napětí: ideální typ – empirická skutečnost, (2.) Chartierem či Ginzburgem pojednávané napětí: sociální reprezentace – sociální praktiky – pramenné stopy.

Pokud jde o Weberovu noetiku, jsou ideálně typické konstrukce konstrukcemi vědními, usilujícími o logickou čistotu, tudíž jsou svým způsobem případem – Weberovou terminologií řečeno – *teoretické racionality*. Z toho však vyplývá určité metodické napětí.

(a) Napětí mezi *racionalitou* ideálně typických konstrukcí sociologie či dějzpytu a možnou *iracionalitou* empirických, skutečných motivů jednání. A to jak takovou *iracionalitou*, kterou *chci* (jako badatel) jako iracionalitu pojednat, tak i tou, kterou *nepřed-*

75 „Historische Tatsache“ (dějzpytný fakt) se liší od „empirische Wirklichkeit“ (sledované skutečnosti) tím, že v sobě již vždy zahrnuje teorii. Týž: Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung. In: SUKALE, M. (Hrsg.): *Max Weber, Schriften zur Wissenschaftslehre*, s. 113.

76 WEBER, M.: *WuG*, s. 9–11.

77 CHARTIER, R.: *Die unvollendete Vergangenheit: Geschichte und die Macht der Weltauslegung*. Frankfurt a. M. 1992, s. 39–40.

pokládám, která však mohla být skutečným motivem jednání, jež *chci* ve své ideálně typické konstrukci pojednat jako jednání motivované racionálně. Weber načrtává program „rozumějící sociologie“ a sám říká, že její metoda je „racionalistická“. To však – upozorňuje – rozhodně neznamená, že by zde byl jakýsi „racionalistický předsudek sociologie“. Je to jen „metodický prostředek“, jak rozumět, a tudíž to ani není „víra ve skutečnou převahu racionality“ v životě.⁷⁸ Weber nepřipouští, že by výsledný obraz jednání (racionální nebo neracionální) byl dán badatelským úmyslem.

(b) Je zde napětí mezi požadavkem *jednoznačnosti* ideálně typických konstrukcí a požadavkem jejich *adekvátnosti* vůči empirickým jednáním a jejich empirickým smyslům (tj. smyslům tak, jak byly opravdu určitou studovanou osobou míněny). Weber připouští, že adekvátnosti může být snáze dosahováno právě v případě „racionálních (hodnotově nebo účelově racionálních) pojmů a pravidel“, určujících empirická jednání. Napětí mezi ideálním typem a skutečným jednáním by zde nemělo být tak velké jako v případě iracionálních jednání. „Avšak sociologie se [také] snaží pojednat iracionální (mystické, prorocké, pneumatické, afektuální) jevy v teoretických, a to sice vůči smyslu adekvátních⁷⁹ pojmech“.⁸⁰ Platí, že čím více jsou studovaná jednání vzdálena od námi uctívaných hodnot, tím složitěji je můžeme učinit pro sebe „srozumitelně znovuprožitelnými“.⁸¹ I tím je dáno, že – jsme-li lidmi spíše racionální kultury – je pro nás snazší dosáhnout větší adekvátnosti ideálně typických konstrukcí racionálních jednání vůči jejich empirickým průběhům než u jednání iracionálních.

Právě vyřčené, rovněž tak jako svrchu uvedená skutečnost, že *určitou* praktiku označím za *jev vyjadřující právě určitou* (v našem případě racionální) reprezentaci jediné na základě vždy do určité míry spekulativní dedukce, dává při snaze posoudit racionalitu či iracionalitu jednání větší šanci spíše dějepisci soudobých dějin než medievistovi. Lze totiž předpokládat, že pravděpodobnost, že má *konstrukce* bude adekvátní, je větší tehdy, jsem-li sledované situaci – takřikajíc – *kulturně blíže*. Zároveň však jak pro medievistu, tak pro historika soudobých dějin platí, že *jakoukoli racionalizační teorii* či teorii o *iracionálních zvratech prostě nikdy nelze dějzpytně empiricky zcela doložit* či *zcela vyvrátit*. Vždy zde zůstane určitá míra spekulativnosti, hypotetičnosti, deduktivity, chcete-li: vždy ~~tu~~ zůstane určitý prostor pro *intuitivní vhled*.

* * *

78 WEBER, M.: *WuG*, s. 3.

79 V německém originále: „in sinnadäquaten Begriffen“.

80 WEBER, M.: *WuG*, s. 9–10.

81 *Tamtéž*, s. 2; v německém originále „nacherlebend versändlich zu machen“.

Přílohy

Tabulka 1: Racionalita jako nástroj vědomého ovládnutí roztržštěné skutečnosti pomocí pravidelnosti jednání u Maxe Webera (S. Kalberg)^{*}

Typy racionality	Ráz kognitivního procesu	Vztah k jednání	Styčné body s kognit. procesem
teoretická	různé abstraktní procesy	nepřímý	hodnoty či teoretické problémy
praktická	účelově racionální kalkul	přímý	zájmy
formální	účelově racionální kalkul	přímý	pravidla, zákony, reglementy, předpisy
materiální	podřízení hodnotám	přímý	hodnoty

* Srv. KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität: Grundsteine für die Analyse Rationalisierungs-Prozessen in der Geschichte. In: SPRONDEL, W. M. – SEYFARTH, C. (Hrsg.): *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*, s. 20.

Tabulka 2: Vazba mezi „antropologickou“ situací individua a vědomou pravidelností sociálního jednání podle Maxe Webera (S. Kalberg)^{**}

Typy sociálního jednání	Kognitivní proces	Typy racionality	Vědomá pravidelnost sociálního jednání
neracionální jednání:			
tradiční	neracionální	–	ne
afektuální	neracionální	–	ne
racionální jednání:			
hodnotově racionální	podřízení hodnotám	materiální	ano
účelově racionální	účelově racionální kalkul	formální praktická	ano
–	rozmanité abstraktní a kognitivní procesy	teoretická	ano

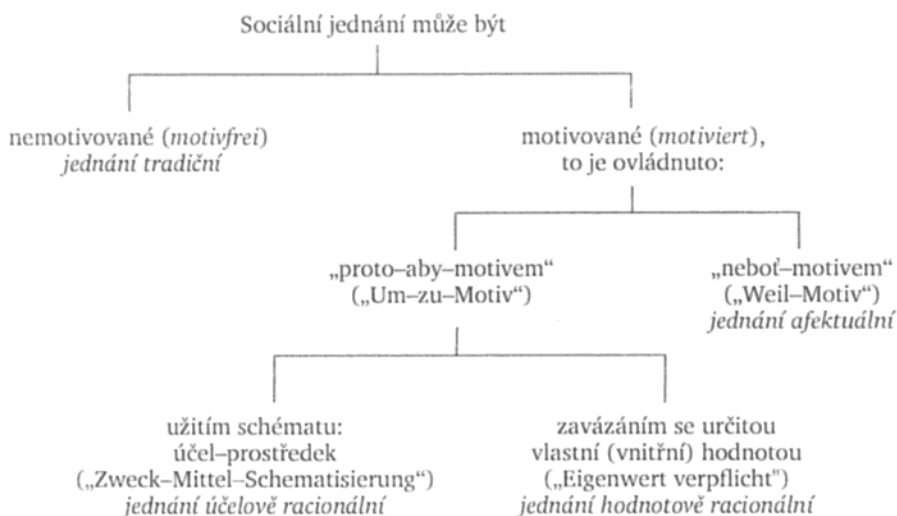
** KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität, s. 21.

Tabulka 3: Vztah mezi typy racionality a způsobem vedení život (Lebensführung) u Maxe Webera (S. Kalberg)*

Vědomé ovládnutí skutečnosti		Pravidelnosti jednání (jednání podle vědomého pravidla „Regelmäßigkeiten des Handelns“)
bez vlivu na „Lebensführung“	s vlivem na „Lebensführung“	
teoretická racionalita	praktická racionalita	nemetodická
formální racionalita	–	nemetodická
–	materiální racionalita	metodická

* KALBERG, S.: Max Webers Typen der Rationalität, s. 27.

Tabulka 4: Sociální jednání podle jejich motivace v klasifikaci Maxe Webera (K. Allerbeck)**

** ALLERBECK, K.: Zur formalen Struktur einiger Kategorien der verstehende Soziologie. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, roč. 34, (1982), s. 665–676.

Tabulka 5: Typy jednání ve vztahu k přítomnosti vědomé kontroly a zvažování jejich průběhu u Maxe Webera (R. Döbert)^{*}

I	II		III	IV		V		VI	VII
	IIa	IIb		IVa	IVb	Va	Vb		
1	-	-	+	+	-	+	-	-	-
2	+	-	-	+	-	+	-	+	(n=+)
3	-	+	+	-	+	-	+	+	(n=1)
4	+	-	-	+	-	-	-	-	-
5	-	+	-	-	+	-	+	-	-
6	+	-	-	+	-	-	-	(+)	-

Vysvětlivky:

- + = takto označený moment (komponenta) jednání probíhá v rámci příslušného typu racionality *vědomě, kontrolovaně a uváženě*.
 (+) = od této komponenty může být značně, nikoli však zcela abstrahováno
 - = opak +

Sloupce:

- I = komponenty jednání
 II = absolutní účelová racionalita
 IIa = materiálně účelová racionalita
 IIb = formálně účelová racionalita
 III = čistě hodnotová racionalita, materiální
 IV = etika zodpovědnosti
 IVa = materiálně hodnotová racionalita
 IVb = formálně účelová racionalita
 V = sdružování se (*Vergesellschaftung*) ve spolek na základě sdíleného svědomí (*Gesinnungsverein*), příklad: sekta
 Va = materiálně hodnotová racionalita
 Vb = formálně účelová racionalita
 VI = tradiční jednání
 VII = afektuální jednání

Řádky:

- 1 = etické hodnoty, přikázání
 2 = uvažování účelu 1...n
 3 = prostředkující jednání 1...n
 4 = uvážení vedlejších účinků 1...n
 5 = znalost kauzality
 6 = výsledek jednání

^{*} DÖBERT, R.: Max Webers Handlungstheorie und die Ebenen des Rationalitätskomplexes. In: WEIß, J. (Hrsg.): *Max Weber heute: Erträge und Probleme der Forschung*, s. 231, výklad k tabulce na s. 230 a nn.

Překračování hranic

*Zamyšlení nad životem a dílem českého a evropského intelektuála
Bedřicha Loewensteina¹*

František Svátek

Pojem *hranice* má mnoho výměřů: vymezuje se jím teritorium státu či národa, správní či politické jednotky, území jazyka či dialektu, kultury, vědy a jejích jednotlivých disciplín; tedy po výtce fenomény společenské, přesahující jedince – ale také identity osobnosti, meze, kde končím „já“ a začínají „druzí“, ti jiní a jinací. Hranice se mohou jevit jako nezbytný předpoklad přesnosti myšlení (vymezení tématu, stanovení referenčního rámce, vypracování předmětu a metod vědecké disciplíny jako předpoklad jejího konstituování jako vědy mezi jinými vědami atp.), mezinárodního řádu (nedotknutelnost hranic, státní suverenita atd.). Poznávání hranic mého „já“ je podstatným procesem psychologického vývoje každého jedince a je nezbytnou součástí „socializace“, stejně tak jako utváření obrazu sebe sama i druhých, sebe-vědomí a identity. Mohou však být vnímány jako „mez“, jako hranice příliš úzké, příliš „cechovní“ pro komplexní, interdisciplinární studium složitých fenoménů ve vědě a kultuře, příliš omezené a nacionálně předpojaté ve světě mezinárodních vztahů pokračujícího „evropanství“, „mondializace“ či „globalizace“. Konečně i v oblasti psychologie a sebe-vědomí osobnosti a identity se hranice může snadno stát tvrdou skořápkou necitlivého egoismu, pohodlného sebeuspokojení, umrtvením přirozené lidské potřeby zvědavosti, poznávání světů „bez hranic“ i otevírání vlastního „já“ těm druhým, veřejnosti, světu.

1 Na počest sedmdesátin Bedřicha Loewensteina (nar. 20. června 1929) vydaly Ústav pro soudobé dějiny a Historický ústav AV ČR jako společnou publikaci jubilejní spis *Bedřich Loewenstein: Překračování hranic* aneb *zprostředkovatel/Grenzüberschreitungen oder der Vermittler* (k vydání připravil Vilém Prečan. Praha–Brno 1999, 367 s.), do něhož přispělo čtrnáct zahraničních a dvanáct domácích autorů. Loewensteinův životní příběh a dílo představují významný článek české historiografie druhé poloviny dvacátého století, zároveň však podstatně překračují její hranice. Přesně a všestranně to vyložil František Svátek ve své úvaze *Překračování hranic*, kterou zde přetiskujeme a jež uzavírá uvedený jubilejní spis. Akademická rada AV ČR udělila Bedřichu Loewensteinovi k jeho sedmdesátinám Čestnou medaili Františka Palackého za zásluhy ve společenských vědách.

Mezi historiky, kteří mají velkou úctu k řemeslu, technice, přísné akribii v práci s prameny, k empirickým a kontrolovatelným postupům heuristiky, analýzy a interpretace, je povědomí hranic „jejich“ disciplíny velmi silné (a v české historiografii zvláště). „Filozofujících“ historiků (i když je to spíše nálepka než kategoriální nebo typologické vymezení, jako běžně užívané označení zde postačí) máme v českém „dějepisu“ velice, velice málo, příslovečně jako šafránu.

Bedřich Loewenstein je pro mne velký český (ale také německý, evropský) historik především proto, že hranice suverénně překračuje, a to téměř ve všech výše naznačených významech. Nalézal klíče k otevírání nových oblastí vědění právě díky odvaze nerespektovat „cechovní“ hranice, které oddělovaly historiografii (opět především českou) od filozofie, sociologie, politických věd a filozofie politiky, ale také hranice mezi Čechy a Němci, Čechy a Židy, Němci a Židy, a těmi všemi a „Evropany“, hranice mezi historií jako akademickou a téměř „soukromou“ katedrovou vědou a věcí veřejnosti (v Habermasově smyslu pojmu „veřejnost“ a se silným vědomím toho, co znamená „diagnóza doby“ jako výzva pro intelektuály, pro myslící a kritickou teorii), ale také hranice mezi vědou a ideologií, vědou a propagandou či instrumentálním vyřízením „společenské objednávky“. Dokonce i v autobiografických, vzpomínkových výpovědích je nezvykle upřímný a překvapivě sebeodhalující, jde pod kůži a za hranici „já“.

Historik dějepiscectví by ho patrně zařadil do souvislostí s tradicí německé školy „duchovních dějin“ (*Geistesgeschichte*), dějin především idejí, ale také ideologií, projektů, utopií a jejich selhání, společenských vizí. Skutečně, probíráme-li se jednotlivými položkami bibliografie jeho prací, najdeme v jeho „učednických letech“ velké vlivy četby literatury hlavně německé a zájem o otázky *svobody ducha*. Svědčí o tom samo vymezení prvního velkého badatelského záměru, když se po absolvování filozofické fakulty v Praze stal vědeckým pracovníkem Historického ústavu ČSAV a vzal na sebe závazek studovat ideové klima předbřeznového Německa, a zejména německého liberalismu první poloviny 19. století na příkladu „Mladého Německa“. Týká se to i témat z dějin Německa sjednocujícího se „krví a železem“ v druhé polovině 19. století.² Loewensteinova politická a intelektuální biografie Bismarcka, psaná v druhé polovině 60. let, neztratila cenu nejen v rovině biografické, ale především jako interpretace „velkých“ německých dějin, s pozoruhodným záběrem do dějin politických idejí a ideologií i výkladů politického rozhodování a úlohy vedoucích osobností (porovnejme generalizující pasáže této biografie s pozdějším obecným Loewensteinovým pojednáním)³.

Výsledky intenzivní a rozsáhlé četby věnované především Německu jsou uloženy v anotacích, recenzích a brzy již v článcích a pojednáních zejména v *Československém časopise historickém* či cizojazyčném sborníku *Historica* (vydával Historický ústav ČSAV) od počátku šedesátých let. Jsem přesvědčen, že za obrovskou prací recepce a promýšlení textů diskursu doby, kdy se rodila koncepce lidských práv, střetávala se různá pojetí svobody a demokracie, státu a národa, revoluce činu a revoluce ducha, nemohla být jen

2 Odkazují na Loewensteinovu bibliografii v jubilejním sborníku s výjimkou několika titulů, které by snad mohly uniknout pozornosti a které pokládám za důležité.

3 „Subjektivní činitel“ v dějinách, [část] 1-2. In: *Filosofický časopis*, č. 4-5 (1991), s. 539-548, 739-754; též německá varianta Vom Subjektiven in der Geschichte. In: *Geschichte und Psychologie*, Pfaffenweiler, Centaurus 1992, s. 59-74.

školská píle a badatelská disciplína, onen proslulý „sicflajš“, nýbrž potěšení z poznávání, silný pud intelektuální zvědavosti, kterou znali velcí renesanční myslitelé (Machiavelliho večerní setkávání s velikány minulosti). Později, u příležitosti některých uveřejněných Loewensteinových přehledů a bilancí literatury (například o fašismu, kolem let 1966–1969) se objevila tu a tam výtka, že jeho výběru literatury a jeho komentářům a glosám chybí – přes úctyhodný rozsah, či snad právě kvůli tomu – systematicčnost, „červená nit“, schéma; jsou prý proto málo přehledné a podobají se labyrintu. Píši to s vlastní vzpomínkou na článek, který jsem u Bedřicha Loewensteina vyjednal pro tehdy vycházející *Revue dějin socialismu* a který byl přetištěn v knize *Středověk dvacátého století* v roce 1969 spolu s jinými časopiseckými texty; kniha šla již v nastávajícím čase „normalizace“ do stoupy (několik exemplářů se však zachovalo). Při četbě jeho bilance nových studií o fašismu jsem měl střídavě pocity zahanbení, kolik toho neznám, pocity objevu nových oblastí, ale také, doznávám, pocit zmatku a dezorientace.

Dnes si myslím, že zdánlivá nesystematičnost, jakoby náhodnost výběru, měla svou vnitřní logiku, byla promyšlením vlastní „duchovní spirály“, která se sice živila myšlenkami také cizími, avšak vstupovala s nimi v dialog a stoupala vzhůru. Sledovat jeho reflexi vyžadovalo duševní námahu a ochotu číst spolu s ním, objevovat a nacházet v jeho „náhodných“ odkazech inspirativní zdroje. Bedřich Loewenstein, alespoň si to myslím, četl a studoval obrovská kvanta literatury nikoliv z profesionální a existenční povinnosti či z potřeb pěstovat akademickou industrii a vyrábět z děl druhých prefabrikáty pro vlastní dílo a slávu, ale z potěšení z „čistého myšlení“. Rozhodně nepatřil mezi „klíšata na těle Marxe, Freuda a Maxe Webera“, jak označil rutiny akademické filozofie a sociologie Golo Mann v soukromém dopise Loewensteinovi z 6. srpna 1973⁴ právě v souvislosti s vysokým oceněním Loewensteinova eseje *Normativní pojetí civilizace*, kterému pomohl k německému vydání pod titulem *Plädoyer für die Zivilisation* (1972) a napsal pro něj předmluvu. V jiném, předcházejícím dopise Loewensteinovi z 12. října 1971 Golo Mann napsal: „Obrovské vědění používá [esej] ne jako exhibici, nýbrž abyste načrtl dějiny duchovního procesu, jeho variace, odchylky a zvraty.“ A označuje text za „velký esej“, „*nadmíru* poučný, dobře a krásně napsaný“.⁵

Povšimněme si, vzhledem k předmětu naší úvahy o *překračování hranic*, spojení „dobře psát“ odborný text, tedy psát přesně, s pochopením pro odstíny a nuance pojmů, a „krásně psát“, tedy ovládnout umění esejistického stylu. Ovšem i Golo Mann, když uvažoval o vydání v Německu, považoval tento esej za příliš dlouhý a příliš náročný pro literární časopis. Tato výtka nesrozumitelnosti, náročnosti, „šroubování“ myšlenek do nemožnosti, kondenzování myšlenek z obsáhlých komplexů literatury na způsob lisování šťávy z vína se později opakuje u některých recenzentů a celkově v rozpačité reakci čtenářů na české překlady jeho knih vydaných v Německu. Jde ale o jiný, filozofický tvar „historie jako vědy a umění“ (S. Hughes), v Čechách ovšem nezvyklý, záměrně nevnímající a nerespektující hranice mezi esejem a vědeckým pojednáním, mezi stylem vědce a stylem esejisty – naprosto však neklesající do žurnalistiky a slovní ekvilibristiky. Bedřich Loewenstein si koncem šedesátých let vytvořil vlastní styl, který byl úzce svázán s rozšiřováním původní tematiky liberálního myšlení v Německu první poloviny 19. století o nová hlediska.

4 Dopis je otištěn v časopisu *Soudobé dějiny*, č. 6 (1994), s. 815-816.

5 *Tamtéž*, s. 814.

Součástí jeho zorného pole se stal také levý hegelianismus a radikální prostředí porýnského levicového demokratismu, ze kterého vzešel i Marx; mladý Loewenstein tím mimoděk získal určité krytí před hrubými ideologickými tlaky. Ač se nestal marxistou, Marxe studoval a rozuměl mu. Otázky, které si kladl o vztahu demokratismu (i jeho radikálních variant), liberalismu a také raného socialismu, dovolovaly, aby četl i Marxe „v kontextu“, aby se seznámil jak s liberálními proudy politického myšlení, tak se západními kritikami marxismu (tehdy například Iring Fetscher, zřetelný je vliv filozofa a historika ideologií H.-J. Liebera a jiných) i západními neomarxisty. Patrně nejsilněji ho však zaujala frankfurtská „kritická teorie“, zejména Adorno a Habermas. Pomohl sestavit výbor z jejich statí (*Dialektika osvícenství*, 1966) a sám je překládal. Díky širokému a kritickému poznání kontextu dějin idejí, jakož i dějin politických i sociálních, mohl úspěšně využívat i četby Marxe a exegetů i kritiků marxismu. Nesdílím názor až příliš „nálepkovité“ a stručné charakteristiky Josefa Hanzala v knize o českém dějepisectví (1999), který Loewensteinovým pracím z šedesátých let vytýká nadměrné podléhání marxistickým idejím. Na rozdíl od mnoha českých historiků, kteří se před vrchností často zaštiťovali citáty z Marxe, aniž by mu rozuměli, Loewenstein se dokázal s jeho dílem vyrovnávat kriticky již tehdy: nemusel se tedy od marxismu a Marxe odvracet ani v pozdním věku nebo po revoluci 1989. Jedním z jeho posledních otištěných článků je referát z konference o Masarykově *Sociální otázce*, v němž porovnává „původní“ Marxovo myšlení s Masarykovou reprodukcí a kritikou. Ideově však Loewensteinovi byla zřejmě nejbližší orientace liberální. Z německých historiků se dlouhodobě zabýval dílem současného ředitele ústředního německého časopisu *Historische Zeitschrift* Lothara Galla, historika německého liberalismu.

Zhruba od poloviny šedesátých let se Loewenstein soustředil na otázku hledání ideových a psychologických kořenů fašismu, zejména v souvislosti s celou historií evropské „občanské války“ dvacátého století. Okruhy témat – první světová válka, německé myšlení, německá ideologie a válečný zážitek – dokázal propojit (opět bez hranic) a synteticky pojmut jako prolegomena k historické, filozofické a psychologické analýze „fenoménu fašismu“. Současně se ale myšlenkově rozpínal k tématům ještě širším. Protože chápe fašismus především jako fenomén krize evropské civilizace, odpoutává se už i od německého prostředí a – přibližně ve stejné době jako Ernst Nolte, ale s jinou pramennou heuristikou a jinou metodou celoevropské komparace – klade si otázku po povaze občanské společnosti v „moderní době“, o moci a bezpráví, panství a diktatuře. Tehdy se také dostává do centra jeho pozdějšího mnohaletého snažení koncept *moderny*, zařazený a propojovaný s dalšími klíčovými koncepty do celé sítě pojmového postižení procesu přechodu světa do „moderní doby“. (Viz dvě jeho knihy vydané německy, česky vyšel jen *Projekt moderny*.) Ještě obecnější a „nekonečnější“ prostor idejí a představ se mu otevřel tématem civilizace a „občanské společnosti“.

Fašismus je však stále předmětem Loewensteinova zájmu, stává se mu jakýmsi negativním měřítkem „civilizace“, barbarským návratem do středověku, výronem iracionality proti „osvícenské“ linii racionálního vědění a koneckonců i historického optimismu. Loewenstein se před rokem 1968 zabýval mimo jiné myšlenkami „dialektiky osvícenství“ frankfurtské filozofické školy „kritické teorie“ a inspiroval se i psychoanalytickým přístupem ke studiu masových politických hnutí (stať Pudy a politika a jiné).

O rozpětí jeho tematického záběru svědčí okruh časopisů, v nichž publikoval: kromě *Československého časopisu historického* zejména *Filosofický časopis*, *Sociologický časopis*,

Plamen, Orientace, Literární noviny, Listy, Dějiny a současnost, Revue dějin socialismu. Přispíval i do významných sborníků, tak například tehdy zcela ojedinělou studií o „českém pravicovém radikalismu“ za první republiky (na příkladu Nietzscheho stoupence, novináře, politika a diplomata Lva Borského) ve sborníku *Živá i mrtvá minulost* (red. František Graus).

Sám nejvíce vzpomínám na Bedřichovu spolupráci s časopisem *Dějiny a současnost*, kde byl nejprve pravidelným autorem rubriky krátkých metodických i politologických glos, překladatelem úryvků z knih, jež podstatně rozšiřovaly běžný horizont historiků a učitelů dějepisu i studentů, kteří časopis tehdy dosti masově četli, a pak i redakčním kolegou a kritikem došlých příspěvků.

Výbor z těchto menších pojednání a statí připravil pro výše zmíněné knižní vydání s názvem *Středověk dvacátého století*, které padlo pod zášahem „normalizátorů“ (vlastním jeden z hrstky exemplářů, které se rozběhly mezi užší okruh Loewensteinových známých a přátel). Stejný osud čekal sborník, který připravil pod názvem *Fašismus a Evropa* a který byl vydán rovněž koncem roku 1969 jako vnitřní tisk Historického ústavu, s tím rozdílem, že náklad nebyl zničen, ale jen „uložen“ v ústavu a nesměl být distribuován, ani uvolněn pro pracovníky ústavu. Šlo o protokol mezinárodního semináře, který se pod tímto názvem konal v Praze 28.–29. srpna 1969 a který Loewenstein pomáhal organizovat a kde přednesl významný referát. Byla to mimořádná vědecká akce, kterou se československá věda „pět minut po dvanácté“ – po střetu demonstrantů s policií a Lidovými milicemi při prvním výročí invaze 21. srpna počala již „tvrdá normalizace“ – zapojila do komparativního německého a mezinárodního výzkumu fašismu a nacismu, který se tehdy teprve rozvíjel. Čeští referenti, a zejména Loewenstein, si získali uznání a přátelství zahraničních badatelů; navázání kolegiálních styků (byl mezi nimi i Golo Mann) Loewensteinovi usnadnilo zakotvení v pozdějším německém exilu.

Kratší studie o fašismu, německé katastrofě, antisemitismu a nacionalismu publikoval později v Německu a po roce 1990 i v Praze. Kontinuita této práce však byla přetržena a zejména nepřítomnost Bedřicha Loewensteina v Čechách od roku 1979 zavinila, že se ve zdejším ideovém diskursu po převratu 1989 neuplatnil v takové míře jako v šedesátých letech a jak by si nepochybně zasloužil.

Jednou z variant „překračování hranic“ byla vždycky Loewensteinova „angažovanost“, občanská odvaha a nasazení v duchovněných oblastech, které znal a v nichž mohl oslovovat veřejnost nejen zprostředkovaně jako akademický badatel. Patřil mezi přední „veřejné“ české intelektuály (tj. nikoli experty skryté za speciální vědou, nýbrž muže ducha, obračející se mnoha způsoby k veřejnosti), kteří pomáhali vzdorovat moci s opravdu evropským rozhledem a historicky založeným politickým vědomím a vzděláním. V sedmdesátých letech se tato sféra občanské angažovanosti rozšířila: Loewenstein spolupracoval s protikomunistickou opozicí jako „ilegální zprostředkovatel“ spojení se zahraničím, dodavatel režimu nepřijatelných a zabavovaných knih v době, kdy byl zaměstnán na západoněmeckém zastupitelství jako překladatel a dokumentarista pro zpracování tiskových přehledů. Kromě toho byl přispěvatelem a spolupracovníkem samizdatových *Historických studií* (hned v jejich prvním čísle v roce 1978 otiskl své první studie věnované fenoménu bonapartismu a občanské společnosti).

V Německu, kde získal prestižní místo profesora na *Freie Universität* v Berlíně, se se věnoval širší problematice evropské moderny, psal však i aktuální práce o Pražském jaru

a „normalizaci“, podílel se na akcích solidarity s historiky zbavenými místa a možnosti vykonávat svou profesi normálním způsobem (aktivity kolem světových kongresů historiků) a vždy přátelsky přijal každého kolegu z Československa, kterému se poštěsilo dostat se do Západního Berlína. (Mně se to podařilo až na sklonku režimu v roce 1988 s výstavou Karel IV. a Praha, kterou jsem pomáhal jako zaměstnanec Muzea hlavního města Prahy a správce sbírek stěhovat a balit; návštěva v jeho bytě byla velkým zážitkem, tím spíše, že jsem tehdy nepředpokládal, že se může ještě opakovat.)

Několik vzpomínkových statí Bedřicha Loewensteina dokumentuje toto smutné období, v němž hranice zhoustly a překračovat je bylo velice nesnadné: Útržkovité vzpomínky zprostředkovatele (ve sborníku *Dvě desetiletí před listopadem '89*), vzpomínka na Golo Manna Historie pomáhá žít: Golo Mann, 1909–1994 (s výběrem úryvků ze vzájemné korespondence z let 1966–1980). Mezi ně se řadí málo známá, ale nejotevřenější a velice osobní výpověď o životě v totalitní společnosti a problémech „přežívání“ a odporu – vzpomínka na první ženu K životu a dílu Marie Stryjové (*Křesťanská revue*, č. 8 (1997), s. 164–167). Zmiňuje se zde i o své *Trauerarbeit* po opuštění Československa a tragické smrti své ženy Marie Stryjové; bylo to svého druhu „zvládání minulosti“ vlastního života, kterou zpracoval i v nepublikovaném rukopise. Snad jej někdy uveřejní. Byl by to průhled do osobnostní struktury – opět *překročení hranice* – psychického ega podrobeného sebeanalýze historikem, který byl také autorem poučeným o sociálněpsychologických i psychoanalytických metodách.

Už před svým odchodem udivoval přednáškami pro širší veřejnost historiků v Lidové univerzitě (tehdejší „Socialistické akademii“) svým volným zacházením s myšlenkami, metodami a přístupy napříč vědeckými disciplínami, nejvíc asi vstupem historika do oblasti „hlubinné psychologie“, vztahu „pudů a politiky“. Ani ve Spolkové republice, uprostřed existenciálního a materiálního bilancování, Loewenstein nezapomínal na rozšiřování svých badatelských metod a přístupů. Obraz o tom, s jakou suverenitou přecházel „meze“ do sebe uzavřených disciplín (většinou dříve než se „interdisciplinarita“ stala módním slovem), poskytuje výbor z jeho menších statí, příznačně nazvaný *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (1997).

Shrme-li řečené: Bedřich Loewenstein dokázal spojovat velmi různorodé fakty a přístupy v kriticko-historickou a filozofickou analýzu „ducha doby“; od zkoumání historického problému uzavřeného v čase a prostoru (liberální Německo před rokem 1848) dospěl metodologicky a myšlenkově k „myšlenkovým sférám“ historikovi obvykle vzdáleným a stále více se vzdalujícím od původního „středu“ historiografie. Zvládl esejistický styl, ale psal i poznámky, glosy, recenze, otiskoval krátké překlady, upozorňoval a informoval širší než jen badatelskou veřejnost. Tato funkce historika Loewensteinova rozhledu měla na konci šedesátých let a ještě před jeho odjezdem do Spolkové republiky význam, který nelze vůbec docenit: zprostředkoval, překládal, vybíral *podstatné pro Dějiny a současnost* a pro časopisy, jako byly *Plamen*, *Orientace*, a v sedmdesátých letech pro samizdat, zvláště pro *Historické studie*.

Odchod do exilu jistě posílil jeho vlastní – a snad i jinými vnímaný – pocit „jinakosti“, možná i jistého světoobčanství a evropanství. S hranicí státu a národního etnika překročil znovu hranice už rodem ne zcela pevně ohraničené, „smíšené“ etnické a národní identity. Hranice mohou doprovázet každého jedince i do exilu jako hranice jazykové, osobní, rodové, kulturní či národní a etnické. Platí tu složitá vnitřní genealogie či „archeologie“

vnitřních identit. U Bedřicha Loewensteina se setkáváme s velice „moderním“ fenoménem: multikulturalitou, mnohostí rolí, v jakých jedinec vystupuje a jaké si do značné míry volí. Loewenstein je, domnívám se, i nadále Čech, který má dcery s Českou původem z Volyně; je také Němec, plynně hovořící kvalitní němčinou a na západoberlínské univerzitě jako německý profesor plně přijímaný a uznávaný; je také žid, nábožensky ovšem formovaný křesťanstvím v Akademické Ymce. Ze všeho nejvíc je však Evropan, který ve svém osobním vývoji předjímá – snad – osudy budoucích evropských migrujících intelektuálů.

Bedřich Loewenstein se radoval z převratu; rád a často zajížděl a zajíždí do Prahy a do Čech, aby přednášel studentům, účastnil se konferencí (většina jeho nových publikací v češtině v 90. letech jsou vedle překladů právě referáty z těchto konferencí). Znovu začal vystupovat „veřejně“ a publikuje v obnoveném časopise *ĎaS*, v *Listech*, v *Přítomnosti*, i ve velkých vědeckých revuích, jako je *Filosofický časopis*, *Sociologický časopis*, *Soudobé dějiny*, *Historický časopis*; vesměs na Loewensteinova stará témata: nacismus, fašismus, antisemitismus. Metodicky je asi nejzajímavější aplikace metod dějin pojmů na „nacistickou revoluci“, na problém revoluce obecně (u našich badatelů téměř absentuje) i v českých zemích (například zrod Československé republiky ve stati uveřejněné v *ČČH* a v brožuře *Revoluce, národ, nacionalismus*, shrnující tři takto zaměřené studie). Ve starších metodických podnětech a exkurzích do nové tematiky jsou zakotveny také studie, které věnoval ve sbornících k počtě jubilujících přátel – Jana Křena (O dějinách a smíchu: Sociálně psychologická úvaha, zvláště o vypravování vtipů v diktaturách), Viléma Prečana (Počátky víry v pokrok) a Milana Otáhalu (Evropská občanská válka 1917–1945).

V bilancích velkých Loewensteinových témat je však u mladších autorů (například u Ivana Šedivého o problematice první světové války v *ČČH* 1998 nebo Jany Svobodové v jejích studiích o antisemitismu) jeho průkopnické dílo připomenuto jen velmi fragmentárně a bez zřetele ke kontinuitě tematické, metodické i interpretační. Jako by přece jen poněkud vypadl z českého povědomí, přestože se i nadále účastní mnoha konferencí a dělí svůj čas mezi práci v Německu (konference s bohemistickou tematikou, zvláště každoroční setkání Collegia Carolina v Bad Wiessee, spolupráce s časopisem *Bohemia* a podobně) a České republice; dokonce se v posledních letech – po odchodu do důchodu a přestěhování z Berlína do klidného prostředí ve Franken – věnuje „české“ problematice více než dříve. Znovu se zabýval několikrát Masarykem a „českou otázkou“, se vzácnou objektivností a umírněností zasáhl do česko-německé a česko-sudetoněmecké debaty. Snad bude sborník k počtě Bedřicha Loewensteina, jehož vydání inicioval Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, razit cestu k lepšímu poznání a uznání skutečně pionýrského významu práce historika, který v přístupu k humanitním a společenským vědám vycházel z potřeby překračovat hranice „cechu historiků“, obnovovat schopnost badatelů i studentů vidět nové světy a známa témata „jinak“. Je to právě tato novost, jinakost, která překvapuje naši intelektuální zvědavost, která způsobuje, že „společnost“, „politika“, „ekonomika“, „kultura“, „mravy a způsob života“ se vytrhují z obvyklých a rutinních souvislostí, ožívuje se zasutý „předmět“ naší vědy, ruší se „specializace“ na co možná nejužší témata a časové periody, obnovuje se dialog se „sousedy“ – vědci jiných způsobů reflexe o člověku v dějinách.

Oslovení básníkem

Věra Škvorová

ČEP, Jan: *Samomluvy a rozhovory*. Praha, Vyšehrad 1997, 315 stran.

Kniha Jana Čepa *Samomluvy a rozhovory* vyšla jako pátý svazek sebraných spisů autora s doslovem Bedřicha Fučíka a Mojmíra Trávníčka, editorů samizdatového vydání z roku 1982. Kniha spojuje tři sbírky esejů vydaných autorem v exilu v padesátých letech; předtím zazněly na vlnách rozhlasové stanice Svobodná Evropa v pravidelné relaci, pro kterou byly autorem napsány.

Přestože od vzniku rozhlasových úvah a krátkých próz pojatých do svazku uplynulo už téměř půl století, dostávají se teprve dnes na pulty našich knihkupců. Svazek není ani zdaleka pouze kompletující součástí sebraných spisů Jana Čepa; vedle své nesporné hodnoty literární je zajímavý i pro historické okolnosti svého vzniku. Svědčí o tom, že československé vysílání Rádia Svobodná Evropa se v padesátých letech neomezovalo pouze na politické komentáře a kritiku poměrů v Československu, ale že slovy Jana Čepa promlouvalo k posluchačům, kteří potřebovali duchovní posilu, aby si dokázali udržet mravní úroveň a nedali se snadno zmanipulovat režimem. Největší hodnotu této knihy však spatřuji v trvalé platnosti autorových slov, která stále aktuálně oslovují čtenáře, zatímco železná opona a rušené kmitočty už patří minulosti.

Jan Čep se narodil 31. prosince 1902 v Myslechovicích u Litovle a zemřel 25. ledna 1974 v Paříži. Na Karlově univerzitě v Praze získal filologické vzdělání. Do literatury vstoupil ve dvacátých letech, aby vrcholu své beletristické tvorby dosáhl v třicátých letech několika povídkovými soubory a románem *Hranice stínu*. Z hlediska širšího evropského kontextu lze v Čepově osobitěm literárním díle nalézt mnohé styčné body s křesťanským existencialismem.¹ Vedle psaní beletrie se věnoval velmi úspěšně i činnosti překladatelské a poněkud na okraji jeho tehdejší tvorby zůstaly eseje, které příležitostně publikoval v různých časopisech. Po definitivním zhroucení poválečných nadějí v roce 1948 odešel do francouzského exilu. V něm rezignoval na beletristickou tvorbu a věnoval se výhradně tvorbě esejistické. K tomuto způsobu sebevyjádření ho zřejmě přivedla i potřeba

1 MED, Jaroslav: *Spisovatelé ve stínu: Studie o české literatuře*. Praha, Zvon 1995.

styku s domovem alespoň po vlnách rozhlasu Svobodná Evropa, pro jehož posluchače své eseje psal.

Významným dnem pro československou stanici Rádía Svobodná Evropa byl 1. květen 1951. Toho dne se spojily dvě redakce: newyorská, vedená Ferdinandem Peroutkou, a evropská, která se ustavila několik měsíců předtím pod vedením Pavla Tigrida. Tím byl položen základ pro celodenní vysílání na několika frekvencích.² Nedlouho poté se k průkopníkům rozhlasového spojení s domovem připojil i Jan Čep; opustil proto svůj druhý domov v Paříži a usadil se na čas v Mnichově. Spolu s Petrem Demetzem stál u zrodu kulturního vysílání Svobodné Evropy a se spisovatelem Zdeňkem Němečkem a Egonem Hostovským se na něm řadu let rozhodujícím způsobem podílel.³ Svou spolupráci s redakcí Svobodné Evropy nepřerušil ani po návratu do Paříže; byla přerušena až jeho ochrnutím v roce 1966.⁴ I když těžiště Čepova dialogu s domovem bylo v jeho pravidelných nábožensko-filozofických promluvách, nemělo by se zapomínat ani na jeho pravidelné příspěvky do pořadu *Knihy týdne*, vysílané anonymně. Byly to referáty o literárních novinkách, které si vybíral v mezinárodním knihkupectví v Paříži. Jak píše ve své vzpomínce Jaroslav Dresler, zůstal Čep i v tomto rozhlasovém řemesle v české kultuře nedostižitelný.⁵

Pořad, v kterém měl Jan Čep každý týden desetiminutovou promluvu, se původně jmenoval *Jak přežít?* a později *Úvahy časové a nadčasové*. Jistě nebylo snadné pro spisovatele zvyklého tvořit plynule přejít k přesně časově vymezeným krátkým promluvám. Při psaní také musel brát ohled na posluchače, kteří jeho předchozí relace neslyšeli, a proto byl nucen často opakovat, co už bylo řečeno. To, že Čep dosáhl právě v tomto způsobu sebevyjádření opravdového mistrovství, svědčí o jeho bohatém myšlenkovém zdroji a jeho štědrosti a ochotě se o své myšlenky dělit. Petr Den ve své exilové recenzi z roku 1960 přirovnává tuto Čepovu formu projevu k tvorbě Antonína Dvořáka: spontánnosti a rozdávačnosti Dvořákova génia prospívaly také více vázané formy symfonie a komorní hudby než volná forma hudební básně.⁶

Alexander Heidler (*Otec Křišťan*) uvítal knižní vydání první sbírky Čepových rozhlasových esejů *O lidský svět* Křesťanskou akademií v Římě v roce 1953, neboť – jak napsal – některé zapůsobily doma dojmem takřka senzačním, a bylo by škoda, kdyby jejich texty měly zapadnout v archivech redakce.⁷ Tato sbírka vyšla krátce po odvysílání tří cyklů rozhlasových úvah (od listopadu 1951 do ledna 1953) bez větších úprav textu.

Promluvy prvního cyklu *Břímě našeho času* mají velmi hutný obsah a jejich význam je pro celou sbírku klíčový. Autor se v nich přímo obrací na posluchače, aby jim dodal morální sílu v jejich nelehké situaci, kterou výstižně charakterizuje srovnáním starověkých a novověkých barbarů: zatímco starověcí barbaři se jen zmocňovali majetku a zabíjeli těla, novověcí vědecky vyzbrojení barbaři usilují o vyvrácení člověka zevnitř. Lež je vydávána za pravdu, soudy nehledají spravedlnost a obludným pokusem převrátit lidskou přiroze-

2 SMRČEK, František: 30 let čs. vysílání Svobodné Evropy. In: *České slovo*, roč. 27, č. 5 (1981), s. 5.

3 DRESLER, Jaroslav: Umřel básník země a domova. In: *Národní politika*, roč. 3, č. 3 (1974), s. 3.

4 Týž: Za českým spisovatelem Janem Čepem. In: *České slovo*, roč. 20, č. 2 (1974), s. 4.

5 Týž: 85 let od narození Jana Čepa. In: *Studie*, č. 2/3 (1988), s. 243–244.

6 DEN, Petr: O dvou posledních Čepových knížkách. In: *Nový život*, roč. 12, č. 12 (1960), s. 273.

7 HEIDLER, Alexander: Jan Čep, „O lidský svět“ (Rozhlasové úvahy). In: *Nový život*, roč. 6, č. 3 (1954), s. 49–50.

nost je člověk olupován o svůj duchovní osud. Proto je prvořadým úkolem oslovovaných nedovolit, aby se stěny jejich vnitřního světa prolomily pod tímto barbarským tlakem. Ve svých promluvách dává Jan Čep – jak výstižně napsal ve své recenzi Alexander Heidler – nesmlouvavou odpověď na poněkud banální otázku v názvu pořadu *Jak přežít?*: ne nějak to přežít, ale i tento čas opravdu *prožít* a dát mu kladnou náplň.⁸

V promluvách tohoto cyklu se Čep zaměřuje též na Marxovu filozofii, která nemůže být zbavena viny na tom, co komunisté po uchvácení moci dělají. Odpovídá na otázku, jak je možné, že Marxovy vratké myšlenkové konstrukce daly vznik velkému sociálnímu a politickému hnutí. Je to důsledek toho, že v duchovním světě moderního člověka vzniklo vakuum, v kterém se mohly rozprostřít: vytrácel se smysl pro podrobení se vyššímu duchovnímu řádu a pro posvátnost věcí a lidského života. Čepova polemika s marxistickou ideologií je založena na jeho křesťanském pohledu na svět. O ten se dělí se svými posluchači (a později i čtenáři) i v dalším cyklu promluv nazvaném *Svět lidský a nelidský*, který už nemá tak výrazně polemický charakter. Pro svá sdělení volí formu volnějších úvah, z nichž kritika komunistické společnosti jaksi logicky vyplývá, není však jejich prvořadým záměrem.

Svět nelidský podle Jana Čepa vytvářejí pokřesťanské materialistické ideologie, které nejen odmítají transcendentno a připravují tak člověka o jeho duchovní rozměr, ale zbavují člověka i pocitu posvátnosti v jeho vztahu k přirozenému světu. Není náhodné, že jedním z nejzápadnějších rysů společnosti založené na marxistické ideologii je lhostejnost k jednotlivému lidskému osudu a otrlost vůči lidskému utrpení. V jedné z těchto promluv vyslovuje Jan Čep požadavek, který je stále aktuální: ve společnosti musí dostat pevné místo svobodné a „neúžitkové“ zkoumání skutečnosti. To předpokládá existenci svobodných duchů, kteří se zastavují „před divadlem světa“ a kladou si otázku po jeho smyslu. Činnost těchto lidí je neúčinná jen zdánlivě: vyzaruje i na ty, kteří k ní nejsou nadáni, a těží z ní nevědomky i ti, kteří ji zdánlivě nepotřebují. Každá společnost, která tuto svobodnou, duchovně poznávací činnost nepřipouští, propadá nevyhnutelně degradaci a odlidšťuje se.

Nelze se nezmínit o ozvěně zinscenovaných procesů s katolickými literáty v Československu v tomto cyklu promluv. Jaroslav Dresler dosvědčuje ve své vzpomínce, že rozhodujícím exilovým zážitkem Jana Čepa byla duchovní spoluúčast na nezměrném utrpení jeho přátel doma.⁹ Komunistická moc chtěla procesy s katolickými spisovateli v roce 1952 nejen zastrážit ostatní literáty, katolickou církev a odpůrce kolektivizace venkova, ale v neposlední řadě zmást západní spisovatele a intelektuály. A právě to se jí víceméně podařilo. Přestože v té době už byly objasněny metody moskevských zinscenovaných procesů z konce třicátých let, nebyly západní kruhy ještě ochotné odmítnout komunistické procesy šmahem jako podvod, a proto nevzniklo široké mezinárodní hnutí ve prospěch vězňů.¹⁰ Jan Čep byl procesy zdrcen, vžíval se do duševních muk svých přátel přinucených pošpinit samy sebe i ty, které milovali. „Těžko si lze představit, že by zoufalství mohlo přistoupit k člověku v podobě krutější,“ napsal.¹¹

8 Tamtéž.

9 DRESLER, Jaroslav: 85 let od narození Jana Čepa.

10 Týž: Epilog k procesům s katolickými spisovateli. In: *Nový život*, roč. 35, č. 3 (1983), s. 45.

11 ČEP, Jan: *Samomluvy a rozhovory*, s. 68.

Lidské společenství – tak je nazván třetí cyklus promluv – mohou vytvořit pouze lidé hluboce prožívající svůj vlastní osud a respektující osobitý úděl druhých. Nemůže vzniknout jako součet osudů nepřijatých a hluboce neprožitých, tím méně může být vytvořeno z bytostí určených pouze k vyrábění a konzumování, které chce celosvětově sjednotit marxistická ideologie.

V promluvách z jara 1952 se také ozývá velikononoční poselství, oslovující moderního člověka v jeho existenciální úzkosti. Mimo cykly je do sbírky zařazena promluva nazvaná Velikononoční list domovu, která je určena přímo posluchačům prožívajícím největší křesťanské svátky roku v komunistické nesvobodě. Podle Alexandra Heidlera je to jeden z nejkrásnějších textů, které Čep napsal.¹²

Druhá sbírka Samomluvy a rozhovory, která dala název celému svazku vydanému v nakladatelství Vyšehrad, vyšla poprvé v edici Sklizeň svobodné tvorby ve Švédsku v roce 1959. Obsahuje autorem vybrané a pro knižní vydání upravené rozhlasové úvahy odvysíláné v předcházejících pěti až šesti letech. Zahajuje ji cyklus Já a druhý, v kterém Čep uplatnil své mimořádné jazykové mistrovství k vyjádření složité vzájemné podmíněnosti sebepoznání a vztahu k druhým lidem. Ani v něm se nevyhnul kritice vědeckých technokratů, kteří se domnívají, že společenská kázeň uložená zvnějšku může nahradit kázeň mravní. Žádný společenský řád nemůže nahradit mravní zákon, který se „vtěluje do lidské skutečnosti jednotlivým úsilím každého člověka“.¹³

V promluvách zařazených pod název Lidská paměť a dějiny přivádějí úvahy o současném stavu světa autora k pohledu do minulosti. Od dob Dantových a Tomáše Akvinského se změnila zásadně naše představa o fyzickém, astronomickém vesmíru, ale přesto zůstalo zachováno duchovní vidění lidského vesmíru. Duchovní vesmír váže každý jednotlivý lidský osud k jakémusi středu, který je mimo historický čas. V tomto cyklu zaujmou čtenáře snad nejvíce úvahy věnované času. Čas lidský, čas žitý není totožný s časem fyzickým, měřitelným. Jakmile čas pronikne do našeho vědomí, „zasnoubí se s ním jako míza s dřevem stromu, jako potrava, která se proměňuje v tělo a krev“,¹⁴ a stává se tak základní látkou našeho života. V období vysílání těchto promluv se odehrálo drama maďarského povstání a Jan Čep v této souvislosti připomíná: je jasné, že dějiny nevyvrcholí přeludem šťastné beztrždní společnosti, ale nikdo už nezabrání, aby stopa, kterou v lidských dějinách zanechá marxistický komunismus, nebyla jednou z etap křížové cesty lidského pokolení.¹⁵

Jen několik promluv obsahuje závěrečný cyklus této sbírky O paměti věcí a paměti srdce. Opakují se zde mnohé již dříve vyslovené myšlenky, tentokrát z pohledu na nevyhnutelnost smrti, která dává lidskému životu tvar, podobně jako soše dává tvar prostor, který ohraničuje její obrysy. Samota člověka v okamžiku smrti vyvolává otázku, do jaké míry se můžeme přiblížit jeden druhému a sdílet společně bolest a utrpení. Jan Čep si vzpomíná, jak v době svého dětství slyšel na pohřbech větu „Potěš vás Pán Bůh“, a obdivuje moudrost tohoto lidového projevu soustrasti, neboť – podle jeho slov – může být naše pravé a úplné setkání jednoho s druhým jenom v naší společné lásce k Bohu.

Do samostatné sbírky Malé řeči sváteční, kterou vydala poprvé Křesťanská akademie v Římě v roce 1959, zařadil Jan Čep své promluvy ke svátkům náboženským i světským.

12 HEIDLER, Alexander: Jan Čep, „O lidský svět“ (Rozhlasové úvahy).

13 ČEP, Jan: *Samomluvy a rozhovory*, s. 145.

14 *Tamtéž*, s. 194.

15 *Tamtéž*, s. 207.

Básník chtěl svým slovem přispět ke sváteční atmosféře v domovech svých posluchačů, vědom si tlaků, kterým jsou vystaveni ze strany nenávisně ateistického státu. I zde najdeme zamýšlení křesťana nad lidským údělem a nad současnou situací lidské společnosti.

Vedle tří sbírek rozhlasových esejů zařadili editoři do svazku i výběr z Čepových článků publikovaných v různých zahraničních časopisech, který rozdělili na dvě části a nazvali neutrálně *Doplňky*. *Doplňky 1* obsahují články, které navazují na první dvě sbírky rozhlasových esejů, a dvě ukázky Čepových referátů o knihách a autorech. Uvedu alespoň názvy některých z nich: *Síla bezmocných*, *O souvislosti lidské paměti*, *O vykoupení z úzkosti*. Myšlenky v nich vyjádřené jsou často ozvěnou toho, co již známe z rozhlasových úvah, ale pro toho, kdo sdílí Čepovo vidění světa a dovede ocenit způsob jeho sdělení, jsou tyto krátké prózy opravdovou hostinou. Zvláštní pozornost si zasluhuje článek *Historické poznání a filozofie dějin*, který podle Čepových slov nemá být ničím více než komentářem ke knize francouzského historika Henriho Marroua *O historickém poznání*. Zdá se mi však, že tato kniha inspirovala Čepa k vyjádření vlastních myšlenek: historie je výsledkem zkoumání, v kterém jsou zúčastněni dva činitelé, poznávající subjekt a poznávaný objekt, *já a druhý*. Historický dokument je zapečetěný poklad, který se otvírá jenom tomu, kdo dovede v sobě udělat místo přítomnosti druhého, který je právě tak autonomní osobností jako on sám. Takto pojaté historikovo poznání je jistě částečné a do velké míry relativní, ale přesto je cennější než pochybné syntézy a schémata vypracovaná marxistickými filozofy dějin za účelem politické praxe. Podle Jana Čepa studium dějin osvobozuje lidskou zkušenost z pout situace v daném čase a tím se stává do jisté míry nástrojem naší svobody. Knihu uzavírají *Doplňky 2* obsahující časopisecky publikované promluvy ke svátečním dnům.

V doslovu editoři citují Čepovy úvodní poznámky k exilovým vydáním rozhlasových esejů. V nich autor litoval, že je zatím nebudou moci číst ti, kterým byly adresovány a místo kterých se snažil myslet nahlas. Dnes se tedy knižně vydané Čepovy rozhlasové eseje dostávají v jeho vlasti ke čtenářům o generaci a více mladším. O jejich aktuálnosti svědčí i znovuzařazení pořadu *Úvahy časové a nadčasové* do programu *Rádía Svobodná Evropa*, kterým redakce vyhověla přání velkého množství svých posluchačů. Vycházela přitom nejen z toho, co se uchovalo v archivu, ale i z exilových knižních vydání. V prvních letech vysílání *Svobodné Evropy* se totiž pořady nearchivovaly; panovalo přesvědčení, že československý režim se brzy zhroutí. Teprve zásah sovětských tanků v Maďarsku v roce 1956 ukázal nereálnost tohoto předpokladu a nutnost počítat s dlouhodobým posláním. Pořady se proto začaly archivovat, většinou však pouze v písemné podobě; magnetofonové pásky se totiž používaly vícekrát a starší záznamy na nich ustupovaly mladším. Ani tento skromný archiv se však nedochoval neporušený do dnešních dnů. Utrpěl újmu při atentátu na budovu *Svobodné Evropy* v roce 1981, kdy byla zásahem těžce poškozena právě československá redakce.¹⁶ Tím záslužnější je knižní reedice Čepových rozhlasových úvah z padesátých let, které pro něj byly jediným pojištěním s domovem, a proto do nich vkládal ze sebe to nejcennější.

16 Za cenné informace o spolupráci Jana Čepa se Svobodnou Evropou a o osudu archivních památek děkuji paní Olze Kopecké, šéfredaktorce českého vysílání *Rádía Svobodná Evropa*.

K interpretaci Zorinovy pražské korespondence s Moskvou v únoru 1948

Odpověď na dopis Galiny Muraškové

Vilém Prečan

Redakční kruh *Soudobých dějin* obdržel dopis ruské historičky Galiny Muraškové, v němž se pisatelka ohrazuje proti tomu, že v čísle 2–3/1998 časopisu byla bez předběžné dohody s ní otištěna jen část jejího referátu na konferenci Československý „únor“ 1948 – předpoklady a důsledky doma i ve světě, a vyjadřuje se kriticky ke způsobu prezentace svého textu i ke komentářům Leonida Gibianského a Karla Kaplana, které jsme v časopise spolu s jejím textem otiskli.¹ Redakční kruh rád vyhověl přání kolegyně Muraškové, aby byl její dopis zveřejněn na stránkách časopisu, a zároveň mě pověřil, abych se k dopisu vyjádřil. Nejprve ovšem dopis Galiny Muraškové.

Vážení členové redakčního kruhu!

Když jsem dostala č. 2–3 časopisu *Soudobé dějiny* za rok 1998, velmi mne udivilo, že můj příspěvek na konferenci „Československý únor 1948 – předpoklady a důsledky doma i ve světě“ byl otištěn formou výňatků. Jejich výběr ani forma se mnou nebyly konzultovány. Redakce mne také neinformovala o tom, že otištěné úryvky jsou míněny jako materiál k diskusi.

Domnívám se, že takováto transformace autorského textu by měla být autorem schválena (alespoň se to tak dělá v odborných publikacích).

Během konference *nebyla* ve vystoupeních účastníků, včetně mého kolegy, staršího vědeckého pracovníka L. J. Gibianského, vyslovena žádná hodnocení a připomínky týkající se výkladu nových dokumentů (navzdory tvrzení v úvodu – s. 314). Nemohla jsem na ně tudíž reagovat. Bylo by proto jistě korektnější seznámit mne s komentáři K. Kaplana a L. J. Gibianského, které si časopis objednal po skončení konference, abych k nim mohla

1 Jde o diskusní materiál Zorinova pražská mise v únoru 1948: Nad novými dokumenty, mnou sestavený soubor tří textů (Galiny Muraškové, Leonida Gibianského a Karla Kaplana), uvedený mou poznámkou, nadepsanou Tajemství se sedmi pečeti? *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 312–320.

zaujmout stanovisko. Takto jsem nucena učinit to tímto dopisem, a prosím, aby byl otištěn v plném znění.

Pečlivě jsem se seznámila s tím, jak vážení kolegové hodnotí mnou nalezené dokumenty týkající se pobytu V. A. Zorina v krizových dnech v Praze. Nabyla jsem dojmu, že jak L. J. Gibianskij, tak K. Kaplan se svými komentáři snaží převést diskusi do roviny obecných úvah o tom, že nové dokumenty přes svou závažnost nedávají odpověď na otázku, „zda se vedení SSSR domnívalo, že je zcela nemožné uchýlit se k využití sovětské vojenské síly, aby se dosáhlo řešení, které považovalo za žádoucí v československé krizi“; [otázky] motivů konkrétního, momentálního rozhodnutí Moskvy [zůstávají] stále ještě nevyjasněné“ (s. 318). Při takovém přístupu k analýze konkrétních dokumentů mohou vážení oponenti pominout problém, zda Moskva měla zapotřebí použít armádu a nějakou formou „dělat ramena“, aby zajistila, že se komunisté v Československu chopí plně moci, anebo zda v zemi *existovaly vnitřní předpoklady* k nastolení komunistické diktatury.

Zorinovy šifrované telegramy do Moskvy a Molotovovy odpovědi citované v mém referátu na konferenci ukazují, že sovětské politické vedení při řešení krize v Československu *sázelo* na „vnitřní faktor“.

Je zcela zřejmé, že tento závěr, vyplývající z obsahu nových dokumentů, se dostal do rozporu s výkladem Zorinovy mise v Praze, který našel v české historiografii během uplynulých deseti let širokou odezvu a který vychází z interpretace vzpomínek A. Čepičky ze 60. let. Nutno přitom konstatovat, že ani K. Kaplan, který poprvé Čepičkovu verzi publikoval, ani další badatelé neprovedli žádnou kritickou analýzu tohoto svědectví jakožto historického pramene. Zřejmě autorům opírajícím se o Čepičkovy vzpomínky politicky imponovala verze o Stalinově příkazu přivezeném Zorinem Gottwaldovi, aby uchopil moc ve státě a požádal Moskvu o vojenskou pomoc. Tato verze podporovala jejich politickou koncepci cizorodosti komunistického režimu v české společnosti a jeho naroubování zvenčí. Bohužel to tak docela nebylo.

Myslím, že nyní, když se archivy zpřístupňují, i když pomalu a ne tak, jak bychom si my historici přáli, je pro badatele velmi důležité zabývat se kritickou analýzou používaných pramenů, nezávisle na politickém zaměření toho či onoho dokumentu. Jedině srovnáváním různých materiálů a korigováním svých dřívějších hodnocení v souladu s rozšiřující se pramennou základnou, bez politizování a konjunkturalismu ve výběru dokumentů se můžeme přiblížit k historické pravdě.

Konečně poslední poznámka. Na s. 316, v poznámce 11 došlo v ruské citaci úryvku ze Zorinovy informace do Moskvy 20. února 1948 k chybě. V originále zní věta takto: „Ja otvetil, čto po mojemu mneniju, eti vyskazyvanija lišeny kakich-libo serjoznych osnovanij i rassčityany na zapugivanie ich. *Gotval'd v to že vremena vyskazalsja* v tom smysle, čto bylo by chorošo (dlja vozdejstvija na Beneša i všech pravych), jesli by nekotoryje sovětskije časti v Germanii i Avstrij načali nekotoryje peredviženija u granic Čechoslovakii.“ Podtržená slova byla vynechána, což změnilo celý smysl dokumentu.

Zbývá mně jen doufat, že jde pouze o technické nedopatření.

V úctě

vedoucí vědeckého Centra dějin stalinismu
ve východní Evropě při Ústavu slavistiky
G. P. Murašková, doktorka historických věd

14. března 1999

Kritické komentáře obsažené v dopise se pohybují ve dvojí rovině a jsou určeny různým adresátům. Vyslovím se nejprve k výtkám na adresu *Soudobých dějin*. Autorka se cítí dotčena tím, že z jejího referátu na konferenci v únoru 1998 byly zveřejněny pouze výňatky a že „jejich výběr ani forma“ s ní nebyly konzultovány. Vytýká redakčnímu kruhu či vydavatelům časopisu nedostatek korektnosti a profesionality, protože ji neinformovali o záměru publikovat pouze část jejího referátu a nevyžádali si její výslovný souhlas.

Co se vlastně stalo? Omlouvám se, že budu čtenáře zatěžovat podrobnostmi z redakční kuchyně, je to však pro pochopení souvislostí nezbytné. Podstatnou část uvedeného dvojčísla *Soudobých dějin* jsme se rozhodli věnovat výsledkům zmíněné konference z února 1998. Kromě obsáhlé přehledné zprávy o jejím průběhu jsme vybrali soubor příspěvků, které přinášely nové pohledy či nové materiály k některému z aspektů dané problematiky (první hledisko) a které – zároveň – byly k dispozici v takovém stadiu zpracování, že je bylo možné bez další práce s autory připravit k brzkému otištění v časopise (druhé podstatné hledisko). Při takovémto čtení plného, v písemné podobě odevzdaného znění referátu Galiny Muraškové bylo zřejmé, že velká část textu referátu se překrývá s jejím článkem, který byl v *Soudobých dějinách* publikován těsně před konferencí,² a že proto stěží přichází v úvahu pro řešení výběr.

Oproti jejím dvěma do té doby publikovaným textům na dané téma byla v konferenčním referátu Muraškové opravdu nová jen pasáž o rozhovoru sovětského *chargé d'affaires* Bodrova s Klementem Gottwaldem 17. února 1948 a o Zorinově telegrafické korespondenci s Moskvou za jeho pobytu v Praze v únoru 1948. A ke všemu ještě – zcela neočekávaně – přinesl časopis *Novaja i novejšaja istorija* (NNI) v polovině roku 1998 (č. 3/1998) článek Galiny Muraškové, a to s tímž názvem, jaký měl její konferenční referát; článek byl víceméně syntézou všech jejích dosavadních textů na dané téma, jež byla uvedena informací o dosavadní literatuře k „únoru“.³ Z referátu předneseného na konferenci v Praze nezbyvalo už nic, co by nebylo zveřejněno jinak a jinde a co by mohly *Soudobé dějiny* přinést jako původní, dosud nepublikovaný autorčin text.

Za této situace by bylo zcela korektní, kdyby časopis ve zprávě o konferenci uvedl, co nového přinesl referát naší autorky, a pak už jen odkázal na článek publikovaný v NNI. Ve snaze dostat do povědomí širší čtenářské obce v českém překladu ne sice dosud nepublikované, ale bezpochyby nové a mimořádně důležité informace, česky dosud nezveřejněné, našel redakční kruh – jak se domníval – vhodný způsob, jak tak učinit a neporušit zásady, podle nichž se řídí při zařazování textů do časopisu: bylo to aranžmá onoho diskusního triptychu uvedeného mou glosou.

Při publikování pasáže z referátu se postupovalo, soudím, zcela profesionálně. V úvodu textu bylo vysvětleno, proč se publikuje pouze část referátu, byla věnována odpovídající péče překladu a poznámkovému aparátu, citáty přeložené z ruských pramenů do češtiny byly v poznámkách uvedeny v původním jazyce, což je víc než běžný standard.⁴ Z argu-

2 *Tamtéž*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 468–478.

3 V článku však chyběla zmínka o textu autorky na únorové téma publikovaném ve sborníku *Fevral' 1948: Moskva i Praga*, o českém překladu onoho textu zveřejněném v *Soudobých dějinách* a o tom, že o Zorinově korespondenci Praha–Moskva autorka referovala na konferenci v Praze.

4 Došlo přitom k jedné tiskové chybě, když v poznámce 11 na straně 316 vypadl v obsáhlém citátu ruského znění Zorinovy depeše při sazbě jeden řádek textu. V českém překladu byl text otištěn přesně podle předlohy, což je dostatečný důkaz o tom, že to byla chyba nechtěná. Oprava byla uveřejněna v č. 4 (1998), s. 470.

mentace a analýzy bylo ponecháno vše do posledního detailu (autorka v tomto směru ostatně nenašla nic, co by časopisu mohla vytknout), jasně a srozumitelně byla vysvětlena geneze textu s odkazy na jeho publikované filiace.

Jedna z autorčinych námitek uvádí v pochybnost správnost tvrzení, že by na konferenci bylo její sdělení jakkoli komentováno. To, že se na konferenci debatovalo o možných interpretacích Zorinovy korespondence, jsem si nevymyslel. Pravda, nebylo to přímo v panelu, kde paní Murašková přednesla svůj referát; tam ostatně nebylo dost času, panel končil v časové tísní skoro v jedenáct hodin večer. Debatoval jsem o věci dlouze s Leonidem Gibianským na závěrečném večeru konference v budově Senátu a právě tehdy jsem ho požádal, aby své argumenty formuloval písemně.⁵

Tolik ke genezi dané kauzy. Autorka má ovšem zajisté pravdu v tom, když *Soudobým dějinám* vytýká, že nebyla informována o tom, v jaké podobě bude její referát otištěn, a že nebyl vyžádán její výslovný souhlas. Bylo to nedopatření, nepřijemné opomenutí, za něž se omlouvám. Nejsem už s to s ročním odstupem rekonstruovat okolnosti tohoto opomenutí; chtěl bych pouze zdůraznit, co je snad zřejmé z výše uvedeného, že nešlo o úmysl kohokoli poškodit, ani autorku, ani čtenáře. Jako vydavatel časopisu beru ovšem vinu na sebe; celý diskusní soubor, pravda, posuzoval a schvaloval redakční kruh, jako je tomu u každého textu, aniž se ovšem zabýval technickou stránkou věci, autorčiny souhlasem.⁶

Musím však upřímně přiznat, že jedna pasáž v dopise Galiny Muraškové mě svádí k pokušení být té nehodě rád a onoho trapného nedopatření nelitovat. „Bylo by proto jistě korektnější seznámit mne s komentáři K. Kaplana a L. J. Gibianského, které si časopis objednal po skončení konference, abych k nim mohla zaujmout stanovisko,“ píše autorka; představuji si, jak bychom si možná ještě dodnes interně vyměňovali komentáře, než by vůbec kdy byly zveřejněny. Jako kdyby nebyly právě stránky časopisu nejhodnější tribunou pro věcnou diskusi, vedenou před očima odborné veřejnosti a s možností do ní zasáhnout.

* * *

Dostávám se k vážnější, protože věcné části výtek obsažených v dopise Galiny Muraškové. Škoda, že v té části dopisu, která se netýká technicko-procedurálních otázek publikování jejího referátu, nýbrž věcných problémů minulosti, tj. historie Zorinovy mise a interpretace kusých pramenů, které o ní máme k dispozici, je pisatelka tak vágní a neurčitá. Je obtížné se dohadovat, koho myslí, když píše o politizování a konjunkturalismu při výběru dokumentů. A kdo jsou ti autoři, jimž podle ní „politicky imponovala verze o Stalinově příkazu přivezeném Zorinem“, protože „podporovala jejich politickou koncepci cizorodosti komunistického režimu v české společnosti a jeho naroubování zvenčí“?⁷

5 Poslal mi je pak ještě koncem února 1998 faxem z Berlína, kde se účastnil jiné konference. Netušil jsem tehdy ještě, že se pro ně najde použití. Karel Kaplan byl požádán o svůj komentář později, až bylo zřejmé, v jaké podobě bude možno publikovat referát, respektive část referátu Galiny Muraškové.

6 Nechci svou vinu nikterak zlehčovat. Autorce však dávám na uvážení, že ani ona nepostupovala korektně vůči Ústavu pro soudobé dějiny jako organizátoru konference. O tom, že má v úmyslu publikovat v ruském odborném časopise právě tu novou část svého výkladu, obsaženou v referátě na konferenci, a to ještě před tím, než budou s to učinit tak organizátoři konference, jsme se dověděli až *post festum*.

7 Není také zřejmé, zda má Murašková na mysli současnou českou historiografii, anebo někdejší „revizionistické“ úvahy z poloviny šedesátých let, které se vracely ke koncepci „specifické cesty

A k tomu ta poslední věta, kterou nelze v této souvislosti pominout! Autorce „zbývá jen doufat“, že zkomolené místo v přetištěné verzi je technické nedopatření, tedy nikoli – domyšleno do konce – úmysl zase cosi konjunkturálně dezinterpretovat. Takové podezření je absurdní; nebylo přece nic snazšího než text nepublikovat, kdyby se nám „nehodil do krámu“; a kdybychom chtěli podvádět, byli bychom to udělali především v české verzi, ve vlastním textu, nikoli jen v azbukou psané poznámce pod čarou.

Odtud vzniká celý řetěz dalších otázek. Máme co činit jen s pocity autorky, již se snad dotklo, že její archivní objev nebyl dostatečně doceněn a že závažnost dokumentů, o něž jde, je zpochybňována otázkami „vážených oponentů“? Nebo jde o víc? Myslí si snad Galina Murašková, že se čeští historici ve spolku s Leonidem Gibianským pokoušejí zastrít skutečnost, že KSČ se podařilo vytvořit „vnitřní předpoklady k nastolení komunistické diktatury“? Nechci-li příliš překročit daný rámec svého komentáře, nemohu zacházet do podrobností a obsáhle citovat; proto jen bez odkazů konstatuji, že všichni nezávislí čeští autoři zabývající se touto problematikou od počátku sedmdesátých let (v samizdatu i v exilu) a pak už ve svobodných poměrech po celá devadesátá léta všichni bez rozdílu soustřeďovali a soustřeďují své úsilí především na zkoumání vnitřních vývojových faktorů, které usnadňovaly sovětizaci Československa (odkazují například ke konferenci v Opočnu v roce 1993 s jejím ohlasem na stránkách *Soudobých dějin*); čeští historici za vydatné pomoci svých zahraničních kolegů ze všech světových stran zkoumají, proč Československo tak snadno „sklouzlo“ do sovětského tábora a proč mělo jiný osud než například Finsko. A neváhají v této souvislosti hovořit o „sebesatelizaci“ Československa.

A jsou to naopak právě ruští historici – Marjinová, Narinskij, Murašková, Gibianskij, Adibekov a další –, kdo neúnavně zkoumají sovětskou politiku a sovětské metody ovládnutí a manipulace komunistických stran v „lidovědemokratických zemích“ a podřizování jejich postupu sovětským zájmům. Také jejich zásluhou se ozřejmilo, že tyto komunistické strany měly dvojí charakter – „každá z nich byla jak významným domácím činitelem, tak současně nástrojem (ne-li médiem) k přenášení hledisek, přání a požadavků zvnějška, tj. sovětské strany“.⁸ O tom ostatně podala mnoho dokladů právě Galina Murašková v článku, který v roce 1997 publikovaly *Soudobé dějiny*.

* * *

Galina Murašková pléduje pro kritickou analýzu používaných pramenů. Dobývá se ovšem do otevřených dveří. Materiály otiskované v diskusní rubrice *Soudobých dějin* č. 4/1998 nebyly přece nic jiného než prezentace nových dokumentů a pokus kriticky posoudit, co se z těchto dokumentů dovídáme a co nikoli, za jakých okolností byly napsány, domýšlet se na první pohled ne zcela zřejmých, či dokonce skrytých souvislostí, ptát se, jaké otázky nadále zůstávají nezodpovězeny. (O to totiž jde, jinak hrozí nebezpečí, že se ocitneme na slepé koleji podléhání jakési novomódní fetišizaci jednotlivých dokumentů.)

k socialismu“ (viz například KAPLAN, K. – REIMAN, M.: Naše revoluce a myšlenky o socialismu. In: *Plamen*, č. 12 (1965), s. 110–118). Mezitím ovšem právě Kaplan přesvědčivě vyložil a dokázal, že „socialismus“ v pojetí KSČ se nikterak nelišil od sovětského pojetí a že KSČ neměla jinou koncepci „socialismu“, než jak ji její vůdcové poznali z praxe v Sovětském svazu.

⁸ Citováno z resumé fóra O předpokladech sovětizace východní Evropy, které shrnovalo výsledky konference Vnitřní faktory, které usnadnily sovětizaci států střední a východní Evropy v letech 1944–1948 (11.–13. září 1993, Opočno), *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 483–539, zde 484.

Co tedy víme o Zorinově misi z nejnověji uveřejněných fragmentů šifrované rádiové korespondence mezi ním a Moskvou? Pokusím se to stručně zrekapitulovat:

1. Zorin sdělil do Moskvy, že se 19. února sešel s ministrem Majerem a jednal s ním o dodávkách sovětského obilí, a s ministrem Masarykem, jemuž dal na srozuměnou, že Sověti zaujímají odmítavý postoj k pokusům o rozkol ve vládě.

2. V rozhovoru s Gottwaldem téhož dne vyřídil doporučení Moskvy: být tvrdší, neustupovat „pravičákům“ a neváhat.

3. Po rozhovoru s Gottwaldem a Slánským 20. února Zorin a) referoval do Moskvy, že Gottwalda a Slánského znovu upozornil, že musí být připraveni na rozhodné akce a na nezbytnost porušení některých formálních ustanovení ústavy a zákonů; b) uvedl, že se Gottwald přimlouval za to, aby sovětské jednotky v Německu a v Rakousku provedly přesuny u československých hranic na zastrašení Beneše a „pravičáků“, a že ho Gottwald požádal, aby o tom referoval do Moskvy; c) Zorin doporučil Moskvě poslat Gottwaldovi „po stranické linii“ pokyny, aby postupoval rozhodněji a nebyl v zajetí parlamentních iluzí; a konečně d) doporučil, aby moskevský rozhlas a tisk (v první řadě *Pravda*) zveřejnily sovětské hodnocení událostí a tím podpořily přátele a odhalily „pravicovou propagandu“. Odůvodnil své přání tím, že z pochopitelných důvodů nemůže on veřejně prohlašovat, jaký je sovětský postoj.

4. Zorin dostal 22. února dva telegramy podepsané Molotovem. V prvním byl informován o tom, že *Pravda* zveřejní ještě téhož dne hodnocení událostí v Československu. Dále mu Molotov sdělil, že návrhy na pohyby vojsk v Německu a Rakousku a na zaslání pokynů Gottwaldovi z Moskvy jsou nevhodné. V druhém telegramu Molotov Zorinovi psal, že nemá navštívit Beneše jednotlivě ani s přáteli Sovětského svazu, dokud k tomu nedostane z Moskvy pokyn.

Všechny otázky a komentáře, které Leonid Gibianskij a Karel Kaplan formulovali k těmto kusým informacím o Zorinově postupu, o jeho doporučeních vedení KSČ na jedné straně a do Moskvy na straně druhé, jakož i o stanoviscích Moskvy sdělených Zorinovi, byly voleny velmi přesně a se znalostí věci; velmi přesně a se znalostí věci poukázali po mém soudu oba na limity informační hodnoty daných fragmentárních pramenů a pojmenovali problémy, které nadále čekají na vyjasnění.⁹

Opravdu nevíme nic o tom, jaká byla – existovala-li vůbec – alternativa sovětského postupu v případě možného nezdaru československých komunistů, kdyby hrozila „ztráta“ Československa. V době, kdy Moskva sdělovala, že přemisťování sovětských vojsk v Německu a Rakousku je nevhodné, tedy 22. února, už bylo jasné, že KSČ je s to zvládnout situaci – uchopit moc – vlastními silami. Na to správně poukázal Gibianskij, který – rovněž velmi případně – upozornil, že možnost sovětského zásahu zůstávala reálnou hrozbou a také politicko-psychologickou zbraní v rukou československých komunistů. Jejich protivníci přece nevěděli, jaké rozhodnutí bylo učiněno v Moskvě. Účinek této hrozby jako nátlakového prostředku byl bezpochyby umocněn tím, doložil Gibianskij, jaké stanovisko k událostem v Československu zaujala moskevská *Pravda*.

Karel Kaplan se sice vyhnul vyjádření k dřívějšímu svému tvrzení podepřenému svědectvím Alexeje Čepičky, což možná – nikoli neprávem – Murašková očekávala, takže to nyní

⁹ O tom, že jde jen o „velmi omezený okruh pramenů“, nepochybuje ostatně ani Galina Murašková, jak vyplývá explicitně z jejího vlastního hodnocení stavu věci, které publikovala v článku v *NIN* a jež jsme citovali v *SD* č. 2-3 (1998), pozn. 6 (s. 313 n.).

nepřímo reklamuje. Jeho komentář je však stejně přesným a uváženým příspěvkem k analýze Zorinových depeší, jako jsou poznámky Gibianského, jehož vývody Kaplan v některých směrech rozšířil nebo jinak akcentoval, v zásadě ovšem potvrdil. (Třebaže je neznal v době, kdy psal svůj komentář.) Nelze než souhlasit s jeho závěrem, že Zorinovým úkolem bylo zajistit, aby vedení KSČ, především Gottwald, postupovali tvrdě, rozhodně, jinými slovy, aby provedli převrat do konce. Upozornil-li Kaplan, že v sovětské struktuře moci neexistovala pouze jediná složka, znamená to po mém soudu mimo jiné také to, že nemáme k dispozici žádné prameny o činnosti sovětské zpravodajské služby v Československu a že také v tomto ohledu jsou naše vědomosti o sovětské politice a praxi zásahů v Československu kusé.

K tomu, co uvedli oba glosátoři textu Galiny Muraškové, je opravdu málo co dodat. Snad jen tolik, že se vnučuje jako legitimní otázka, proč měl Gottwald zájem na zjevném sovětském vojenském nátlaku. Možná si myslel – bylo to 20. února – že takové zastrašení protivníka zvýší šance KSČ na úspěch. Lze však zcela vyloučit, ptám se, že nestál o to, aby měl jakési alibi pro svůj tvrdý postoj vůči dosavadním partnerům v koalici a prezidentu Benešovi, a aby mohl představit „domácí“ aranžmá jako menší zlo než eventuální sovětský zásah?

Za druhé bje do očí moskevská zdrženlivost, jež se zračila v telegramu z 22. února; byla v souladu s úzkostlivou snahou Moskvy nedat v únoru 1948 nejmenší přímý důkaz o sovětském zasahování do vnitřních záležitostí Československa a neposkytnout záminku k protestu ze strany Západu.¹⁰ Tato zdrženlivost a opatrnost se Moskvě bohatě vyplatila: spolupodepsala se totiž na legendě o vítězství československého pracujícího lidu v únoru 1948. Zarputilost, s jakou se před historiky ještě dnes chrání tajemství *dossier* o Zorinově misi v Praze – až na několik málo dílčích depeší – se zdá svědčit o tom, že snaha utajit pravdu o sovětské imperiální politice přetrvávala i sám Sovětský svaz.¹¹

A tak by bylo možné jen opakovat to, o čem jsem se zmínil ve své úvodní glose Tajemství se sedmi pečeti?, že nám chybí k dokonalému obrazu vědomosti o spojení a stycích obou stranických centrál – KSČ a VKS(b); nebo jak to zdůraznil Jiří Kocián v závěru svého referátu o řečené mezinárodní konferenci, „stále ještě chybějí dokumenty, na jejichž základě by bylo možné popsat a analyzovat všechny mechanismy sovětského vměšování do československých vnitřních poměrů“ (podtrženo mnou, V.Pn.).

O tom, že by bylo možné analyzovat sovětský proces rozhodování o Československu na nejvyšší úrovni, nemůže být ještě řeč. Proto také na spekulativní otázku – pro současníky ovšem stále relevantní –, za jakých okolností by se Stalin, tak opatrný, jak se to projevilo ve finském případě, byl ochoten vzdát Československa, nelze dát odpověď podloženou prameny, jež by nesly pečeť Stalinova rozhodnutí. Možná se ukáže, že má pravdu Zbyněk Zeman a že československý uran byl položkou, pro kterou bylo Československo pro SSSR

10 To konstatovali britští diplomaté už ve své době, jak to vyplývá z telegrafické korespondence britského velvyslance v Praze a ministerstva zahraničí v Londýně mezi 19. a 28. únorem 1948, jakkoli jim bylo jasné, že „Rusové jednájí prostřednictvím českých komunistů“. (Public Record Office, London, FO 371, 71283–85.)

11 Český historik nedostane v archivu ani ty čtyři depeše, které směla studovat a z nichž citovala Galina Murašková. Přesvědčil jsem se o tom za své návštěvy v moskevském archivu zahraniční politiky v dubnu 1999. Na žádost o materiál se signaturami, jež uvádí Murašková, se mi dostalo informace, že daný fond není badatelům k dispozici.

hodnotou nezbytnou od samého počátku realizace sovětského atomového programu,¹² a to natolik – dodávám –, že by neváhal zaharašit zbraněmi. Možná má ovšem pravdu Leonid Gibianskij, který nadhodil, bylo to na závěrečném zasedání konference o únoru 1948, že z analogií Stalinova postupu ve srovnatelných případech lze eventuálně usoudit, že v případě dostatečného odporu proti sovětizaci se Československo mohlo stát ve Stalinových očích příslovečnými kyselými hrozny.

Možná opravdu mohlo, avšak k tomu chyběly na československé straně takřka všechny předpoklady. Pomineme-li komunistickou stranu jako rozhodující faktor prosazení sovětského zájmu, ani politika reprezentantů české demokratické politiky nedávala šanci na uhájení československé nezávislosti vůči sovětské imperiální politice. Jak známo, varoval ministr Hubert Ripka po návratu z hospodářských jednání v Moskvě v prosinci 1947 v důvěrném kruhu svých spolupracovníků v ministerstvu zahraničního obchodu před čímkoli protisovětským.¹³ A Prokop Drtina i na posledním zasedání ještě původního, „neочиštěného“ Ústředního výkonného výboru národněsocialistické strany obhajoval odmítnutí Marshallova plánu jako správné z hlediska společné odpovědnosti „za osud národa“ a prohlásil – 24. února 1948: „Nejdůležitější záruka bezpečnosti a nejpevnější jistota spočívá v úzké spolupráci s SSSR.“¹⁴

Nepřipomínám tyto okolnosti poprvé, a vůbec už ne proto, abych Galině Muraškově dokázal, že čeští historici nepodléhají ani konjunkturálním interpretacím dokumentů, ani iluzím o tom, za jakých okolností se Československo stalo satelitem Sovětského svazu. Co se toho posledního týká, je stále ještě o čem diskutovat. Za sebe i za redakční kruh vyjadřuji naději, že debata neskončí dnešním příspěvkem a že se do ní zapojí nejen ti, které Galina Murašková přímo nebo nepřímo oslovila.

12 ZEMAN, Zbyněk: Československý uran a únor 1948. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 257–265.

13 „Záznam o schůzce u pana ministra po jeho návratu z Moskvy 15.XII.1947“, který mi svěřil ze svého osobního archivu nedlouho před svou smrtí někdejší blízký spolupracovník H. Ripky Vilém Brzorád.

14 Citováno z fotokopie Zápisu o schůzi ÚVV dne 24.II.1948, pořízené v 60. letech v archivu Čs. strany socialistické.

Anotace

CUHRA, Jaroslav: *Církevní politika KSČ a státu v letech 1969–1972*. Praha, ÚSD AV ČR 1999, 108 s.

Církevní politika československého státu v období let 1969–1972 se vyznačovala úsilím o likvidaci náboženské svobody, kterou nečekaně přineslo Pražské jaro. Chtělo-li Dubčekovo vedení KSČ získat autoritu ve společnosti, nemohlo přehlédnout věřící občany. Podle uvedených statistických údajů za rok 1967 až překvapivě vysoký počet osob užíval církevních služeb (křty, sňatky, pohřby). Činnost všech sedmnácti tehdy povolených církví a náboženských společností byla podřízena kontrole státního aparátu, jehož hlavou byl Sekretariát pro věci církevní při ministerstvu kultury a informací a výkonnými složkami pak krajští a okresní církevní tajemníci. Brzy po nástupu Dubčka do čela KSČ nastoupilo i do Sekretariátu pro věci církevní nové vedení, což mělo rozhodující význam pro obrodnou církevní politiku; jeho odvolání následovalo bezprostředně po Dubčekově odchodu. Za jeden z nesporných kladů Cuhrovy publikace považují, že zaznamenala serióznost vedení sekretariátu v čele s Erikou Kadlecovou v letech 1968–1969, ačkoli jeho působení nespadá do časového rámce práce. Počet povolených církví a náboženských společností se během Pražského jara zvýšil na osmnáct; obnovení řeckokatolické církve patří mezi málo trvalých hodnot, které toto období přineslo. Také návrat stovek rehabilitovaných římskokatolických kněží do

kněžské služby znamenal trvalou pozitivní změnu.

Personální změny v aparátu státního doзору nad církvemi na jaře 1969 bezprostředně nenarušily oživení náboženských aktivit. Zlom nastal až v květnu 1970, kdy se nové vedení KSČ zabývalo náboženskou a politickou situací v zemi a definitivně ukončilo „pokus o nalezení konsenzu mezi státem a církvemi a jednoznačně odsoudilo všechny snahy o rovnoprávný dialog“. V kapitole Katolická církev se dočteme o tehdejšímu neutešenému stavu biskupského sboru a o snaze státního aparátu zabránit obsazení prázdných biskupských stolic v jednotlivých diecézích osobnostmi oddanými církvi. Z nekatolických církví, kterým je věnována následující kapitola, stála normalizátory nejvíce námahy Českobratrská církev evangelická, v jejímž čele stojí volená synodní rada, složená z duchovních i laiků. Zvláštní kapitolku autor věnoval změně ve struktuře státního aparátu dozírajícího na věřící občany v důsledku uzákonění federace.

Církevní politika komunistického Československa měla i mezinárodní aspekt. Jednání s Vatikánem započala už v roce 1963 a po deseti letech skončila ve slepé uličce. Jejich průběh po roce 1969, prováděný úskočným manévrováním československých představitelů, popisuje samostatná kapitola. Naléhavějším problémem pro pookupační establishment byla činnost Křesťanské mírové konference – mezinárodní organiza-

ce, jejímž iniciátorem byl v roce 1958 známý český evangelický teolog Josef L. Hromádka. V předložené publikaci najdeme zmínku o průběhu její „normalizace“; vzhledem ke svému problematickému významu by si však zaslouhovala samostatnou studii.

Za účelem zmanipulování řadových katolických kněží byla založena nová organizace Sdružení katolických duchovních – *Pacem in Terris*. Ta na rozdíl od předchozího Mírového hnutí katolického duchovenstva, zaniklého v roce 1968, se měla stát „masovou“ organizací. K získání členů normalizátoři většinou zneužili důvěry duchovních v reformní komunismus, která přetrvávala i krátce po vojenské okupaci. Svůj protiprávní postup namířený proti obnově činnosti církevních řádů se ani nesnažili kamuflovat.

V knize je dále věnována pozornost potlačení akademické svobody na bohosloveckých fakultách, cenzura v církevním tisku a dalším dílčím tématům. Lze ji doporučit nejen historikům, ale i širší veřejnosti jako cenný příspěvek ke zdokumentování likvidace zárodků občanské společnosti v prvních letech Husákovy režimu a současně i k poznání československých církevních dějin.

Věra Škvorová

Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 1. Březen 1939 – červen 1943. Ed.: J. Němeček, H. Nováčková, I. Štoviček, M. Tejchman. Praha, Státní ústřední archiv 1998, 627 s.

Není jistě nutné vysvětlovat význam edicí dokumentů o československé zahraniční politice vůbec a o tématu, jemuž je tato sbírka věnována, zvláště. Po edici *ČSR – SSSR 1945–1948: Dokumenty mezivládních jednání*, připravené K. Kaplanem a A. Špiritovou, mají nyní odborníci i širší veřejnost k dispozici materiály osvětlující vztahy mezi exilovou vládou a Sovětským svazem. Jedná se o 1. díl, po kterém bude vbrzku následovat další část, jež obsáhne zbývající necelé dva roky do konce války.

Úvodní studie je přínosná mimo jiné tím, že si všímá veškeré literatury ke zmíněné problematice a také zahraničních edicí dokumentů; důležité je konstatování edičního

úvodu, že „dokumentace k československo-sovětským diplomatickým vztahům“ za války „se dochovala ... téměř v úplnosti“. Vyplývá z něj rovněž, že editoři se seznámili se všemi fondy, jež přicházejí v úvahu, včetně pozůstalostí. Tato skutečnost již sama o sobě svědčí o šíři dokumentačního záběru.

Sbírka obsahuje 265 dokumentů (jejich větší část se týká časového úseku po červnu 1941), vykreslujících vztahy mezi exilovou vládou a Moskvou ve všech aspektech. Představují se zde významné osobnosti, a zejména ovšem Edvard Beneš, při svých úvahách a rozhovorech se sovětskými činiteli, nalezne tu depeše velvyslance Zdeňka Fierlingera do Londýna a instrukce, jež mu byly zaslány, materiály generála Heliodora Píky a vše, co se týkalo přípravy spojenecké smlouvy. (Z detailnějších otázek chceme upozornit na první výměnu názorů na transfer německého obyvatelstva, pocházející z 6. června 1943.) Shromážděné dokumenty však podávají i obraz britských postojů k československo-sovětským vztahům a rovněž některých momentů politiky Spojených států.

Závěrem je připojen seznam smluv mezi ČSR a SSSR podepsaných v uvedeném období, „Abstracts of Published Documents“, jistě důležité pro zahraniční badatele, seznam dokumentů a konečně osobní rejstřík i s charakteristikou jednotlivých osob. Sbírku považujeme za vzornou ukázkou ediční práce.

Vladislav Moulis

Náboženské dějiny severních Čech. Ústí nad Labem, Univerzita J. E. Purkyně 1999, 128 s.

Církevní dějiny jsou stále ještě na okraji pozornosti naší historiografie. Proto je nutno uvítat pozornost, kterou se této problematice rozhodla věnovat katedra společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, jež v září 1997 uspořádala mezinárodní konferenci o náboženských dějinách severních Čech. Přednesené příspěvky jsou publikovány v anotovaném sborníku, který uspořádali Richard Kavan a Ludomír Kocourek, Z 24 publikovaných příspěvků, které se zabývají různými aspekty církevních dějin v severních Čechách i v jiných oblastech českých zemí a Slovenska, se některé dotýkají i náboženských poměrů ve 20. sto-

letí. Osudy evangelického sboru v Teplicích v letech 1852–1939 sledoval Karel Vilím, který upozornil zejména na jeho misijní, charitativní a vzdělávací činnost. Církevní poměry na Teplicku v letech 1945–1953 přiblížil Ludomír Kocourek, a to na základě archivního materiálu uloženého ve Státním okresním archivu Teplice. Přínosná je rovněž studie Sávy Sucheviče věnovaná hnutí Volné myšlenky na severu Čech od 80. let 19. století do roku 1945. Působení pravoslavné církve v severních Čechách se zabývá příspěvek Quida Kastnera, který v této souvislosti upozorňuje na úlohu ruských a ukrajinských emigrantů z počátku 20. let a volyňských reemigrantů z roku 1947. Demografický charakter má studie Antonína Mařka věnovaná možností, které vyplývají z rozboru písemností farních úřadů pro získání bližších údajů o obyvatelstvu jednotlivých farností. S místem církevní a náboženské tematiky při přípravě budoucích učitelů na Vysoké škole pedagogické v Hradci Králové seznamuje Čestmír Brandejs. Sborník uzavírá příspěvek z pera Jana Štěpána věnovaný působení Českobratrské církve evangelické v severních Čechách před a po druhé světové válce. Anotovaná publikace přináší řadu podnětů ke studiu našich církevních a náboženských dějin.

Jaroslav Vaculík

ŠKODA, Jan (vyd.) – WEBER, Max: *Autorita, etika a společnost: Pohled sociologa do dějin*. Praha, Mladá fronta 1997, 296 s.

WEBER, Max: *Sociologie náboženství* (s úvodní studií Miloše Havelky). Praha, Vyšehrad 1998, 368 s.

V nedávné době byla česká odborná literatura obohacena o dva tituly českých překladů díla německého sociologa Maxe Webera. Stalo se tak jednak díky antologii Jana Škody, ve které jsou poměrně velmi vhodným způsobem vybrané pasáže z Weberových úvah o povaze mocenských vztahů (typologie panství) a sociologie náboženství, jednak díky – rovněž Škodovu – překladu uceleného Weberova textu *Religionssoziologie* (součást *Wirtschaft und Gesellschaft*, nadále *WuG*, v 5. vydání, Tübingen 1972, s. 245–381). Na tomto místě se nebudu zabývat samotnými Weberovými texty a jejich překladem (nutno

jen zdůraznit, že se jedná o zdařilé ustálení české terminologie, vhodné pro překlad Weberova pojmoslovného aparátu). Pozornost však soustředím k původní studii Miloše Havelky (Max Weber a počátky sociologie náboženství, s. 13–115), jež uvozuje druhou ze zmíněných publikací.

Tato Havelkova studie je dosud v české literatuře patrně nejrozsáhlejším zařazením Weberova díla do kontextu německého ideového vývoje (zejména vymezení vztahu k novokantovství a upozornění na Weberovu kritiku psychologismu). Obsahuje podrobný rozbor Weberovy noetiky (problém „vztažení k hodnotám“ a ideálního typu) a základů Weberovy sociologické metody. Pro historiky (v souvislosti s dnešními kritickými pohledy na možnost poznání objektivních dějinných procesů a struktur) může být velmi zajímavý zejména Havelkův výklad o Weberově nominalismu (jedinec a jeho jednání je „atomem“, ale také „nejvyšší hranicí“ Weberovy „rozumějící“ sociologie – s. 76–77), právě tak jako důraz na metodu rozumějící sociologie, spočívající především v myšlenkových konstrukcích a hledání jejich adekvátnosti k empirické skutečnosti. Vždyť ono „porozumění výkladem“ (Havelka rozebírá zejména na s. 97–98) se podle Webera týká nejen sociologie, ale každé kulturní vědy. Dále zde nalezneme výklad o Weberově pojetí racionality (hodnotové a účelové – její spojenj s kalkulací a kapitalismem) a o dvojakém dopadu racionality (jak osvobozujícím, tak spoutávajícím).

Historik by možná mohl v Havelkově výkladu postrádat rozbor Weberova pojmu *Wahlverwandtschaft* (Škoda překládá jako „přibuzenství volbou“, s. 242). Weber tento pojem zavádí, například když chce zjistit, „jakou cestou vůbec působí 'ideje' v dějinách“. Weber pomocí tohoto pojmu propojuje například „určité formy náboženské víry“ s formami „etiky povolání“ (Škoda, s. 243; Weber, M.: *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Hrsg. von K. Lichtblau und J. Weiß. Athenäum-Verlag 1996, s. 50–51), popřípadě určité „strukturální formy sociálního jednání“ s jistými „formami hospodářství“ (*WuG*, s. 187 a 200–201). Zejména v prvním uvedeném případě označuje Weber jako „přibuzenství volbou“ souvislost dvou obsahů vědomí, které však byly v určité

chvíli propojeny *nevědomě*, jakousi v daném okamžiku *nereflektovanou přesmyčkou* v myslích lidí. Tak se Weber při veškerém důrazu své sociologie na vědomé sociální jednání dostává při snaze o vystižení rázu dějinného procesu k uznání určitých nevědomých souvislostí dějin a society. Weberova sociologie zde má styčné body například s pojmem „struktury“, jak o něm uvažoval František Kutnar (jeho úvahy se týkaly i sociální dobové funkce pojmů – tj. nevědomého působení obsahů vědomí), či s pojmem *ouillage mentale* (duchovní nástroje), který kdysi zavedl Lucien Febvre. A tak vedle Havelkova upozorňování na to, že při veškerém nominalismu jeví Weber přeci jen určitou „metafyzickou“ tendenci v důrazu na význam boje a konfliktu ve společnosti (s. 77–78), zasluhuje pozornost také to, že vedle Weberova důrazu na vědomou orientaci jednání, na integritu osobnosti spočívající v konstantní (vědomé) vazbě k určitým hodnotám (Havelka, s. 101) má v jeho dějinných úvahách nezastupitelné místo také toto nevědomé propojení.

Jan Horský

FUCHS, Gerhard: *Sechsstaatenbürger. Teil I: Jugend in Böhmen*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 1998, 135 s.

Lipského profesora Gerharda Fuchse (1928) zná i česká odborná veřejnost z jeho prací o česko-německých protifašistických hnutích v našem pohraničí. Loni vyšel první díl jeho vzpomínek věnovaný jeho dětství a jinošství v městě Oloví na Sokolovsku. Zorný úhel jeho pohledu na německé okolí a prostředí je osobitý. Byl totiž synem české matky, která ho spolu s prarodiči naučila mluvit dobfě česky. Současně však jeho německý otec, německá škola a město, kde žilo málo Čechů, ho zformovali jako Němce.

Nástup henleinovců po roce 1935 vnímal ještě jako dítě, se silicím nacionalistickým ovzduším se setkával zejména v tělovýchovném spolku. Také mu uvízlo v paměti, že pokud si chtěl otec udržet své místo ve sklárnách, musel vstoupit do Henleinovy strany a odřeknout křesťanskodemokratické noviny *Deutsche Presse*. Také matka si s povzdechem dala ušít „dirndl“. Po Mnichovu se vše dostalo

velmi rychle do říšských, a tedy i nacistických kolejí. Ze školního rozvrhu zmizela čeština a v dějepise se učil, že Československo bylo „státem násilí“. Další novinkou pro něj bylo například tvrzení, že *eintopf* je vlasteneckým nedělním jídlem. Jako všichni školáci se stal členem nacistické dětské organizace *Pimpfen*, která ho strhla do proudu apelů, branných cvičení a indoktrinačních školení, která vytvářela prostředí překypující mystikou starogermánských ctností jako tvrdost, mlčenlivost, věrnost vůdci atd. Bylo mu však také nápadné, že z obce zmizeli nejprve cikáni a pak ze třídy jeho židovští spolužáci. Když se však od nové vrchnosti dozvěděl, že Češi jsou méněcenným národem, cítil se dotčen.

Falknovské gymnázium, na kterém studoval, nedokončil. Nebylo mu ještě ani patnáct, když byl odvelen k výcviku k protiletectvé baterii, kde sloužil jako pomocník a později jako střelec. Popisuje zvláštní vztahy mezi vojáky tří generací a psychické stresy, když se takřka ocitl v palbě na okraji často bombardovaného Lipska. Pak ho odveleli do pracovní služby na Sokolovsku, to byl však už rok 1945 a kolem se valily proudy uprchlíků ze Slezska. Byl zrazen do oddílu, který měl vybudovat obrannou linii v Krušných horách. Na druhý pokus – ten první zmařily hlídky SS – se mu podařilo zbavit se uniformy a těsně před příchodem amerických vojsk se vrátit do Oloví. Barvitě popisuje svou roli tlumočnicka u americké armády, ale i rychlé změny ovzduší, které nastaly po příchodu české správy, kdy se prakticky celá německy mluvící obec náhle ocitla v podobných poměrech, jaké zažili Židé před transportem do koncentračních táborů. Nastaly měsíce bez školy, bez zaměstnání, bez svobody pohybu, ale i prvního poznávání hrozných událostí v koncentračních táborech a přemýšlení o vině. Pak přišlo drama odsunu, poslední mluvící staré vlasti, znepříjemněné krutou důkladností prohlídek, a po nich chvíle plná napětí, do kterého pásma jejich vlak dojede.

Zde končí první díl jeho vzpomínek. Německé vydání lze koupit u Fišera v Kaprově ulici nebo v knihkupectví Karlovy univerzity v Celetné ulici v Praze.

Vojtěch Mencl

Bibliografie k soudobým dějinám

Bibliografický přehled zachycuje články, recenze a polemiky ze zahraničních odborných časopisů a sborníků vydaných v letech 1996–1999.

Jmenné záznamy jsou tříděny v první řadě do skupin I.–III. Do I.E jsou zařazeny jen tituly vztahující se ke střední/východní Evropě. V oddílech IV. a V., které přinášejí informace o sekundární literatuře, je prvotním hlediskem členění chronologické. Jednotlivé tituly jsou zařazeny do sedmi časových období. Práce, které svým časovým záběrem přesahují vymezené periody, jsou pak zařazeny do sedmi tematických skupin v oddíle V. anebo, pokud jde o práce obecnější, do podskupiny IV.H. Pro uživatele uvádíme odkazy v oddílech IV. a V., které propojují chronologické a tematické podskupiny, ale také informují o relevantních titulech uvedených v oddílech I.–III.

Bibliografie má výběrový charakter. Počítačová databáze knih a článků je přístupná ve studovně Ústavu pro soudobé dějiny.

Zpracovala Věra Břeňová ve spolupráci s Oldřichem Tůmou.

I. Historiografie

- I.A Obecné problémy historiografie, historici
- I.B Archívy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce, sborníky z konferencí s historickou tematikou, katalogy výstav
- I.C Bibliografie
- I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky
- I.E Světové / evropské dějiny

II. Společenské vědy, publicistika

- II.A Ekonomie
- II.B Filozofie, politologie, publicistika
- II.C Sociologie, demografie, urbanistika
- II.D Právo
- II.E Ekologie

III. Prameny

- III.A Projevy, stati
- III.B Dokumenty, fotografie
- III.C Memoáry, deníky, svědectví
- III.D Rozhovory
- III.E Korespondence

IV. Chronologická část

- IV.A 1918–1939
- IV.B 1939–1945
- IV.C 1945–1948
- IV.D 1948–1967
- IV.E 1968–1970
- IV.F 1970–1989
- IV.G 1990–1999
- IV.H Více období (mimo tituly uvedené pod V.A – G)

V. Tematická část

- V.A Střední / východní Evropa
- V.B České / československé vztahy se zahraničím (mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy
- V.D Česko / československo-německé vztahy
- V.E Židé v Československu
- V.F Osobnosti, biografie
- V.G Kultura, umění, literatura

I. Historiografie

I.A Obecné problémy historiografie, historici

BOUGEARD, Christian - 1

GUILLON, Jean-Marie

La Résistance et l'histoire, passé/présent / Christian Bougeard, Jean-Marie Guillon. - In: Les Cahiers de l'IHTP. - Roč. 37, (1997), s. 29-45.

HAHNOVÁ, Eva 2

Von mentalen Relikten und Eva Broklovás Anregungen / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 421-430. - Diskussion: Die tschechoslowakische Demokratie aus der Sicht der Historiker. - Res. čes.

HEUMOS, Peter 3

Der Klabaubermann und der lydische Hirte : Aus dem Schatzkästlein erbaulicher Historie / Peter Heumos. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 409-421. - Diskussion: Die tschechoslowakische Demokratie aus der Sicht der Historiker. - Res. čes.

SEIBT, Ferdinand 4

Vom Lesen und Hineinlesen / Ferdinand Seibt. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 406-409. - Diskussion: Die tschechoslowakische Demokratie aus der Sicht der Historiker. - Res. čes.

Viz též 18, 78

I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce, sborníky z konferencí, katalogy výstav

ARTIZOV, Andrej Nikolajevič - 5

NAUMOV, Oleg Vladimirovič

Nekotoryje problemy publikacii dokumentov plenymov CK VKP(b)-KPSS / Andrej Nikolajevič Artizov, Oleg Vladimirovič Naumov. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 4 (1998), s. 66-76.

BAUERKÄMPER, Arnd 6

Das Ende eines Traumas : Konferenz „Vertreibung - Ansiedlung - Integration : Die Auswirkungen erzwungener Migrationen auf die Nachkriegsgeschichte Ostmitteleuropas“ / Arnd Bauerkämper. - In: Potsdamer Bulletin für Zeit-historische Studien. - Roč. 12, (1998), s. 35-40. - Akce: Vertreibung-Ansiedlung-Integration [Konference]. Gliwice (Gleiwitz). 21.11.1997-22.11.1997.

BLOSFEL'D, Je. G. 7

Naučnaja konferencija v Volgogradskom gosudarstvennom pedagogičeskom universitete / Je. G. Blosfel'd. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 4 (1998), s. 212. - Akce: Demokratija : istoriko-političeskij i istoriko-kul'turnyj aspekty [Konference]. Volgograd. 1998.

BRENNER, Christiane 8

Le Mythe de Munich - Mythos München - The Myth of Munich / Christiane Brenner. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 431-433. - Akce: Le Mythe de Munich [Kolokvium]. Paris. 09.1998.

CENTRAL'NO-VOSTOČNAJA 9

Central'no-vostočnaja Jevropa i Rossija : Problemy transformacii. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 3 (1998), s. 91-118. - Akce: Central'no-vostočnaja Jevropa i Rossija [Kulatý stůl]. Moskva. 01.1998.

FRANKENBERG, Christina 10

Das Berliner Bohemicum/Slovacicum / Christina Frankenberg. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 445-447. - Akce: 8. Berliner Bohemicum/Slovacicum [Hochschulferienkurs]. Berlin. 7.9.1998.

GARTHOFF, Raymond L. 11

The Conference on Poland, 1980-1982 : Internal Crisis, International Dimensions / Raymond L. Garthoff. - In: Cold War International History Project. - Roč. 10, (1998), s. 229-232. - Akce: Poland 1980/1982 : Internal Crisis, International Dimensions [Mezinárodní konference]. Jachranka ; Warszawa. 7.11.1997-10.11.1997.

HAHN, Hans Henning 12

T. G. Masaryks „Neues Europa“ und F. Naumanns „Mitteleuropa“ : Ein bilaterales Studienprojekt / Hans Henning Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 443-445.

HAHNOVÁ, Eva 13

Die „Sudetendeutsche Frage“ und die Historiker in den USA / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 435-437. - Akce: Sudetendeutsche Frage [Konference]. Boca Raton. 24.9.1998-27.9.1998 ; Salt Lake City. 8.10.1998-11.10.1998.

HAHNOVÁ, Eva 14

Tschechisch-deutsche Beziehungen : Tschechische Standpunkte / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 441-443. - Akce: Česko-německé vztahy : česká stanoviska [Setkání]. Praha. 29.1.1998.

- KAISER, Monika 15
Entstalinisierung in Ostmitteleuropa im Vergleich / Monika Kaiser. - In: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien. - Roč. 14, (1998), s. 57-62. - Akce: Entstalinisierung in Ostmitteleuropa im Vergleich [Internationale Kolloquium]. Warszawa. 5.11.1998-8.11.1998.
- KESSLER, Mario 16
Zeithistorische Dialoge - politische Erfahrungen und wissenschaftliche Fragen : Eine Vortragsreihe am Zentrum für Zeithistorische Forschung / Mario Kessler. - In: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien. - Roč. 12, (1998), s. 32-34.
- LAUFER, Jochen 17
Stalin und der Kalte Krieg : Ein Workshop in Budapest / Jochen Laufer. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 31, č. 1 (1998), s. 114-115. - Akce: European Archival Evidence on Stalin and the Cold War [Konferenz]. Budapest. 3.10.1997-4.10.1997.
- LEMBERG, Hans 18
Deutsch-polnischer und deutsch-tschechischer Dialog : Verglichen und „Anglisiert“ / Hans Lemberg. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 433-434. - Akce: Coming to Terms with the Past, Opening up to the Future [Mezinárodní konference]. Birmingham. 11.9.1998-13.9.1998.
- LE PULOCH, Maryvonne 19
Les années 68 : événements, cultures politiques et modes de vie / Maryvonne Le Puloch. - In: Bulletin de l'institut d'histoire du temps présent. - Roč. 71, (1998), s. 156-164. - Akce: Les années 68 [Koloquium]. Paris. 18.11.1998-20.11.1998.
- MALYCHA, Andreas 20
Probleme der Sowjetisierung / Andreas Malycha. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 30, č. 6 (1997), s. 949-952. - Akce: Probleme der Sowjetisierung in der SBZ/DDR und in anderen Staaten des sowjetischen Machtbereichs 1945-1969 [Mezinárodní setkání]. Potsdam. 16.6.1997-20.6.1997.
- PALSKA, Hanna 21
Konferencja „Social Problems - Social History of Poverty“ i trzecie Miedzynarodowe warsztaty „Social History of Poverty in Central Europe“ / Hanna Palska. - In: Kultura i Społeczeństwo. - Roč. 42, č. 2 (1998), s. 201-204. - Akce: Social Problems - Social History of Poverty ; Social History of Poverty in Central Europe [3. Mezinárodní konference]. Łódź. 3.12.1997-6.12.1997.
- PAUTSCH, Ilse Dorothee - 22
BLASIUS, Rainer A.
Die 5. Internationale Konferenz der Herausgeber diplomatischer Akten / Ilse Dorothee Pautsch, Rainer A. Blasius. - In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. - Roč. 47, č. 1 (1999), s. 137-144. - Akce: 5. Internationale Konferenz der Herausgeber diplomatischer Akten. Bonn. 1.10.1998-2.10.1998.
- REDLICH, Shimon 23
The Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR : New Documentation from Soviet Archives / Shimon Redlich. - In: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ / Hrg. Leonid Luks. - Köln ; Weimar, 1998. - 292 s. - S. 53-67 - Akce: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ [Symposium]. Eichstätt. 1998.
- ROSS, Sabine 24
„Sozialistische Eliten“ : Ein Tagungsbericht / Sabine Ross. - In: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien. - Roč. 12, (1998), s. 41-48. - Akce: Sozialistische Eliten [Seminar]. Jena. 12.12.1997-13.12.1997.
- SCHERSTJANOI, Elke - KLEIN, Thomas 25
Berliner Krise 1948:1958 : Eine gemeinsame Tagung des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam und des Zentrums für Berlin-Studien im Berliner Ribbeck-Haus / Elke Scherstjanoi, Thomas Klein. - In: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien. - Roč. 13, (1998), s. 48-53. - Akce: Berliner Krise 1948 : 1958 [Konferenz]. Berlin. 7.5.1998-9.5.1998.
- TANTZSCHER, Monika 26
Verbrechen im Parteauftrag : Akten, Archive und Aufarbeitung der kommunistischen Vergangenheit in Ostmitteleuropa / Monika Tantzsch. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 32, č. 1 (1999), s. 99-102. - Akce: Tutzingener Tagung. Tutzing. 26.10.1998-28.10.1998.
- TELICYN, V. L. 27
Sud'by rossijskich emigrantov (konec XIX-XX v.) / V. L. Telicyn. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 3 (1998), s. 236-242. - Akce: Gosudarstvennyje i obščestvennyje instituty sodejstvija adaptacii rossijskich emigrantov (konec XIX-XX. v.) [Mezinárodní vědecká konference]. Moskva. 10.12.1997-11.12.1997.
- TÖNSMEYER, Tatjana 28
Deutsch-tschechischer Historiker-Workshop / Tatjana Tönsmeier. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 438-440. - Akce: Deutsch-tschechischer Historiker-Workshop. Leipzig. 15.10.1998-18.10.1998.

*I.D Encyklopedická literatura, slovníky,
přručky*

GUIDE 29
Guide to the international archives and collections at the IISH [International Institute of Social History]. Suppl. over 1997. - In: International Review of Social History. - Roč. 43, č. 2 (1998), s. 347-360.

I.E Světové/evropské dějiny

BELL, David S. 30
Post-Communism in Western Europe / David S. Bell. - In: The Journal of Communist Studies and Transition Politics. - Roč. 12, č. 2 (1996), s. 247-252. - Rec. na : Western European Communist Parties after the Revolutions of 1989 / Martin J. Bull, Paul Heywood. - Basingstoke : Macmillan, 1994. - xxv+222 s. ; La Gauche face aux mutations en Europe / Pascal Delwit, Jean-Michel De Wael. - Brussels : Ed. de l'Université de Bruxelles, 1993. - 209 s. ; The Crisis of Socialism in Europe / Eds. Christiane Lemke, Gary Marks. - Durham : Duke University Press, 1992. - x+239 s.

BLANTON, Thomas 31
When did the Cold War End? / Thomas Blanton. - In: Cold War International History Project. - Roč. 10, (1998), s. 184-191.

FAKIOLAS, Efstathios T. 32
Kennan's Long Telegram and NSC-68 : A Comparative Theoretical Analysis / Efstathios T. Fakiolas. - In: East European Quarterly. - Roč. 31, č. 4 (1998), s. 415-433.

SERGEJEV, Je. Ju. 33
[The Comintern] / Je. Ju. Sergejev. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 2 (1998), s. 197-199. - Rec. na : The Comintern : A History of International Communism from Lenin to Stalin / K. McDermott, J. Agnew. - London : Macmillan Press, 1996. - 304 s.

WELCH, Stephen 34
Culture, Ideology and Personality : Robert C. Tucker's Analysis of Stalinism and Soviet Politics / Stephen Welch. - In: The Journal of Communist Studies and Transition Politics. - Roč. 12, č. 1 (1996), s. 1-37. - Rec. na : The Soviet Political Mind : Stalinism and Post-Stalin Change / Robert C. Tucker. - New York : W. W. Norton, 1971 ; Stalin as Revolutionary 1879-1929 : A Study in History and Personality

/ Robert C. Tucker. - New York : W. W. Norton, 1973 ; Political Culture and Leadership in Soviet Russia : From Lenin to Gorbachev / Robert C. Tucker. - Brighton : Wheatsheaf, 1987 ; Stalin in Power : The Revolution from Above, 1928-1941 / Robert C. Tucker. - New York ; London : W. W. Norton, 1990.

WOLFF, David 35
Cold War Endpoints? : Beginning the Debate / David Wolff. - In: Cold War International History Project. - Roč. 10, (1998), s. 183-184.

Viz též 5, 17, 27, 46, 67, 88, 91

II. Společenské vědy, publicistika

II.A Ekonomie

RAZVITILJE 36
Razvitije češskoj ekonomiki v 1996 g. - In: Vestnik naučnoj informacii. - Č. 9 (1997), s. 65-85.

RAZVITILJE 37
Razvitije slovackej ekonomiki v 1993-1996 gg. - In: Vestnik naučnoj informacii. - Č. 9 (1997), s. 86-102.

Viz též 64, 82, 103, 107, 115

II.B Filozofie, politologie, publicistika

BEYME, Klaus von 38
Stalinismus und Post-Stalinismus im europäischen Vergleich / Klaus von Beyme. - In: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien. - Roč. 13, (1998), s. 8-22.

BROKLOVÁ, Eva 39
Masaryks sozial-ethische Dimension der Demokratie / Eva Broklová. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 397-406. - Diskussion: Die tschechoslowakische Demokratie aus der Sicht der Historiker.

DYMERSKAJA-CIGELMAN, Ljudmila 40
Die Doktrin des Stalinischen Antisemitismus : Zur Entstehungsgeschichte / Ljudmila Dymerskaya-Tsigelman. - In: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ / Hrg. Leonid Luks. - Köln ; Weimar, 1998. - 292 s. - S. 29-52 - Akce: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ [Symposium]. Eichstätt. 1998.

- FLUSSER, Vilém 41
Nationalismus : Ein Brief aus dem Jahre 1989 / Vilém Flusser. - In: Die Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte. - Roč. 46, č. 3 (1999), s. 218-220.
- HERMET, Guy 42
Populisme et Nationalisme / Guy Hermet. - In: Vingtième Siècle. - Roč. 56, (1997), s. 34-47.
- JESSE, Eckhard 43
Terroristische Diktaturen / Eckhard Jesse. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 31, č. 1 (1998), s. 159-160. - Rec. na : Terroristische Diktaturen im 20. Jahrhundert : Strukturelemente der nationalsozialistischen und stalinistischen Herrschaft / Hrg. Matthias Vetter. - Opladen : Westdeutscher Verl., 1996. - 212 s.
- LABORIE, Pierre 44
L'idée de Résistance, entre définition et sens : retour sur un questionnement / Pierre Laborie. - In: Les Cahiers de l'IHTP. - Roč. 37, (1997), s. 15-27.
- LUFT, Robert 45
[Nationalitäten und Identitäten in Ostmitteleuropa / Robert Luft. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 474-476 - Rec. na : Nationalitäten und Identitäten in Ostmitteleuropa : Festschrift aus Anlaß des 70. Geburtstags von Richard Georg Plaschka / Hrg. Walter Lukan, Arnold Suppan. - Wien ; Köln : Böhlau, 1995. - 249 s.
- LUKS, Leonid 46
Stalin und die „jüdische Frage“ : Brüche und Widersprüche / Leonid Lüks. - In: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ / Hrg. Leonid Lüks. - Köln ; Weimar, 1998. - 292 s. - S. 271-292 - Akce: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ [Symposium]. Eichstätt. 1998.
- MÜLLER, Werner 47
Im Namen des Marxismus-Leninismus : Das Schwarzbuch des Kommunismus und seine Kritiker / Werner Müller. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 31, č. 6 (1998), s. 1006-1012. - Rec. na : Das Schwarzbuch des Kommunismus : Unterdrückung, Verbrechen und Terror / Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin. - München ; Zürich : Piper Verl., 1998. - 987 s.
- POMBENI, Paolo 48
Typologie des populismes en Europe (19e-20e siècles) / Paolo Pombeni. - In: Vingtième Siècle. - Roč. 56, (1997), s. 48-76.
- RIZZARDO, René 49
Populisme et politique culturelle / René Rizzardo. - In: Vingtième Siècle. - Roč. 56, (1997), s. 99-104.
- SCHULZ, Wilfried 50
Stalinismus : Neue Forschungen und Konzepte - aber wie weiter? / Wilfried Schulz. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 31, č. 6 (1998), s. 1036-1039. - Rec. na : Stalinismus : Neue Forschungen und Konzepte / Hrg. Stefan Plaggenborg. - Berlin : A. Spitz 1998. - 452 s.
- SPITTMANN, Ilse 51
Kommunismusforschung international / Ilse Spittmann. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 31, č. 2 (1998), s. 304-307. - Rec. na : Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung : Jhrg. 1996-1997. - Berlin : Akademie Verl., 1996-1997.
- WEITZ, Eric D. 52
[Das Schwarzbuch des Kommunismus] / Eric D. Weitz ; Aus dem Amer. Jan C. Behrends. - In: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien. - Roč. 13, (1998), s. 67-72. - Rec. na : Das Schwarzbuch des Kommunismus : Unterdrückung, Verbrechen und Terror / Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin. - München : Piper, 1998. - 987 s.
- WILLIAMS, Christopher 53
Ekstremizm prawicowy w Europie Zachodniej i Środkowo-Wschodniej : Teoria i praktyka / Christopher Williams. - In: Studia Polityczne. - Roč. 5, (1996), s. 41-59.
- Viz též 1, 7, 23, 30, 34, 86, 131, 135, 146
- II.C Sociologie, demografie, urbanistika*
- FORAN, John 54
Discourses and Social Forces : The role of culture and cultural studies in understanding revolutions / John Foran. - In: Theorizing Revolutions / Ed. John Foran. - London ; New York, 1997. - 300 s. - S. 203-226.
- GOODWIN, Jeff 55
State-centered Approaches to Social Revolutions : Strengths and limitations of a theoretical tradition / Jeff Goodwin. - In: Theorizing Revolutions / Ed. John Foran. - London ; New York, 1997. - 300 s. - S. 11-37.

LACHMANN, Richard 56
Agents of Revolution : Elite conflicts and mass mobilization from the Medici to Yeltsin / Richard Lachmann. - In: Theorizing Revolutions / Ed. John Foran. - London ; New York, 1997. - 300 s. - S. 73-101.

LÜHE, Irmela von der 57
„Und der Mann war oft eine schwere, undankbare Last“ : Frauen im Exil - Frauen in der Exilforschung / Irmela von der Lühe. - In: Rückblick und Perspektiven / Hrg. Claus-Dieter Krohn. - München, 1996. - 231 s. - S. 44-61

MOGHADAM, Valentine M. 58
Gender and Revolutions / Valentine M. Moghadam. - In: Theorizing Revolutions / Ed. John Foran. - London ; New York, 1997. - 300 s. - S. 137-167.

PAPCKE, Sven 59
Exil der Soziologie/Soziologie des Exils / Sven Papcke. - In: Rückblick und Perspektiven / Hrg. Claus-Dieter Krohn. - München, 1996. - 231 s. - S. 62-74

WICKHAM-CROWLEY, Timothy P. 60
Structural Theories of Revolution / Timothy P. Wickham-Crowley. - In: Theorizing Revolutions / Ed. John Foran. - London ; New York, 1997. - 300 s. - S. 38-72.

Viz též 21, 24, 103

II.D Právo

COUNTRY-BY-COUNTRY 61
A country-by-country update on constitutional politics in Eastern Europe and the ex-USSR. [1-2]. - In: East European Constitutional Review. - Roč. 7, č. 2-3 (1998), s. 2-36 ; s. 2-42.

ELSTER, Jon - PREUSS, Ulrich K. - HELLMAN, Joel 62
Institutional Design in Post-communist Societies : Rebuilding the Ship at Sea / Jon Elster, Ulrich K. Preuss ; Review. Joel Hellman. - In: East European Constitutional Review. - Roč. 7, č. 3 (1998), s. 71-74.

SAJO, Andras 63
Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe / Andras Sajo. - In: East European Constitutional Review. - Roč. 7, č. 2 (1998), s. 37-46.

Viz též 99, 109, 116

III. Prameny

III.A Projevy, stati

FISCHLER, Franz 64
Naher Osten - Ferner Osten / Franz Fischler. - In: Der Donauraum. Spezialheft: Die Zukunft Mitteleuropas. - Roč. 38, č. 1/2 (1998), s. 61-66. - Akce: Die Zukunft Mitteleuropas [Mezinárodní symposium]. Wien. 18.3.1997- 19.3.1997.

KLESTIL, Thomas 65
Mitteleuropa / Thomas Klestil. - In: Der Donauraum. Spezialheft: Die Zukunft Mitteleuropas. - Roč. 38, č. 1/2 (1998), s. 7-9. - Akce: Die Zukunft Mitteleuropas [Mezinárodní symposium]. Wien. 18.03.1997-19.03.1997.

Viz též 72

III.B Dokumenty, fotografie

BÉKÉS, Csaba 66
Soviet Plans to Establish the COMINFORM in Early 1946 : New Evidence from the Hungarian Archives / Csaba Békés. - In: Cold War International History Project. - Roč. 10, (1998), s. 135-136.

BEZYMENSKIJ, Lev Aleksandrovič 67
Sovetsko-germanskije dogovory 1939 g. : Novyje dokumenty i staryje problemy / Lev Aleksandrovič Bezymenskij. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 3 (1998), s. 3-26.

BUDREWICZ, Leszek 68
Dementi / Leszek Budrewicz. - In: Karta. - Roč. 23, (1997), s. 40-47. - Akce: Dementi [Výstava]. Wrocław. 13.12.1997.

KWAPIS, Robert 69
[Prameny k dějinám československé krize 1967-1970] / Robert Kwapis. - In: Studia Polityczne. - Roč. 6, (1996), s. 143-149. - Rec. na : Prameny k dějinám československé krize 1967-1970 : Díl 2, sv. 1, Občanská společnost (1967-1970), Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967-1970 / Jindřich Pecka, Josef Belda, Jiří Hoppe. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. - 588 s.

- MURAŠKO, Galina Pavlovna 70
 Fevral'skij krizis 1948 g. v Čechoslovakii i sovet-skoje rukovodstvo : Po novym materialam rossijskich archivov / Galina Pavlovna Muraško. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 3 (1998), s. 50-63.
- OTTO, Wilfriede 71
 13. August 1961 - eine Zäsur in der europäischen Nachkriegsgeschichte : [Drei Dokumente]. Dok. 1, Rede Walter Ulbrichts am 3. August 1961 ; Dok. 2, Wortlaut eines Gesprächs von Wilfriede Otto mit Werner Eberlein am 5. September 1996 über die Beratung der Ersten Sekretäre des ZK der kommunistischen und Arbeiterparteien der Staaten des Warschauer Vertrages vom 3. bis 5. August 1961 in Moskau ; Dok. 3, Übersetzung des Schreibens des Oberkommandierenden der Gruppe der sowjetischen Truppen in Deutschland, Marschall Konew, vom 14. Sept. 1961 an den Minister für Nationale Verteidigung der DDR, Armeegeneral Hoffmann. / Ed. Wilfriede Otto. - In: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. - Roč. 39, č. 2 (1997), s. 55-92.
- VIŠLJOV, Oleg Viktorovič 72
 Reč I. V. Stalina 5 maja 1941 g. : Rossijskije dokumenty / Oleg Viktorovič Višljov. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 4 (1998), s. 77-89.
- Viz též 5, 23
- III. C Memoáry, deníky, svědectví*
- BARTOŠEK, Karel 73
 L'aventure de la Nouvelle Alternative : Souvenirs. Part. 1-2. / Karel Bartošek. - In: La nouvelle Alternative. - Roč. 51-52, (1998), s. 25-30 ; 7.
- BERTHOLD, Werner 74
 [Ein Sechsstaaatenbürger] / Werner Berthold. - In: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. - Roč. 41, č. 1 (1999), s. 129-131. - Rec. na : Ein Sechsstaaatenbürger. T. 1, Jugend in Böhmen / Gerhard Fuchs. - Leipzig : Leipziger Universitätsverl., 1998. - 135 s.
- KRAMER, Mark 75
 Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968. Part 1, New Evidence from the Diary of Petro Shelest / Ed., introd. and annotated by Mark Kramer. - In: Cold War International History Project. - Roč. 10, (1998), s. 234-247.
- LIEBERMANN, Doris 76
 [Eine Jüdin in Prag] / Doris Liebermann. - In: Horch und Guck. - Roč. 6, č. 21 (1997), s. 57-58. - Rec. na : Eine Jüdin in Prag : Unter dem Schatten von Hitler und Stalin / Heda Margolius Kovaly. - Berlin : Rowohlt, 1992. - 255 s.
- Viz též 16
- III. D Rozhovory*
- STALIN, Josif Vissarionovič 77
 I. V. Stalin o reči U. Čerčilja : Otvét korrespondentu „Pravdy“ [14.3.1946] / Josif Vissarionovič Stalin. - In: Istočnik. - Č. 1(32) (1998), s. 100-102.
- IV. Chronologická část**
- IV. A 1918–1939*
- BROKLOVÁ, Eva 78
 Die Interpretation der Probleme des politischen Systems der Ersten Tschechoslowakischen Republik durch drei deutsche Historiker / Eva Broklová. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 382-396. - Diskussion: Die tschechoslowakische Demokratie aus der Sicht der Historiker. - Res. čes.
- ESCHENBÄCHER, Jens-Hagen 79
 Zwischen Schutzbedürftigkeit und Alleinvertretungsanspruch : Die Beziehungen der Sudeten-deutschen Heimatfront zu den traditionellen bürgerlichen deutschen Parteien in der Tschechoslowakei 1933-1935 / Jens-Hagen Eschenbächer. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 323-350. - Res. čes.
- KVÁČEK, Robert 80
 The rise and fall of a democracy / Robert Kváček. - In: Bohemia in History / Ed. Mikuláš Teich. - Cambridge, 1998. - 389 s. - S 244-266.
- WINKLER, Martina 81
 Die Krise der Intelligenz : Zur Debatte um die Rolle der tschechischen Intelligenz in der Zeitschrift Přítomnost 1924-1939 / Martina Winkler. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 297-322. - Res. čes.
- Viz též 2, 3, 4, 8, 27, 39, 67, 136

IV.B 1939–1945

TEICHOVÁ, Alice 82
The Protectorate of Bohemia and Moravia (1939-1945) : the economic dimension / Alice Teichová. - In: Bohemia in History / Ed. Mikuláš Teich. - Cambridge, 1998. - 389 s. - S. 267-305.

Viz též 72

IV.C 1945–1948

FIEDLER, Wilfried 83
[Odsun - Die Vertreibung der Sudetendeutschen] / Wilfried Fiedler. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 467-471. - Rec. na : Odsun - Die Vertreibung der Sudetendeutschen : Begleitband zur Ausstellung. - München : Sudetendeutsches Archiv, 1995. - 548 s. - Akce: Odsun - Die Vertreibung der Sudetendeutschen [Výstava]. München. 1995.

ORLIK, Igor' Ivanovič 84
Zapad i Praga v fevrale 1948 g. / Igor' Ivanovič Orlik. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 2 (1998), s. 3-12.

POLIŠENSKÁ, Milada 85
The Deportation of Czechoslovak Citizens to the Soviet Internment and Prison Camps, and the Struggle for their Repatriation, 1945-1950 / Milada Polišínská. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 371-381. - Res. čes.

Viz též 6, 13, 32, 66, 70, 77, 118

IV.D 1948–1967

GOLDSTÜCKER, Eduard 86
Der stalinistische Antisemitismus - ein Erlebnisbericht / Eduard Goldstücker. - In: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ / Hrg. Leonid Luks. - Köln ; Weimar, 1998. - 292 s. - S. 11-27 - Akce: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ [Symposium]. Eichstätt. 1998.

KAPLAN, Karel 87
Der politische Prozeß gegen R. Slánský und Genossen / Karel Kaplan. - In: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ / Hrg. Leonid Luks. - Köln ; Weimar, 1998. - 292 s. - S. 169-187 - Akce: Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ [Symposium]. Eichstätt. 1998.

Viz též 25, 71, 85

IV.E 1968–1970

ALEKSEJEVA, Ljudmila 88
Istorija inakomyslija / Ludmila Aleksiejewa. - In: Karta. - Roč. 22, (1997), s. 137-138. - Fragmentsy kniežki Istorija inakomyslija v SSSR : Nowiejszyj pierod. Vilnius ; Moskva 1992.

BOLLINGER, Stefan 89
„Prager Frühling“ - unverstandene Chance und zerstörte Hoffnung : Tschechoslowakische Reformer probten einen demokratischen Sozialismus / Stefan Bollinger. - In: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. - Roč. 40, č. 3 (1998), s. 31-46.

ELLMENREICH, Renate 90
Eine Beziehungsgeschichte von Tschechen/Slowaken und Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg / Renate Ellmenreich. - In: Horch und Guck. - Roč. 6, č. 21 (1997), s. 17-19.

GORBANJEVSKA, Natal'ja 91
W południe / Natalia Gorbaniewska ; Wybral i przel. z rosyjskiego Romuald Niedzielko. - In: Karta. - Roč. 22, (1997), s. 122-136. - Fragmentsy kniažki Poldni: Dzieło o diemonstracji 25 awgusta 1968 goda na Krasnoj Ploszczadi. Paris 1970.

HOENSCH, Jörg K. 92
[Prag 1968] / Jörg K. Hoensch. - In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. - Roč. 47, č. 1 (1998), s. 119-121. - Rec. na : Prag 1968 : Der Einmarsch des Warschauer Paktes : Hintergründe - Planung - Durchführung / Jan Pauer. - Bremen : Ed. Temmen, 1995. - 415 s.

HOENSCH, Jörg K. 93
[Die NVA und der Prager Frühling 1968] / Jörg K. Hoensch. - In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. - Roč. 47, č. 2 (1998), s. 281-282 - Rec. na : Die NVA und der Prager Frühling 1968 : Die Rolle Ulbrichts und der DDR-Streitkräfte bei der Niederschlagung der tschechoslowakischen Reformbewegung / Rüdiger Wenzke. - Berlin : Ch. Links, 1995. - 296 s.

MAYER, Herbert 94
[Dritter Weg zwischen den Blöcken?] / Herbert Mayer. - In: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. - Roč. 40, č. 1 (1998), s. 123-125. - Rec. na : Dritter Weg zwischen den Blöcken? : Prager Frühling 1968 : Hoffnung ohne Chance : Mit einem Anhang bisher nicht veröffentlichter Dokumente zur Haltung der SED-Führung zum Prager Frühling / Stefan Bollinger. - Berlin : Trafo Verl., 1995. - 138 s.

- STREBEL, Volker 95
[Die NVA [Nationale Volksarmee] und der Prager Frühling 1968] / Volker Strebel. - In: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. - Roč. 39, č. 4 (1997), s. 116-117. - Rec. na : Die NVA [Nationale Volksarmee] und der Prager Frühling 1968 / Rüdiger Wenzke. - Berlin : Ch. Links, 1995. - 296 s.
- TANTZSCHER, Monika 96
Staatssicherheit mit „menschlichem Antlitz“ : Die Folgen des Prager Frühlings für den tschechoslowakischen Staatssicherheitsdienst und seine Wechselbeziehungen zum MfS [Ministerium für Staatssicherheit] / Monika Tantzsch. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 31, č. 4 (1998), s. 533-546.
- WILLIAMS, Kieran 97
[Prag 1968] / Kieran Williams. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 471-472. - Rec. na : Prag 1968 : Der Einmarsch des Warschauer Paktes : Hintergründe, Planung, Durchführung / Jan Pauer. - Bremen : Ed. Temmen, 1995. - 415 s.
- Viz též 19, 69, 75
- IV.F 1970-1989*
- Viz 11, 73, 90
- IV.G 1990-1999*
- CATTAN, Nadine - 98
GRASLAND, Claude - ŘEHÁK, Stanislav
Migration Flows between the Czech and Slovak Republics : Which Form of Transition? / Nadine Cattan, Claude Grasland, Stanislav Řehák. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 319-336.
- FRAIPONT, Ariane 99
La loi de lustration en République tchèque / Ariane Fraipont. - In: La nouvelle Alternative. - Roč. 51, (1998), s. 47-50.
- KETTLE, Steve 100
The Development of the Czech Media Since the Fall of Communism / Steve Kettle. - In: The Journal of Communist Studies and Transition Politics. Zvl. č.: Post-Communism and the Media in Eastern Europe. - Roč. 12, č. 4 (1996), s. 42-60.
- ŠEDIVÝ, Jaroslav 101
Die Europäische Union und die Tschechische Republik / Jaroslav Šedivý. - In: Der Donauraum. Spezialheft: Die Zukunft Mitteleuropas. - Roč. 38, č. 1/2 (1998), s. 15-17. - Akce: Die Zukunft Mitteleuropas [Setkání]. Wien. 18.3.1998-19.3.1998.
- ŠIKLOVÁ, Jiřina - MIKLUŠÁKOVÁ, Marta 102
Denying Citizenship to the Czech Roma / Jiřina Šiklová, Marta Miklušáková. - In: East European Constitutional Review. - Roč. 7, č. 2 (1998), s. 58-64.
- WEINER, Elaine 103
Assessing the Implications of Political and Economic Reform in the Post-Socialist Era : The Case of Czech and Slovak Women / Elaine Weiner. - In: East European Quarterly. - Roč. 31, č. 3 (1997), s. 473-502.
- Viz též 31, 35, 36, 37, 113, 115, 116
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A – G)*
- HAHNOVÁ, Eva 104
[Léta mimo domov] / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 473-474. - Rec. na : Léta mimo domov : K historii československé sociální demokracie v exilu / Ed. Karel Hrubý. - Praha : E. Grégr, 1996. - 238 s.
- KOVÁČ, Dušan 105
Czechs and Slovaks in modern history / Dušan Kováč. - In: Bohemia in History / Ed. Mikuláš Teich. - Cambridge, 1998. - 389 s. - S. 364-379.
- OTÁHAL, Milan 106
Czechoslovakia behind the Iron Curtain (1945-1989) / Milan Otáhal. - In: Bohemia in History / Ed. Mikuláš Teich. - Cambridge, 1998. - 389 s. - S. 306-323.
- ROESLER, Jörg 107
[The Cooperative Movement in Historical Perspective - its Role, Forms and Economic, Social and Cultural Impact] / Jörg Roesler. - In: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. - Roč. 41, č. 1 (1999), s. 140-141 - Rec. na : The Cooperative Movement in Historical Perspective - its Role, Forms and Economic, Social and Cultural Impact / Ed. Lidmila Němcová. - Praha, 1998. - 84 s.

V. Tematická část

V.A Střední/východní Evropa

- BACHSTEIN, Werner 108
 Von Idealvereinen zu politischen Akteuren : Nonprofit-Organisationen im Aufwind? : Thesen zu Perspektiven und Problemen des Nonprofit-Sektors / Werner Bachstein. - In: Der Donaauraum. Spezialheft: Die Rolle der nichtstaatlichen Organisationen in Mittel- und Osteuropa. - Roč. 38, č. 3 (1998), s. 7-12. - Akce: Kooperation mit Mittel- und Osteuropa : Die Rolle der nichtstaatlichen Organisationen (NGOs) [Konferen- ce]. Wien. 27.10.1997-29.10.1997.
- BOULANGER, Christian 109
 Constitutionalism in East Central Europe? : The Case of Slovakia under Meciar / Christian Boulanger. - In: East European Quarterly. - Roč. 33, č. 1 (1999), s. 21-50.
- CARTER, Francis W. 110
 Central Europe : Fact or Geographical Fiction? / Francis W. Carter. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 9-44.
- CONNELLY, John 111
 [Sovětizace Východní Evropy] / John Connelly. - In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. - Roč. 47, č. 2 (1998), s. 277-278 - Rec. na : Sovětizace Východní Evropy : Země střední a jihovýchodní Evropy v letech 1944-1948. - Praha : Historický ústav AV ČR, 1995. - 284 s.
- DOSTÁL, Petr - HAMPL, Martin 112
 Transformation of East-Central Europe : General Principles under Differentiating Conditions / Petr Dostál, Martin Hampl. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 113-128.
- EASTWOOD, Lauren 113
 From Revolution to Dissolution : Recent Transitions of the Eastern European Environmental Movement / Lauren Eastwood. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 175-186.
- ENYEDI, György 114
 New Regional Processes in Post-Socialist Central Europe / György Enyedi. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M., 1996. - 345 s. - S. 129-136.
- ERDMANN, Yvonne 115
 The Development of Social Benefits and Social Policy in Poland, Hungary and the Slovak Republic since the System Transformation / Yvonne Erdmann. - In: East European Quarterly. - Roč. 32, č. 3 (1998), s. 301-314.
- GIBNEY, Mark 116
 Prosecuting Human Rights Violations from a Previous Regime : The East European Experience / Mark Gibney. - In: East European Quarterly. - Roč. 31, č. 1 (1997), s. 93-110.
- HACOHEN, Malachi Haim 117
 Dilemmas of Cosmopolitanism : Karl Popper, Jewish Identity, and „Central European Culture“ / Malachi Haim Hacohen. - In: The Journal of Modern History. - Roč. 71, č. 1 (1999), s. 105-149.
- KARLSCH, Rainer - ZACHAROV, Vladimir VI 18
 Ein Gulag im Erzgebirge? : Besatzer und Besiegte beim Aufbau der Wismut AG / Rainer Karlsch, Vladimir V. Zacharov. - In: Deutschland Archiv. - Roč. 32, č. 1 (1999), s. 15-34.
- KOLOSOV, Vladimir 119
 Geopolitical Scenarios for Eastern and Central Europe in a Post-bipolar World / Vladimir Kolosov. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 63-72.
- KUKLIŃSKI, Antoni 120
 Research Priorities in the Transformation of Central Europe / Antoni Kukliński. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 99-112.
- KÜMMEL, Gerhard 121
 Democratization in Eastern Europe : The Interaction of Internal and External Factors : An Attempt at Systematization / Gerhard Kümmel. - In: East European Quarterly. - Roč. 32, č. 2 (1998), s. 243-267.

- LICHTENBERGER, Elisabeth 122
The Geography of Transition in East Central Europe : Society and Settlement Systems / Elisabeth Lichtenberger. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 137-152.
- MAIER, Hans 123
Europa und die Zukunft der Nationen / Hans Maier. - In: Die politische Meinung. - Roč. 42, č. 337 (1997), s. 66-72.
- MAUREL, Marie-Claude 124
Post-Collectivist Local Societies in Central Europe / Marie-Claude Maurel. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 153-157.
- MILTON, Andrew K. 125
News Media Reform in Eastern Europe : A Cross-National Comparison / Andrew K. Milton. - In: The Journal of Communist Studies and Transition Politics. Zvl. č.: Post-Communism and the Media in Eastern Europe. - Roč. 12, č. 4 (1996), s. 7-23.
- MORAK, Franz 126
Mitteleuropa als Begriff / Franz Morak. - In: Der Donauraum. Spezialheft: Die Zukunft Mitteleuropas. - Roč. 38, č. 1 (1998), s. 73-75. - Akce: Die Zukunft Mitteleuropas [Mezinárodní symposium]. Wien. 18.03.1997-19.03.1997.
- O'NEIL, Patrick H. 127
Introduction : Media Reform and Democratization in Eastern Europe / Patrick H. O'Neil. - In: The Journal of Communist Studies and Transition Politics. Zvl. č.: Post-Communism and the Media in Eastern Europe. - Roč. 12, č. 4 (1996), s. 1-6.
- PFEILER, Wolfgang 128
Rußland und die neue NATO : Wie weit darf das westliche Bündnis gehen? / Wolfgang Pfeiler. - In: Die politische Meinung. - Roč. 43, č. 347 (1998), s. 73-83.
- REY, Violette 129
The New Central Europe : Waiting for Convergence? / Violette Rey. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 45-62.
- RHODES, Matthew 130
Post-Visegrad Cooperation in East Central Europe / Matthew Rhodes. - In: East European Quarterly. - Roč. 33, č. 1 (1999), s. 51-67.
- ROSE, Richard - MISHLER, William 131
Representation and Leadership in Post-Communist Political Systems / Richard Rose, William Mishler. - In: The Journal of Communist Studies and Transition Politics. - Roč. 12, č. 2 (1996), s. 224-246.
- SCHMIDD, Karin 132
Minderheitenschutz in Ostmitteleuropa : Anmerkungen zu einigen Neuerscheinungen / Karin Schmid. - In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. - Roč. 48, č. 1 (1999), s. 90-102.
- SIMONIDES, Dorota 133
Europa als Ganzes / Dorota Simonides. - In: Der Donauraum. Spezialheft: Die Zukunft Mitteleuropas. - Roč. 38, č. 1/2 (1998), s. 25-28. - Akce: Die Zukunft Mitteleuropas [Mezinárodní symposium]. Wien. 18.03.1997-19.03.1997.
- SKALICKY, Peter 134
Praxis der Vision im wissenschaftlichen Bereich / Peter Skalicky. - In: Der Donauraum. Spezialheft: Die Zukunft Mitteleuropas. - Roč. 38, č. 1/2 (1998), s. 50-52. - Akce: Die Zukunft Mitteleuropas [Mezinárodní symposium]. Wien. 18.3.1997-19.3.1997.
- SKALNIK LEFF, Carol 135
Democratization and Disintegration in Multi-national States : The Breakup of the Communist Federations / Carol Skalnik Leff. - In: World Politics. - Roč. 51, č. 2 (1999), s. 205-235.
- SPIVAK, Marcel 136
[Locarno und Osteuropa] / Marcel Spivak. - In: Guerres mondiales et conflits contemporains. - Roč. 189, (1998), s. 144-146. - Rec. na : Locarno und Osteuropa : Fragen eines Sicherheitssystems in den 20er Jahren / Ralph Schattkowsky. - Marburg : Hitzeroth, 1994. - 204 s.
- TERRA, Jonathan A. 137
Polityka negocjacji, paktów społecznych oraz konsolidacja demokratyczna w postkomunistycznej Europie Środkowo-Wschodniej / Jonathan A. Terra. - In: Studia Polityczne. - Roč. 7, (1997), s. 81-113.

- VERHOEFF, René 138
The Transformation of International Tourism in Central Europe - Between State and Market / René Verhoeff. - In: Central Europe after the Fall of the Iron Curtain / Eds. Francis W. Carter aj. - Frankfurt a.M. ; Berlin, 1996. - 345 s. - S. 159-174.
- Viz též 9, 11, 12, 15, 20, 31, 45, 51, 53, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 94
- V.B České/československé vztahy se zahraničím*
(mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- Viz 93, 95, 96
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy*
- STUTH, Reinhard 139
Die Slowakei auf dem Weg nach Europa / Reinhard Stuth. - In: KAS/Auslands-Informationen. - Roč. 15, č. 3 (1999), s. 43-62.
- ŠKOLKAY, Andrej 140
Journalists, Political Elites and the Post-Communist Public : The Case of Slovakia / Andrej Šolkay. - In: The Journal of Communist Studies and Transition Politics. Zvl. č.: Post-Communism and the Media in Eastern Europe. - Roč. 12, č. 4 (1996), s. 61-81.
- Viz též 37, 98, 105, 109
- V.D Česko/československo-německé vztahy*
- GEBEL, Ralf 141
Tschechen und Deutsche : „Tausendjähriges Drama?“ / Ralf Gebel. - In: Die politische Meinung. - Roč. 43, č. 346 (1998), s. 65-73.
- HAMM, Marion 142
[Grenze] / Marion Hamm. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 477-481. - Rec. na : Grenze : Eine Ethnographie des bayerisch-böhmischen Grenzraums / Katharina Fisch. - München : Institut für Volkskunde, 1996. - 398 s.
- KŘEN, Jan 143
Changes in identity : German in Bohemia and Moravia in the nineteenth and twentieth centuries / Jan Křen. - In: Bohemia in History / Ed. Mikuláš Teich. - Cambridge, 1998. - 389 s. - S. 324-343.
- STREBEL, Volker 144
[Deutsche und Tschechen - Nachbarn im Herzen Europas] / Volker Strebel. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 2 (1998), s. 476-477. - Rec. na : Deutsche und Tschechen - Nachbarn im Herzen Europas / Hrg. Claudio Gallio, Bernd Heidenreich. - Köln : Wissenschaft und Politik, 1995. - 176 s.
- Viz též 10, 13, 14, 79, 90
- V.E Židé v Československu*
- KREJČOVÁ, Helena 145
Czechs and Jews / Helena Krejčová. - In: Bohemia in History / Ed. Mikuláš Teich. - Cambridge, 1998. - 389 s. - S. 344-363.
- Viz též 76, 86, 87, 117
- V.F Osobnosti, biografie*
- FAWN, Rick 146
Symbolism in the Diplomacy of Czech President Václav Havel / Rick Fawn. - In: East European Quarterly. - Roč. 33, č. 1 (1999), s. 1-19.
- LAIGNET-LAVASTINE, Alexandra 147
Jan Patočka, l'esprit de la dissidence / Alexandra Laignet-Lavastine. - In: La nouvelle Alternative. - Roč. 51, (1998), s. 51-57.
- Viz též 39
- V.G Kultura, umění, literatura*
- SPIES, Bernhard 148
Exilliteratur - ein abgeschlossenes Kapitel? : Überlegungen zu Stand und Perspektiven der literaturwissenschaftlichen Exilforschung / Bernhard Spies. - In: Rückblick und Perspektiven / Hrg. Claus-Dieter Krohn aj. - München, 1996. - 231 s. - S. 11-30.
- Viz též 81

Jmenný rejstřík

- AGNEW, J. 33
 ALEKSEJEVA, Ljudmila 88
 ARTIZOV, Andrej Nikolajevič 5
 BACHSTEIN, Werner 108
 BARTOŠEK, Karel 47, 52, 73
 BAUERKÄMPER, Arnd 6
 BÉKÉŠ, Csaba 66
 BELDA, Josef 69
 BELL, David S. 30
 BERTHOLD, Werner 74
 BEYME, Klaus von 38
 BEZYMENSKIJ, Lev Aleksandrovič 67
 BLANTON, Thomas 31
 BLASIUS, Rainer A. 22
 BLOSFEL'D, Je. G. 7
 BOLLINGER, Stefan 89, 94
 BOUGEARD, Christian 1
 BOULANGER, Christian 109
 BRENNER, Christiane 8
 BROKLOVÁ, Eva 2, 39, 78
 BUDREWICZ, Leszek 68
 BULL, Martin J. 30
 CARTER, Francis W. 110
 CATTAN, Nadine 98
 CHURCHIL, Winston 77
 CONNELLY, John 111
 COURTOIS, Stéphane 47, 52
 DE WAEL, Jean-Michel 30
 DELWIT, Pascal 30
 DESTÁL, Petr 112
 DYMERSKAJA-CIGELMAN, Ljudmila 40
 EASTWOOD, Lauren 113
 EBERLEIN, Werner 71
 EISCH, Katharina 142
 ELLMENREICH, Renate 90
 ELSTER, Jon 62
 ENYEDI, György 114
 ERDMANN, Yvonne 115
 ESCHENBÄCHER, Jens-Hagen 79
 FAKIOLAS, Efstathios T. 32
 FAWN, Rick 146
 FIEDLER, Wilfried 83
 FISCHLER, Franz 64
 FLUSSER, Vilém 41
 FORAN, John 54
 FRAIPONT, Ariane 99
 FRANKENBERG, Christina 10
 FUCHS, Gerhard 74
 GALLIO, Claudio 144
 GARTHOFF, Raymond L. 11
 GEBEL, Ralf 141
 GIBNEY, Mark 116
 GOLDSTÜCKER, Eduard 86
 GOODWIN, Jeff 55
 GORBANJEVSKA, Natal'ja 91
 GRASLAND, Claude 98
 GUILLON, Jean-Marie 1
 HACOEN, Malachi Haim 117
 HAHN, Hans Henning 12
 HAHNOVÁ, Eva 2, 13, 14, 104
 HAMM, Marion 142
 HAMPL, Martin 112
 HAVEL, Václav 146
 HEIDENREICH, Bernd 144
 HELLMAN, Joel 62
 HERMET, Guy 42
 HEUMOS, Peter 3
 HEYWOOD, Paul 30
 HOENSCH, Jörg K. 92, 93
 HOFFMANN, 71
 HOPPE, Jiří 69
 HRUBÝ, Karel 104
 JELCIN, Boris 56
 JESSE, Eckhard 43
 KAISER, Monika 15
 KAPLAN, Karel 87
 KARLSCH, Rainer 118
 KENNAN, George 32
 KESSLER, Mario 16
 KETTLE, Steve 100
 KLEIN, Thomas 25
 KLESTIL, Thomas 65
 KOLOSOV, Vladimir 119
 KONEV, Ivan Stepanovič 71
 KOVÁČ, Dušan 105
 KRAMER, Mark 75
 KREJČOVÁ, Helena 145
 KŘEN, Jan 143
 KUKLIŇSKI, Antoni 120
 KÜMMEL, Gerhard 121
 KVAČEK, Robert 80
 KWAPIS, Robert 69
 LABORIE, Pierre 44
 LACHMANN, Richard 56
 LAIGNET-LAVASTINE, Alexandra 147
 LAUFER, Jochen 17
 LEMBERG, Hans 18
 LEMKE, Christiane 30
 LE PULOCH, Maryvonne 19
 LIEBERMANN, Doris 76

- LICHTENBERGER, Elisabeth 122
 LUFT, Robert 45
 LÜHE, Irmela von der 57
 LUKAN, Walter 45
 LUKS, Leonid 46
 MAIER, Hans 123
 MALYCHA, Andreas 20
 MARGOLIN, Jean-Louis 47, 52
 MARGOLIUS KOVÁLY, Heda 76
 MARKS, Gary 30
 MASARYK, Tomáš Garrigue 12, 39
 MAUREL, Marie-Claude 124
 MAYER, Herbert 94
 MCDERMOTT, K. 33
 MEČIAR, Vladimír 109
 MIKLUŠÁKOVÁ, Marta 102
 MILTON, Andrew K. 125
 MISHLER, William 131
 MOGHADAM, Valentine M. 58
 MORAK, Franz 126
 MÜLLER, Werner 47
 MURAŠKO, Galina Pavlovna 70
 NAUMANN, Friedrich 12
 NAUMOV, Oleg Vladimirovič 5
 NĚMCOVÁ, Lidmila 107
 O'NEIL, Patrick H. 127
 ORLIK, Igor' Ivanovič 84
 OTÁHAL, Milan 106
 OTTO, Wilfriede 71
 PACZKOWSKI, Andrzej 47, 52
 PALSKA, Hanna 21
 PANNÉ, Jean-Louis 47, 52
 PAPCKE, Sven 59
 PATOČKA, Jan 147
 PAUER, Jan 92, 97
 PAUTSCH, Ilse Dorothee 22
 PECKA, Jindřich 69
 PFEILER, Wolfgang 128
 PLAGGENBORG, Stefan 50
 POLIŠENSKÁ, Milada 85
 POMBENI, Paolo 48
 POPPER, Karl 117
 PREUSS, Ulrich K. 62
 REDLICH, Shimon 23
 REY, Violette 129
 RHODES, Matthew 130
 RIZZARDO, René 49
 ROESLER, Jörg 107
 ROSE, Richard 131
 ROSS, Sabine 24
 ŘEHÁK, Stanislav 98
 SAJO, Andras 63
 SEIBT, Ferdinand 4
 SERGEJEV, Je. Ju. 33
 SCHATTKOWSKY, Ralph 136
 SCHERSTJANOI, Elke 25
 SCHMIDD, Karin 132
 SCHULZ, Wilfried 50
 SIMONIDES, Dorota 133
 SKALICKY, Peter 134
 SKALNIK LEFF, Carol 135
 SLÁNSKÝ, Rudolf 87
 SPIES, Bernhard 148
 SPITTMANN, Ilse 51
 SPIVAK, Marcel 136
 STALIN, Josif Vissarionovič 17, 46, 72, 77
 STREBEL, Volker 95, 144
 STUTH, Reinhard 139
 SUPPAN, Arnold 45
 ŠEDIVÝ, Jaroslav 101
 ŠELEST, Petro 75
 ŠIKLOVÁ, Jiřina 102
 ŠKOLKAY, Andrej 140
 TANTZSCHER, Monika 26, 96
 TEICHOVÁ, Alice 82
 TELICYN, V. L. 27
 TERRA, Jonathan A. 137
 TÖNSMEYER, Tatjana 28
 TUCKER, Robert C. 34
 ULBRICHT, Walter 71, 93
 VERHOEFF, René 138
 VETTER, Matthias 43
 VIŠLJOV, Oleg Viktorovič 72
 WEINER, Elaine 103
 WEITZ, Eric D. 52
 WELCH, Stephen 34
 WENZKE, Rüdiger 93, 95
 WERTH, Nicolas 47, 52
 WICKHAM-CROWLEY, Timothy P. 60
 WILLIAMS, Christopher 53
 WILLIAMS, Kieran 97
 WINKLER, Martina 81
 WOLFF, David 35
 ZACHAROV, Vladimír V. 118

Názvový rejstřík

- Die „Sudetendeutsche Frage“ und... 13
 Agents of Revolution 56
 Les années 68 19
 Assessing the Implications... 103
 L'aventure de la Nouvelle... 73
 Das Berliner Bohemicum/Slovacicum 10
 Berliner Krise 1948:1958 25
 Eine Beziehungsgeschichte von... 90
 Central Europe 110
 Central'no-vostočnaja Jevropa... 9
 Cold War Endpoints? 35
 The Comintern 33
 The Conference on Poland, 1980-1982 11
 Constitutionalism in East Central... 109
 The Cooperative Movement... 107
 Corruption, Clientelism, and... 63
 A country-by-country update... 61
 The Crisis of Socialism in Europe 30
 Culture, Ideology and Personality 34
 Czechoslovakia behind the Iron... 106
 Czechs and Jews 145
 Czechs and Slovaks in modern history 105
 Dementi 68
 Democratization in Eastern Europe 121
 Democratization and Disintegration... 135
 Denying Citizenship to the Czech... 102
 The Deportation of Czechoslovak... 85
 Deutsch-polnischer und... 18
 Deutsch-tschechischer... 28
 Deutsche und Tschechen - Nachbarn... 144
 The Development of Social Benefits... 115
 The Development of the Czech... 100
 Dilemmas of Cosmopolitanism 117
 Discourses and Social Forces 54
 Die Doktrin des Stalinschen... 40
 13.August 1961 - eine Zäsur... 71
 Dritter Weg zwischen den Blöcken? 94
 Ekstremizm prawicowy w Europie... 53
 Das Ende eines Traumas 6
 Entstalinisierung... 15
 Europa als Ganzes 133
 Europa und die Zukunft der Nationen 123
 Die Europäische Union und... 101
 Exil der Soziologie/Soziologie... 59
 Exilliteratur - ein... 148
 Fevral'skij krizis 1948... 70
 From Revolution to Dissolution 113
 Die 5. Internationale Konferenz... 22
 La Gauche face aux mutations... 30
 Gender and Revolutions 58
 The Geography of Transition... 122
 Geopolitical Scenarios for... 119
 Grenze 142
 Guide to the international... 29
 Ein Gulag im Erzgebirge? 118
 Changes in identity 143
 I. V. Stalin o reči U. Čerčilja 77
 L'idée de Résistance, entre... 44
 Im Namen des Marxismus-Leninismus 47
 Institutional Design... 62
 Introduction 127
 Istorija inakomyšlja 88
 Jahrbuch für Historische... 51
 Jan Patočka, l'esprit... 147
 The Jewish Anti-Fascist Committee... 23
 Journalists, Political Elites and... 140
 Eine Jüdin in Prag 76
 Kennan's Long Telegram and NSC-68 32
 Der Klabautermann und der... 3
 Kommunismusforschung international 51
 Konferencja „Social Problems...“ 21
 Die Krise der Intelligenz 81
 Léta mimo domov 104
 Locarno und Osteuropa 136
 La loi de lustration... 99
 Masaryks sozial-ethische... 39
 Migration Flows between the Czech... 98
 Minderheitenschutz... 132
 Mitteleuropa 65
 Mitteleuropa als Begriff 126
 Le Mythe de Munich - Mythos... 8
 Naher Osten - Ferner Osten 64
 Nationalismus 41
 Nationalitäten und Identitäten... 45
 Naučnaja konferencija... 7
 Nekotoryje problemy publikacii... 5
 The New Central Europe 129
 New Regional Processes... 114
 News Media Reform in Eastern Europe 125
 Die NVA [Nationale Volksarmee]... 95
 Die NVA und der Prager Frühling 1968 93
 Odsun - Die Vertreibung... 83
 Political Culture and Leadership... 34
 Der politische Prozeß gegen... 87
 Polityka negocjacji, paktów... 137
 Populisme et Nationalisme 42
 Populisme et politique culturelle 49
 Post-Collectivist Local Societies... 124
 Post-Communism in Western Europe 30
 Post-Visegrad Cooperation in East... 130

- Prag 1968 92, 97
 „Prager Frühling“ - unverständene... 89
 Prameny k dějinám československé... 69
 Praxis der Vision... 134
 Probleme der Sowjetisierung 20
 Prosecuting Human Rights... 116
 The Protectorate of Bohemia and... 82
 Razvitije češskoj ekonomiki... 36
 Razvitije slovačkej ekonomiki... 37
 Reč I. V. Stalina 5 maja 1941 g. 72
 Representation and Leadership... 131
 Research Priorities in the... 120
 La Résistance et l'histoire... 1
 The rise and fall of a democracy 80
 Rußland und die neue NATO 128
 Ein Sechsstaaenbürger 74
 Das Schwarzbuch des Kommunismus 47, 52
 Die Slowakei auf dem Weg nach Europa 139
 Sovětizace Východní Evropy 111
 Sovetsko-germanskije dogovory... 67
 Soviet Plans to Establish... 66
 The Soviet Political Mind 34
 „Sozialistische Eliten“ 24
 Staatsicherheit mit... 96
 Stalin as Revolutionary 1879-1929 34
 Stalin in Power 34
 Stalin und der Kalte Krieg 17
 Stalin und die „jüdische Frage“ 46
 Stalinismus 50
 Stalinismus und Post-Stalinismus... 38
 Der stalinistische Antisemitismus... 86
 State-centered Approaches... 55
 Structural Theories of Revolution 60
 Sud'by rossijskich emigrantov... 27
 Symbolism in the Diplomacy... 146
 T. G. Masaryks „Neues Europa“ und... 12
 Terroristische Diktaturen 43
 Transformation of East-Central... 112
 The Transformation of International... 138
 Tschechen und Deutsche 141
 Tschechisch-deutsche Beziehungen 14
 Typologie des populismes... 48
 Ukraine and the Soviet... 75
 „Und der Mann war oft eine...“ 57
 Verbrechen im Parteiauftrag 26
 Vom Lesen und Hineinlesen 4
 Von Idealvereinen zu politischen... 108
 Von mentalen Relikten und E. Broklovás... 2
 W poludnie 91
 Western European Communist... 30
 When did the Cold War End? 31
 Zapad i Praga v fevrale 1948 g. 84
 Zeithistorische Dialoge... 16
 Zwischen Schutzbedürftigkeit und... 79

Soupis excerptovaných a/nebo citovaných časopisů a sborníků

- Annales (FR) - 53 (1998), 54, č. 1 (1999)
 Archiwum Historii Myśli Politycznej (PL) - 7 (1998)
 Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung (DE) - 40 (1998), 41, č. 1 (1999)
 Bohemia (DE) - 39, č. 2 (1998)
 Bohemia in History (Cambridge 1998)
 Bulletin de l'institut d'histoire du temps présent (FR) - 71 (1998)
 Les Cahiers de l'IHTP (FR) - 36-38 (1997)
 Central Europe after the Fall of the Iron Curtain (Frankfurt a.M. 1996)
 Cold War International History Project (US) - 10 (1998)
 Contemporary European History (GB) - 8, č. 1 (1999)
 Deutschland Archiv (DE) - 30, č. 6 (1997), 31 (1998), 32, č. 1 (1999)
 Diplomatic History (US) - 22 (1998), 23, č. 2 (1999)
 Der Donauraum (AT) - 37 (1997), 38 (1998)
 East European Constitutional Review (US) - 7, č. 23 (1998)
 East European Quarterly (US) - 31 (1997), 32 (1998), 33, č. 1 (1999)
 Foreign Affairs (US) - 78, č. 2 (1999)
 Geschichte und Gegenwart (AT) - 18, č. 1 (1999)

- Guerres mondiales et conflits contemporains (FR) - 187-188 (1997), 189-191 (1998)
- Horch und Guck (DE) - 6, č. 21 (1997)
- International Affairs (GB) - 75, č. 1 (1999)
- International Review of Social History (NL) - 43 (1998)
- Istočnik (RU) - č. 1(32) (1998)
- Istoričeskij arhiv (RU) - č. 3-6 (1997)
- Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (DE) - 47, č. 1 (1999)
- The Journal of Communist Studies and Transition Politics (GB) - 12 (1996)
- Journal of Contemporary History (GB) - 34, č. 1 (1999)
- The Journal of Modern History (US) - 70 (1998), 71 č. 1 (1999)
- Karta (PL) - 21-23 (1997), 24 (1998)
- KAS/Auslands-Informationen (DE) - 14 (1998), 15, č. 1-3 (1999)
- Kultura i Społeczeństwo (PL) - 41 (1997), 42 (1998)
- Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte (DE) - 46, č. 1-4 (1999)
- La nouvelle Alternative (FR) - 51-52 (1998)
- Novaja i novejšaja istorija (RU) - Č. 2-4 (1998)
- The Oral History Review (US) - 24 (1997)
- Österreichische Osthefte (AT) - 40 (1998)
- Die politische Meinung (DE) - 42, č. 337 (1997), 43, č. 338-347 (1998), 44, č. 353 (1999)
- Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien (DE) - 9-11 (1997), 12-14 (1998)
- Revue d'histoire moderne et contemporaine (FR) - 46, č. 1 (1999)
- Rückblick und Perspektiven (München 1996)
- Security Dialogue (NO) - 29 (1998)
- Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“ (Köln 1998)
- Studia Polityczne (PL) - 5-6 (1996), 7 (1997)
- Studien zur internationalen Politik (DE) - Č. 1 (1997), Č. 1-2 (1998)
- Theorizing Revolutions (London ; New York 1997)
- Vestnik naučnoj informacii (RU) - Č. 9 (1997)
- Vestnik naučnoj istorii (RU) - Č. 6-12 (1997)
- Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (DE) - 47, č. 1 (1999)
- Vingtième Siècle (FR) - 56 (1997), 57-60 (1998)
- World Politics (US) - 51, č. 1-2 (1999)
- Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (DE) - 47, č. 2-4 (1999)
- Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung (DE) - 47 (1998), 48, č. 1 (1999)
- Zeszyty Historyczne (PL) - 123-124 (1998)
- Die Zukunft Mitteleuropas viz Der Donauraum

Summaries

The Rejection of Liberalism in the Bohemian Lands and Helena Koželuhová: An Ideological Profile of the Post-war Republic, 1945-48

Milan Drápala

This article sketches out the ideological topography of the Czechoslovak Republic just after World War II and the prevailing attitude towards liberalism. The author maintains that the post-war régime limited itself by distancing itself from, or even presenting itself as the opposite of, the liberal-democratic system of the First Republic as a People's Republic both in its political and economic organization and in its ideology. The legacy of the First Republic was, however, ridden with contradictions, for its system consisted of considerable illiberal elements and a strong tendency for change was at work within it. This tendency first found its place after the Munich Agreement in the Second Republic, and then, as an alternative orientation after 1945.

In the author's view the theme of liberalism was present after World War II mostly in judgements or the settling of accounts, when the various political and intellectual currents and personalities found themselves in a rare unity. The usually vague argumentation was not, however, to the detriment of the sharpness of judgements or to the far-reaching nature of generalizations. Liberalism and its proponents were assigned the responsibility for every possible evil: social exploitation and injustice, the decadence of modern society, the relativization of values, the birth of totalitarianism, and also the two greatest traumas of the First Republic – the the Great Depression of the 1930s and then the Munich tragedy – experiences which were later decisive for turning Czechoslovak society away from liberal values. For Communists, settling the score with the 'bourgeoisie and its lackeys' was an important instrument in the struggle for power. The disposition of the majority of the élite in the arts was anti-liberal. The political forces and important persons coming out in support of democratic socialism, to whose principles the author pays particular attention, were generally known for their attempt to merge the principles of civil liberty and social equality into a perfect synthesis of a new order 'Made in Czechoslovakia' under the aegis of the Eastern wartime ally, the Soviet Union. That was the case particularly of President Edvard Beneš, the National Socialist Party, and also political columnists of the non-partisan periodicals *Dnešek* and *Svobodné noviny*, whose guiding spirit was Ferdinand Peroutka.

In his public positions Peroutka was now professing the abandonment of liberalism and the endorsement of socialism.

The only generally acknowledged ideological link with the days of the First Republic was the legacy of T. G. Masaryk and his humanism. The author seeks here to demonstrate how this legacy was stripped of its historical basis, politically misused through the problematic actualization of Masaryk's teleological conception of history, and transformed into an empty moralistic gesture. In this connection the author expresses the view that Masaryk's humanism in this form represented too shaky a foundation for effective criticism of the present situation and especially for a programme for consistent anti-totalitarian resistance.

The article then goes on to discuss the ideological projects of the 'third way' between capitalism and socialism, which grew out of the concept of Christian *solidarismus*, as it had been developed by some authors in the Czechoslovak People's Party, particularly Bohdan Chudoba. The author seeks to provide a concise outline of the ideology of the People's Party, which, considering its traditionalism, stood in sharp antagonism to liberalism, yet, as the only non-socialist party and one that was taking in an influx of new members from the banned right-wing parties, created the space for at least the peripheral survival and formation of positions that were accommodating towards liberalism. In the ranks of the Czechoslovak People's Party or in close proximity to it stood some journalists, economists, and lawyers of a liberal orientation (František Weyr, for instance) who were not bound to the ideology of the party. The weeklies of the People's Party, *Obzory* and *Vývoj*, became the tribune of free-thinking views, as did the Slovak journal of a similar tenor, *Nové prúdy*. Among the important liberal personalities outside the People's Party, the author mentions the economist Karel Engliš, who was elected Rector of Charles University in 1947. Among the remarkable journals he mentions is *Nová doba*, and he also discusses right-wing features of the Czechoslovak National Socialist Party.

The only personality in 'top-level' politics who tried publicly to articulate liberal approaches in the years 1945-48 was, the author believes, the niece of the writers Karel and Josef Čapek, Helena Koželuhová. She stated publicly that her origins lay in the official platform of the People's Party, but in her columns, speeches, and discussions within the party, the liberal accents went beyond that platform and, indeed, Koželuhová tried to change it. In her activity, the author believes, one can see an orientation towards an alternative to the ruling régime: hence, in economics, instead of socialization and central planning, there is market competition among predominantly private entrepreneurs with limited state regulation; in the relations between the state and the citizen, instead of paternalism and bureaucracy, there is the upholding of civil rights and free co-operation of various interests; on the level of moral and political values, instead of the pathos of collectivism, there are the ethics of individual responsibility; and in the conception of a political system, instead of a limited democracy, there is an open and pluralist society.

The author traces the precipitous career of Koželuhová and her conflicts with the party leadership. These came to a head shortly after her election to the Constituent National Assembly in May 1946, when, she was – in contravention of the principles of democracy and human decency – expelled from the People's Party, and, as the result of a signed declaration, stripped of her parliamentary immunity. Because Koželuhová was extraordinarily popular, this decision called forth a great upsurge of protest in the People's Party,

which the leadership managed to quell only after considerable effort. This internal crisis, however, seriously weakened the People's Party when it was faced with the decisive power struggle with the Communists. Above all, this revealed authoritarian tendencies ruling within the People's Party itself. Admittedly, Koželuhová's attempt to resurrect right-wing politics in the Bohemian Lands was, from the point of view of future developments, an unimportant episode, yet it did, believes the author, represent a potential chance for the formation of more open disagreement with the fatal slide into totalitarianism that was underway.

History and the Present: On the Nature of Contemporary History

Zdeněk Beneš

The scholarly status of contemporary history is sometimes brought into doubt. The inaccessibility of primary sources, inadequate 'distance' from the events, processes, and phenomena being studied, and the historian's own vested interest in the subject he or she wishes to research are usually presented as the chief premises leading to this conclusion. The way out, then, is an empiricist conception of the historical sciences, which rests on the theoretical and methodological basis of the 'classic' historical sciences, as conceived in the mid-19th century; one example of this sort of conception of contemporary history is the work of the professor of Austrian history and, from 1918, of Czechoslovak history at Prague, Josef Pekář (1870-1937). Pekář's interpretation of the nature and status of contemporary history is the starting point for interpretation in the present article.

The subject of the interpretation, however, is the view of contemporary history as an integral component of historiography, which in an essential way now differs from other sub-disciplines of contemporary historical sciences. The theoretical concept from which this essay begins is the category of historical culture that enables one to follow mutual links of heterogeneous kinds of historical thinking, which have in modern times always been present in the whole of historical thinking. They are determined by historical rationality, that is to say by received and recognized principles of scholarship, but are also co-determined by the so-called 'mythologizing' kinds of thinking. An important place among them is occupied by the unconscious motives and determinants, which can in the empiricist conception be grouped together in the category of 'lack of distance'. Using as his examples two works of historiography, Radzinski's biography of Stalin and Hobsbawm's voluminous *Age of Extremes*, the author sets out to demonstrate how this level of historical thought is reflected in research into contemporary history and how it permeates the attempt at an empirically-based scholarly picture of the present.

Above all, with his analysis of Radzinski's book the author of the present article puts forth a hypothesis on the interpretation of contemporary history as a 'shared experiencing of the text', in which the basic categories of knowledge and understanding, scholarly text and *belles lettres*, conceptual and metaphoric thinking seem to merge and for which the anthropological conception of historical reality seems to provide a link between them.

Theory and Empiricism in the Study of International Relations

Petr Luňák and Jiří Šedivý

The authors first explain the differences between the discipline of history and the theory of international relations and also discuss the points the two have in common. They then go on to outline the debate between the individual historical and theoretical schools. Against the background of these debates they set out to demonstrate that the proponents of both disciplines in the Czech Republic would gain from a mutual exchange of opinions.

The Rationality of Historical Action: Weber's Sociology as an Impetus to Historical Research

Jan Horský

In connection with the thematization of the history of the early modern age and of contemporary history there appear in historical literature attempts to describe development, particularly of European culture, with the help of, among other things, the theory of increasing rationality (see, for instance, the work of Norbert Elias, Lucien Febvre, and Richard van Dülman). These theories might find partial support in the sociology of Max Weber. The present article both summarizes some of the conclusions of the discussion on Weber's conception of the rationality of social behaviour, which was taking place in the German literature (particularly the work of S. Kalberg and R. Döbert) and, on the other hand, wishes to bring attention to some interesting methodological and noetic connections of this theory and the historians' attempts at studying rationality.

Rationality for Weber (according to Kalberg) is a conscious cognitive process that aims to govern reality, or (according to Döbert) rational behaviour characterizes its conscious controllability, communicability, and reproducibility. It also turns out, however, that a pre-condition of cognizance of behaviour is (expressed in the terminology of Karl Popper) a certain element of the essentialism in Weber's sociology (which is otherwise of a nominalistic stripe). Besides the pre-condition of cognizance of behaviour there are other pre-conditions present in the historian's endeavour to discuss certain behaviour as the rational aid of Weber's theory. They also mean that the endeavour to achieve the application of rationalizing theories always carries with it a certain hypotheticalness, an ideal-type construability, and intuitive insight. This is mainly a matter of pre-conditions introduced in an attempt to overcome the tension between the ideal-type construction of the historian or sociologist and, on the other hand, the 'empirical' behaviour of the people in the period being studied. It also has to do with the tension between the fact that the researcher's ideal-type construction is an expression of 'theoretical rationality', yet the researcher is using it to help himself or herself to describe not only rational but also irrational behaviour. Consequently, it is true also that rationality is clearly better described if it has to do with the study of long-term processes (*longue durée*) than with the study of 'conventional' events. The possibility of 'reasonably re-experiencing' the motives of the actor is, says Weber, conditioned by the researcher's cultural proximity to the actor. It is safe to say, then, that historians of contemporary history ought in this sense to be in a better position than, for example, medievalists.

Horizon

Crossing Boundaries: On the Life and Work of the Czech and European Intellectual Bedřich Loewenstein

František Svátek

This essay is reprinted from the festschrift to mark the seventieth birthday of the a foremost Bohemian-born historian, *Bedřich Loewenstein: Překračování hranic aneb Zprostředkovatel/Grenzüberschreitungen oder der Vermittler*, edited by Vilém Prečan, Prague, 1999. The author begins with meditations on the idea of boundary, ranging from the international to the personal, as an introduction to the historian Loewenstein who has crossed boundaries in many ways. He is a 'philosophizing historian', a rare bird in Czech historiography. But, actually, he has found the key to other areas, other disciplines, including philosophy, sociology, political science, and political philosophy. He has also surmounted the borders between Germans, Czechs, and Jews, Germans and Jews, and all Europeans, as well as the boundary between the ivory tower of academia and the public and public concerns.

A historian of historiography would likely classify Loewenstein as a historian of ideas, into the category of *Geistesgeschichte*. After graduating he began work at the Institute of History, the Czechoslovak Academy of Sciences, taking up the subject of early 19th-century German liberalism, using the example of Young Germany. He then wrote a political and intellectual biography of Bismarck. Loewenstein contributed widely with book reviews and articles to probably all the Czech historical journals.

The historian Golo Mann, a friend of Loewenstein, and the author of the introduction to the German translation of the Czechoslovak historian's *Plädoyer für Zivilisation* (1972), said the work was 'well and beautifully written'. The author of the present article says that this points to another crossing of boundaries by Loewenstein, the connection of writing a scholarly work well, that is to say, writing precisely with an understanding of the nuances of terms, and writing beautifully, that is, mastering the art of style. This, too, is an unusual talent in the Bohemian Lands.

The author recalls that Loewenstein long ago really did read and Marx and understood him (and the work of Marx's contemporaries) yet himself did not become a Marxist. Later, from about the mid-1960s, he concentrated on the intellectual and psychological roots of Fascism, and was able to connect themes (again without boundaries) and synthetically conceive a prolegomenon to the historical, philosophical, and psychological analysis of the 'phenomenon of Fascism'. At the same time he expanded to other topics, eventually searching for the nature of civil society in the 'modern' age, and the questions of power, iniquity, serfdom, and dictatorship.

With the defeat of the Prague Spring and the onset of Normalization, Loewenstein found it increasingly difficult to work. Some of his work was withdrawn from publication, and some was pulped. He was soon contributing with articles to samizdat publications and helping in the editorial work of the samizdat journal *Historické studie*. In the 1970s, he worked with the anti-Communist opposition as a supplier of forbidden literature. In 1979 he emigrated to Germany, and became Professor at the Freie Universität, Berlin, where he was concerned with the Modern in Europe, as well as the Prague Spring and Nor-

malization, all the while helping his former colleagues in Czechoslovakia who had been dismissed from their jobs.

In Bedřich Loewenstein, writes the author, one encounters that very 'modern' phenomenon of the multicultural, the variety of roles in which an individual appears and which he to a certain degree chooses. Loewenstein continues to be a Czech, but he is also now a German; he is a Jew, although he owes his religious formation to the Christianity of the Academy of the YMCA. Above all, however, he is a European. Because he has not been living and active in Bohemia since the 1979, he is perhaps less well known in the Czech Republic than he deserves to be, and it is the author's hope that the festschrift in which this article initially appeared will help Loewenstein reach a wider audience than he hitherto has.

Review

Addressed by a Poet

Věra Škvorová

The reviewer looks at Jan Čep's *Samomluvy a rozhovory* [Soliloquies and dialogues], Prague: Vyšehrad, 1997, 315 pp. This is the fifth volume in the collected works of Jan Čep (1902-1974). It was published in the form in which it had been prepared for a samizdat edition in 1982 by Bedřich Fučík and Mojmír Trávníček, who also wrote the Afterword. The volume mainly contains three collections of essays written for Radio Free Europe. In the West they were published soon after being broadcast.

The programme that Čep wrote for was originally called *Jak přežít?* [How to survive?] and then *Úvahy časové a nadčasové* [Considerations temporal and timeless]. In the first collection, titled 'O lidský svět', the author puts himself in the shoes of his listeners who are being subjected to the pressures of the Communist régime; he points to the dehumanizing nature of Marxist ideology and helps them to preserve their own internal worlds. In the second collection, after which the whole collection has been named, it is the timeless considerations which predominate: here Čep shares with his listeners a Christian view of the world and the human condition there. The third collection, *Malé řeči sváteční* [Short holiday talks], contains occasional essays for religious and secular holidays. To this collection of radio talks the editors have added a selection of Čep's articles that had been published in various periodicals in the 1950s, which they have titled *Doplňky* [Addenda]. The ideas contained within them mostly recall the radio talks, and also present Čep as an author of reviews and reports on books and authors.

Although it has been almost fifty years since the essays in this volume were first published it is only today that they are appearing in Czech bookshops. This volume, far from being merely another in the Collected Works of Jan Čep, is in itself of interest to the historian, particularly for how it came into being. It also provides evidence of the fact that in the 1950s the Czech Service of Radio Free Europe did not limit itself merely to political commentary and criticism of the conditions in Czechoslovakia; Čep's words were intended for listeners in need of spiritual strength to help them to maintain a certain level of morality and keep themselves from being easily manipulated by the régime. The greatest value of

this volume, the reviewer believes, however, is in the lasting validity of Čep's words, which readers today will still find relevant, even though the Iron Curtain and the jamming of radio signals to the Bohemian Lands are now things of the past. Indeed, their current relevance is clear from Radio Free Europe's recent decision to reinstate the programme 'Considerations Temporal and Timeless'.

Discussion

Interpreting Zorin's Correspondence from Prague to Moscow in February 1948: A Reply to a Letter from Galina Murashko

Vilém Prečan

The Russian historian and Director of the Centre for the Study of Stalinism in Eastern Europe, Galina P. Murashko, recently (14 March 1999) wrote a letter to the Editors of *Soudobé dějiny* in which she protested that only excerpts of her article on Zorin's stay in Prague in 1948 had been published in Nos 2-3/1998 of this journal, and in which she also criticized the articles by the historians Leonid Gibiansky and Karel Kaplan commenting on her views, which were published in the same number of *Soudobé dějiny*. Dr Murashko's letter is re-printed here in full, followed by the reply of the Editor-in-Chief of *Soudobé dějiny*, Vilém Prečan.

Contributors

Zdeněk Beneš (1952) is Docent of Czech History, and is employed in the Institute of Czech History, Faculty of Arts, Charles University. He specializes in the history and theory of the historical sciences. Milan Drápala (1964) has been a Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague, since 1990. His chief area of academic interest is the political activity of members of the Czech cultural elite from the 1930s to the present.

Jan Horský (1963) was educated in history at Charles University. After teaching at the Faculty of Education, at Ústí nad Labem, he now lectures at Charles University, Prague. He is concerned with the history of historiography, historical demography, and the history of the natural sciences.

Petr Luňák (1966) graduated in history from Charles University and in international relations and economics, the School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University. He teaches at the Faculty of Social Sciences, Charles University, and since 1998 has been Deputy Director of the Analysis Department of the Czech Ministry of Foreign Affairs. In 1998 he habilitated in modern history.

Vilém Prečan (1933) is Docent of History, Charles University, and is a founder of the Institute of Contemporary History, Prague. He is concerned mainly with Czechoslovak history in the European context from the Munich Agreement of 1938 to the present.

František Svátek (1936) was until recently Senior Researcher at the Institute of Contemporary History; he now lectures at the Faculty of Arts, Charles University. His primary academic interest is political élites in Czechoslovakia in the years 1918–53, Czech and European history from the 19th century to the present, and the theory of historiography.

Jiří Šedivý (1964) read political science and English at Charles University, and then took a degree at King's College, London. He now lectures at the Institute of Political Science, Charles University. Since 1998 he has been Director of the Institute of International Relations, Prague.

Věra Škvorová (1935) is a graduate of the Faculty of Mathematics and Physics, Charles University, and has worked mainly in computer programming. Since 1993 she has been employed in the Editorial Department of the Institute of Contemporary History, where she is concerned with computer layout.

Contents

Milan Drápala	The Rejection of Liberalism in the Bohemian Lands and Helena Koželuhová: An Ideological Profile of the Post-war Republic, 1945–48	7	
Zdeněk Beneš	History and the Present: On the Nature of Contemporary History	45	
Petr Luňák and Jiří Šedivý	Theory and Empiricism in the Study of International Relations	55	
Jan Horský	The Rationality of Historical Action: Weber's Sociology as an Impetus to Historical Research	71	
<i>Horizon</i>			
František Svátek	Crossing Boundaries: On the Life and Work of the Czech and European Intellectual Bedřich Loewenstein	91	
<i>Reviews</i>			
Věra Škvorová	Addressed by a Poet	98	
<i>Discussion</i>			
Vilém Prečan	Interpreting Zorin's Correspondence from Prague to Moscow in February 1948: A Reply to a Letter from Galina Murashko	103	
<i>Annotations</i>	111	
<i>Bibliography on Contemporary History</i>			
Articles, reviews, and polemics from journals and edited collections published abroad, 1996–99			115
<i>Summaries</i>	132	

Autorům

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora, jsou psány česky nebo slovensky. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na stroji nebo počítači ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4 odevzdejte v počtu 1 originálu + 2 kopií nebo disketu (WP nebo T602) + 1 otisk textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbu, podtrhněte je. Požadavek na sazbu *petitem* označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „petit“.
4. Poznámkový aparát připojte na konec rukopisu.
 - a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky), signatura.
 - b) V odkazech na literární prameny dodržte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno [nebo iniciály] – spoluautoři (maximálně dva): Název (kurzivou): Podnázev. Místo vydání, nakladatel rok vydání, počet stran. **Pro recenzi, anotaci apod.:** uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.) **Stať ze sborníku:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název: Podnázev. In: Název sborníku (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu a dalších periodik:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název. In: Název časopisu (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran.
5. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očísľujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
6. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Navrhněte zkrácený název článku pro živé záhlaví. Pro poznámky o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působíště, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

PE 6384

